

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1991. XCV. évfolyam 2. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Komlós Tibor

felelős szerkesztő

Bíró Ferenc

Dávidházi Péter

Dérczy Péter

Horváth Iván

Kulcsár Péter

Tarnai Andor

Tverdota György

Veres András

*

Kádár Judit

technikai szerkesztő

Lukácsy Sándor: Magyar haláltáncok 111

Debreczeni Attila: Csokonai fordulata a „nationalis poézis” irányába 138

Veres András: Jászi Oszkár utópikus szocializmusa 161

Kisebb közlemények

Kapitányfy István: Janus Pannonius görög szótára 178

Németh S. Katalin: Angol jóslat Thököly királyságáról 182

Mészáros András: Szempontok Erdélyi János filozófusi jelentőségének megítéléséhez 185

Andor Csaba: Ki volt Madách első szerelme? 188

D. Molnár István: Erdélyiek Józef Korzeniowski Báthori Andrásról szóló drámájában 196

Vita

Fodor Géza: Egy irodalomkutatói szempont elsősülöttje 200

Szemle

Klasszika és romantika között (*Nagy Imre*) 215

Remény s emlékezet (*Mezei Márta*) 218

Minorita iskoladramák (*Bitskey István*) 221

Mikes Kelemen: Az idő jól eltöltésének módja (*Baróti Dezső*) 224

Radnóti Miklós. Bibliográfia (*Péter László*) 226

Krónika

A Textológiai Munkabizottság 1991. május 20-i üléséről 234

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest

Ménesi út 11-13.

Le branle universel de la danse macabre

Vous entraine en des lieux qui ne sont pas connus!

Baudelaire

Szabad-e a haláltáncról félni?

A sztoicizmus legyőzni, a kereszténység elnyomni igyekezett a halálfélelmet.

A vallásos irodalom állandóan a hívők elé tartotta a halál képét, s a rámutatás gesztusa nemcsak kegyes életre és bűnbánatra intett, hanem beletörődésre is. „Sorsunknak rende ez: születni, szenvedni, meghalni, eltemettetni, feltámadni, mennybe költözni” — mondotta egy XVII. századi főúri temetésen Hodászi Miklós.¹ A halál, ha az üdvözülés kapuja, „kívánatos jó”² „... mors hominibus piis non ostendit faciem horrendam, sed blandam; non terribilem, sed amabilem” — írta a nagytekintélyű Bellarmino.³ Félni az elkárhozástól, az ítélet napjától kellett. Valahányszor arra a napra gondolok, vallotta be Szent Jeromos, egész testem reszket, s akár eszem, akár iszom, vagy bármi mást csinálok, hallani vélem a végítélet harsonáját.⁴

A természetes halálfélelmet azonban illet eltitkolni. Ritka kivétel Julianus Vize-liacensis, Vézelay-i apát, a XII. század jeles hitszónoka. Őreg volt már, amikor azzal kezdte egy prédikációját, hogy bevallotta: fél. Nemcsak, mint jó keresztényhez illik, a pokoltól és az ítélettől, fél magától a haláltól is, az elmúlástól. Mert akár eszik, akár nevetgél, játszik, aluszik, a halál óráról órára, egyenletes és nesztelen léptekkel folyvást közeleg, s az élni vágyóra végső éjszakát borít. Szüntelenül, minden percben meghalok, sóhajt fel a derék bencés szerzetes; hasonlatos vagyok a gyertyához, melynek lángja hamarosan kihúny. Életem elhal, rövidül. A gyertya égésének idejét ki lehet számítani; hátralévő rövid napjaim számát nem tudhatom. A halál felé haladva az élethez vissza nem térhetek; mindig holnap vár reám, tegnap sohasem.⁵

¹ *Temetési pompa*. Várad 1646. 180.

² PÁZMÁNY Péter pünkösöd után XXIII. vasárnapra írt második prédikációjának címe: *Hogy a halál kívánatos jó*.

³ *De arte bene moriendi libri duo auctore Rob. Bellarmino*. Agriae. 1781. A Praefatio végén. — A szerző tartós hatását mutatja, hogy a XVIII. század vége felé Egerben egész sorozatot adtak ki műveiből.

⁴ „Quoties diem illum considero, toto corpore contremisco, sive enim comedo, sive bibo, sive aliquid aliud facio, semper videtur illa tuba terribilis sonare in auribus meis: Surgite mortui, venite ad iudicium.” Szent Jeromos Máté evangéliumára írt prédikációjából. Idézi: *Orationes Stephani Katona. Opusculum posthumum*. Pestini 1813. 93.

⁵ „Mors, horis omnibus, me prandente, ridente, ludente et de mundis huius vanitate fugitiva tractante aut etiam soporato, pede inoffenso et inaudito semper accelerat.” (A mondat eleje nyilvánvalóan Szent Jeromos idézett passzusát követi.) „Festinat [...] et speranti vitam tenebras letales intentat. Semper et per momenta singula morior...” (Seneca sokat idézett „cotidie

Ebből az illetlenül őszinte és gyönyörű vallomásból árad a kétségbeesés; a halállal nem lehet megbarátkozni. Minden, amit a sok évszázados egyházi irodalom hatalmas retorikája fölhalmozott, minden érv, példa, szóközi fogás legföljebb arra volt jó, hogy némi vigasztalást nyújtson.

A vigasz legfőbb érve a halál előtti egyenlőség. Minden ember halandó. A triviális igazságot kegyes szerzőknek és hitszónokoknak — középkortól a barokk századokig, felekezeti különbség nélkül — hosszú-hosszú sora foglalta irodalmi formulákba, retorikai képletekbe. Nemcsak mi, közönséges emberek vagyunk halálra ítéltetve, meghaltak a nagyok és a dicsők is — nemde vigasztaló? „... nosza álljon elő valaki, és mondja meg, kik élnek az hatalmas világbíró Nabuccadnezar nemzetsége között Chaldeaóban? Az nevezetes Cyrusnak maradéki közül Persiában? Világbíró Alexandernek atyafiai közül Görögországban? Az Caesar házanépe közül Rómában? Avagy a győzedelemmel dicsekedő Codrusnak népei közül Athenas városában?” — így szózkodt Szilvási Márton bánfihunyadi prédikátor Bethlen Gábor feleségének koporsója előtt.⁶ Hol vannak ők, hová lettek a régi országnagyok, vitézek, szépasszonyok? Az *ubi sunt* formula, a koponyák fölött való diogenészi-hamleti tünődés, a Seneca-idézetek mind-mind a halállal összebékéltető irodalom cselei voltak. Mintha Vézelay-i Julianus pöre halálfélelmén kívántak volna, közsorsunkra mutatva, könnyíteni...

A halál tengernyi irodalmának (és művészeti ábrázolásának) nevezetes alfaja a *haláltánc*. Valóságos tánc a halállal a templomok, temetők freskóin; tánc vagy egyszerűen halálba indulás („vado mori”) az irodalomban.⁷ Példái a XIV. század óta sorakoznak. Azt mondják, a nagy járványok idején támadt döbbenet hozta létre őket; meg lehet, de hozzáteszem: akkor volt a legnagyobb szükség a halál előtti egyenlőség csitító gondolatára. Ez adott némi kárpótlást a társadalmi egyenlőség ősi ábrándjának kudarcáért. Ha meg kell halni, haljunk meg mindnyájan, együtt; ne legyen kivétel se pápa, se király, senki. Jó volt tudni, hogy a halál — mint Landovics István prédikálta — „személyválogatás nélkül egyaránt bánik a gazdaggal, mint a szegénnyel, az erőssel, mint az erőtlennel, az ifjuval, mint a vénnel, a bolonddal, mint a bölccsel...”⁸ A halál

---

morimur” szavainak parafrázisa) „et instar ardentis candelae ad defectum semper favillasque festino. Paulatim illa favillatur atque consumitur et diatim vita mea, ut vere dicam, moriendo curtat. De illa inter ardentum quantum superest videri potest; de vita autem mea diculae quantae supersint prorsus ignoro. Est in me *spiritus vadens et non rediens...*” (a 77. zsolttár szavai) „vadens ad mortem nec rediens ad vitam; vadens ad diem crastinum nec rediens ad hesternum.” Julien de VÉZELAY, *Sermons*. Tome II. Paris 1972. 450.

⁶ *Esequiae principales Az az halotti pompa*. Fejérvár 1624. 58.

⁷ A haláltáncok kutatása már a múlt század elején megkezdődött. Rengeteget írtak és vitatkoztak eredetéről (népi kísértethistóriák? misztériumjátékok? távolkeleti eredet?), művészeti ábrázolásainak és irodalmi változatainak összefüggéséről, kronológiájáról, a Totentanz és a Todtentanz különbségéről stb. Mindezt még csak vázlatosan összefoglalni sem feladata ennek a dolgozatnak. Az óriásira duzzadt szakirodalomból csak néhány fontos vagy könnyebben hozzáférhető munkát említek. ELEK Oszkár, *A halál motívuma és a haláltánc*. Athenaeum, 1907–1909. KOZÁKY Isván, *A középkori haláltánc keletkezéstörténete*. EPHK 1926. KOZÁKY Isván, *A haláltáncok története*. I. Bp. 1936, II. 1944, III. 1941. Alberto TENENTI, *La vie et la mort à travers l'art du XVe siècle*. Paris 1952. Hellmut ROSENFELD, *Der mittelalterliche Totentanz*. Münster – Köln 1954. (Számos haláltánc-szöveggel és terjedelmes bibliográfiával.) Jean WIRTH, *La jeune fille et la mort. Recherches sur les thèmes macabres dans l'art germanique de la Renaissance*. Genève 1979. (A 20–28. lapon rövid, de jó tájékoztatás a danse macabre-ról.) — Magyar fordítások: Martial d'Auvergne, *Nőszemélyek haláltánc*. (MÉSZÖLY Dezső, *Villon árnyékában*. Bp. 1983); a spanyol *Danza de la muerte*, ORBÁN Ottó fordítása (*Akárki. Misztériumjátékok, mirákulumok, moralitások*. Bp. 1984).

⁸ LANDOVICS István, *Novus succursus*. Nagyszombat 1689. II. 889.

mindenkit karámjába terel; a haláltánc flosculus a karám falain, egy kis költészet; bár tárgya rémületes, inkább nyugtat, mint rettent.

A haláltánc sikeres műfaji újítás volt, irodalmi szereplése, meg-megújulva, átalakulva, máig tart. A múlt században három klasszikusunk — Vörösmarty, Madách, Arany János — írt olyan szöveget, mely a haláltánc régi hagyományát folytatja. Dolgozatomban ezeket és hazai előzményeiket mutatja be.

Példák könyve, 1510

Első haláltáncunk a *Példák könyvének* nevezett kódexben maradt fenn.

„Néminemű bölcs, hogy az halált jonkább eszében tarthatná, ez bölcs szerzé ez verseket...” A szöveg természetesen latin eredetű követ.⁹ A fordító értette a dolgát: az ismeretlen szerző latin disztichonjai nyomán egyik legszebb prózaversünket alkotta meg.

Elmegyek meghalni, mert
az halál bizony, de az
halálnak órájánál semmi
bizonytalanabb, jóllehet
bizonytalan legyen, de
maga azért elmegyek
meghalni.

Vado mori, quia morte nil certius, hora
Nil incertius est, hinc ego vado mori.

A teljes magyar szöveg harminckilenc szakaszból áll. Egy kivételével mind az „Elmegyek meghalni” szavakkal kezdődik, és több mint a fele ugyanezen szavakkal zárul; a kettős refréneknél ez a sorozata versszerű képletet és igen erős ritmust hoz létre.

Az első kilenc szakasz: bevezető; az utolsó kilenc szakasz: zárlat. Ezekben általános gondolatok kapnak helyet: minden embernek meg kell halnia, ezért elmegyek meghalni, kérve az úr Krisztust, irgalmazzon és juttasson az örök életbe. Ami a kezdő és befejező strofák között van, az a voltaképpen haláltánc. Az egyesszámú első személyű beszéd az egész szövegben folytonos, de a középső részben a lírai beszélőtől szakaszonként más és más veszi át szót: a társadalom típusalakjai. Megszólalásukat a műfaj legtöbb variánsa a középkori felfogásra jellemző (bár nem mindig következetes) deszcendens sorozatba rendezi, a legmagasabb rangútól az alacsony állásúakig. Többnyire a pápa az első, őt követi a császár vagy a király. A mi kódexünkben (és latin eredetijében) megfordítva.

Elmegyek meghalni, király vagyok, de micsoda az
tisztesség, micsoda ez világi dicseködés, mert
embernek királyi útja az halál, azért elmegyek meghalni.

Elmegyek meghalni, pápa vagyok, de az halál engem
nem hagy sokáig pápalkodni, de befogja számat.

A sort a püspök, a bajnok, a vén, a bölcs beszédű, a gazdag, a szegény, a bíró, a buja, a nemes, a szép személy, a bölcs, a bolond, a nagyehető, a szerzetes barát, az orvos, a viganzó folytatja, és a sokpénzű zárja be.

⁹ A latin szöveg közölve: *Példák könyve*. Hasonmás és kritikai szövegkiadás. Bp. 1960.

Irodalmi értéket — szép szerkezetén és ritmusán kívül — az ad a szövegnek, hogy a legtöbb megszólaló jól sikerült miniatűr portrét fest magáról.

Elemegyek meghalni, bajnok vagyok, küzdést jól tudok,
de az halált meg nem győzhetem, azért elmegek meghalni.

Elmegek meghalni, bíró vagyok, ki immár sokakat
megfeddtem, de az halálnak ítéleteit rettegöm, és
elmegek meghalni.

XVI. század

A haláltáncok közé szokták sorolni Heltai Gáspár két versét, mely németből fordított *Vigasztaló könyvecskéjében* olvasható. Az egyik, a *Keresztyéni panaszkodás és intés*, szép vers a halálról, de nem haláltánc. Megvan benne a halál előtti egyenlőség gondolata („megöl mindent, valakit talál”: gazdagot, szegényt, nagyot, kicsit), de hiányoznak a haláltánc lényeges műfaji tartozékai: a társadalmi típusok katalógusa és önjellemző beszéltetése. — A másik vers, legalább részben, a haláltáncok rokonságába tartozik. Három szekvenciából áll. Az elsőben: „Nem gondol a halál senkivel”, sem gazdaggal, sem kegyetlennel, sem a patvarkodókkal, bölcsekkel, urakkal, gyenge leányokkal, cifrás asszonynépekkel, sem naggyal vagy kicsivel, marhással vagy szegénnyel; a sorozatot a „nem gondol” szavak ismétlődése tagolja és foglalja egybe. A második szekvencia az *ubi sunt* formulába öltözteti a társadalmi státusok katalógusát: „Hol vadnak most mindnyájan a pápák, A kardinálisok és pátriárkák?”, hol vannak az érsekek, a prelátusok, püspökök, prépostok, kanonokok, dékánok, vikáriusok, apáturak, priorok, gárgyánok, mesterek, doktorok „és számtalanféle barátok”; majd az egyházi személyek után: hová lettek, hol vannak a császárok, királyok, fejedelmek, a telhetetlen nemesek, az igen kevély grófok, a hamis kancelláriusok, a kegyetlen dűsok, a hírneves vitézek, a bírák és polgárok, a művesek és szántó emberek, „hol gyermek, leány és asszonyállat, és hol az egész emberi nemzet?” A harmadik rész is *ubi sunt* szekvencia, de tulajdonnevekkel (Páris, Heléna, Plátó, Virgilius, Sámson, Salamon stb.), s ez már idegen a haláltánc-tól, mely típusokat, nem pedig egyéneket sorol fel. A vers végén rövid intés: „Minden ember ezen megálljon, és a halálhoz igen készüljen.” A különféle műfaji elemeknek ez a vegyítése és egyszersmind egyneműsítése (mivel mindegyik szekvenciát alkot) igen szép egyéni lelemény.

A haláltánc költészete és művészeti ábrázolása között némelykor szoros kapcsolat áll fenn. Pesti Gábor *Halálról való emlékeztető éneke* Holbein metszetsorozatának képeit követi, Aemilius Georgius latin versei nyomán.¹⁰ Abba a szövegcsoporthoz tartozik, melyben nemcsak a társadalmi státusok képviselői szólalnak meg, hanem a halál is, párbeszédben vagy monológban mondva feddő szavakat, végül ítéletet feleltük.

Az „éhvél holt halál” először a bűnbe esett első embert szólítja meg:

... Hol valál?

Bizony, hogy te egyszer igen szép valál,
Rútul vagy most, Ádám, valahol jártál!

-----

¹⁰L. SZILÁDY Áron alapos jegyzeteit, RMKT/VI. 327–343; továbbá: *Pesti György Haláltánc-éneke Holbein képeivel*. Közli DÉZSI Lajos. [Bp.] 1927.

Látod-e, én mily magas legény vagyok? ...
Büntetésre istentül küldett vagyok.

Az emberi típusalakok sorát, mint illik, a pápa nyitja meg.

Pápa monda: „Az mi jószágom vagyok,
Valami dicsőségem nekem vagyok,
Az mind tied legyen, valamim vagyok,
Az döghalál csak reám ne ragadjon.”

Én [a halál] felelék, azt mondám a pápának:
„Tudod, hogy meg kell halni az nagy papnak,
Másra kell szállni az uraságnak,
Jövel csak most, az nagy kéncsöt hagyd másnak.”

A császárok és a királyok következnek; kivételesen megnevezve, az ótestamentumi Boldizsár király, akit a halál lakoma közben fedd meg, tisztartóival együtt:

Hamis törvénytevők valakik vattok,
Az tömény ezer jajt ti meglátjátok,
Szegényökön mit hamissan vontatok,
Meghiggyétek, hogy majd mind kiadjátok.

A halál ezután a szép ifjakat keresi föl:

Szépségtekben, ifjak, ti ne bízzatok,
Mindnyájan mezei virágok vattok,
Egészségben, szépségben ha ma vattok,
Jaj szegény megholt! másnap azt halljátok.

Sorakoznak még a vitézek, a gazdag özvegyasszonyok, a „sok juhoknak pásztori”, vagyis a papok és barátok, az apácák, a bábák, az orvosok, az égbe néző csillagvizsgálók, a sok jószággal bírók, a tengeren szerencsével járók, a vén emberek, a jámbor házasok, végül a részegesek. „Senkit az halál kémélni nem tud.”

Pesti Gábor énekének szerkezete széttöredezik, rendszertelenül váltakozva beszélgeti a halált és a versszerzőt, fölborul a típusok hagyományos hierarchiája. A kortársak aligha törődtek efféle esztétikai megfontolásokkal, a mű sikeréhez elég volt a kegyes tartalom; Bornemisza Péter fölvette énekeskönyvébe.

XVII. század

A halál-irodalom nagy százada a XVII. század, inkább, mint a középkor. Ez időtt adták ki a legtöbb ars moriendi,¹¹ ekkor prédikáltak a legtöbbet a halálról, olyannyira,

¹¹ 1600 és 1789 között csupán franciául 236 ars moriendi jelent meg. (Pierre CHAUNU, *La mort à Paris*. Paris 1978. 252.) — Klaniczay Tibor is „az ars moriendik áradatá”-t említi. (ItK 1960. 334.)

hogy Bacon már unni kezdte, és tiltakozott a halál borzalmainak szüntelen festése ellen.¹² Bernard Groethuysen szerint éppen ez volt az Egyház célja: a borzalomkeltés; a laicizálódó században a halál az utolsó ütközőkártya, melyet kijátszhatott, hogy a lelkeket uralma alatt tartsa.¹³ Irodalmának tónusát a testi rothadás látványa adta meg.

Mortel, pense quel est dessous la couverture
D'un charnier mortuaire un cors mangé de vers...

Icy l'une des mains tombe de pourriture,
Les yeux d'autre costé destournés à l'envers
Se distillent en glaire, et les muscles divers
Servent aux vers goulus d'ordinaire pastures...¹⁴

— elegáns szonettekben tilte orgiált a halál kémiaja, s a versek egész sorába beköltöztek a kukacok és a férgek:

Der Därmer Wust reißt durch die Haut,
So von den Maden ganz durchbissen;
Ich schau die Därmer, — ach mir graut! —
In Eiter, Blut und Wasser fließen.
Das Fleisch, das nicht die Zeit verletzt,
Wird unter schlangenblaumen Schimmel
Von unersättlichen Gewimmel
Vielfalter Würmer abgefretzt.¹⁵

A rothadás és a férgek költészete magyarul is megszólalt:

Vigan várnak, s rendet állnak
Kígyók, békák seregi...

Alig várják, hogy bészárják
A sírásók vermedet,
Hogy rághassák s marconghassák
Gyengén hízlalt testedet.¹⁶

A halál immár nem „mors desiderabilis”,¹⁷ hanem „horrenda mors”, „tremenda mors”,¹⁸ sokszor leírt rémalakja „iszonyú állapotú, csudás ábrázatú, sőt mondhatom, minden állatoknál utálatosb vendég”, akitől a test iszonyodva kérdezi:

¹² Francis BACON, *Esszék*. Bp. 1987. 9.

¹³ Bernard GROETHUYSEN, *Origines de l'esprit bourgeois en France*. Paris 1927. 61., 80., 84.

¹⁴ CHASSIGNET, *Un corps mangé de vers*. Közli Jean ROUSSET, *Anthologie de la poésie baroque française*. Paris 1961. II. 114.

¹⁵ Andreas GRYPHIUS, *Gedanken über den Kirchhof und Ruhestätte der Verstorbenen*. MÁRTON László fordításában: Andreas GRYPHIUS, *Felirat a mulandóság templomán*. Bp. 1983.

¹⁶ NYÉKI VÖRÖS Mátyás, *Siralom az halandóságról*. RMKT XVII. sz. 2. k. 231.

¹⁷ Szent Ágoston szavai, idézve Pázmány említett prédikációjában.

¹⁸ Nyéki Vörös Mátyás latin eredetijének kezdőszavai.

- Hová viszesz?
- A koporsóban.
- Oh rettenetes gonosz történet! Hogy az én szép testem szálljon ismét setét sírban?
- Igenis oda száll.
- Kik lesznek ott az én társaim?
- Az férgek.¹⁹

Az emberek halál előtt való (társadalmi) egyenlőségének gondolatát a század frói átfogalmazták a hullák halál utáni (naturális) egyenlőségének gondolatává. „A szegény és gazdag, ifjú és vén, király és csordapásztor tetemi között semmi különbség nincs a halál után” — így Pázmány.²⁰

A haláltánc azonban nem a hullák és férgek költészete; szereplői *élők*, akik halni mennek. Ezért, éppen a halál-irodalom nagy századában, ez a műfaj eltűnedezik, bűjőcskát játszik.²¹ A hazai irodalomban csak két XVII. századi szöveget ismerek, mely rokonságot tart a haláltánc hagyományával.

Az egyik a *Comico-tragedia* (1646) egy részlete: a halál és a Pauper sceleratus („Híres lator szegény”) feleselése.²² A halál el akarja ragadni a szegényt, ez rimánkodva tiltakozik.

Megadtam, Uram, magamat!
Kérlek, ne bántsd a nyakamat!
Szalmán hízott jó lovamat
Néked adom szép kardomat.

Bor-hordásban módot lelek,
Hidd el, hogy megvendégellek;
Bocsáss el, mert igen félek,
Megköszönöm, még ha élek.

Tiéd légyen bár mindenem,
Biribaltám s köpenyegem;
Igyál, ne, fogjad edényem!
Bocsáss el ez egyszer engem!

De nem használ sem rimánkodás, sem megvesztegetés, a halál könyörtelen:

¹⁹ DARHOLCZ Kristóf, *Novissima tuba* (1639). Bp. 1986. 38., 36–37.

²⁰ PÁZMÁNY Péter ádvent III. vasárnapjának második prédikációja. Első kiadás, 69. — A felbomló test borzalmának látványa a középkor végének fróit is foglalkoztatta (L. különösen Clairvaux-i Szent BERNÁT *De contemptu mundi* című traktátusát és Pierre de NESSON francia nyelvű verses parafrázisát Jób könyvére), a férgek pusztító munkáját pedig már a Biblia emlegeti (Izajás-könyve, 14.11: „leesett a te holt tested, mely terítették alád, és a te lepled férgek léznek.” Jézus Sirák fia, 10.13: „midőn meghal az ember, kígyókat és oktalan állatokat és férgeket vészen örökségül.” KÁLDI György fordítása.) De a téma a XVII. században vált általánossá. Vö: Christine MARTINEAU-GÉNIEYS, *Le thème de la mort dans la poésie française de 1450 à 1550*. Paris 1978. „Le cadavre n'est pas un objet chrétien” — írja a szerző a középkori felfogásról (46).

²¹ Külföldön is. A haláltánc-ábrázolások listájában James M. CLARK csak egy XVII. századit említ. (*The Dance of Death in the Middle Ages and the Renaissance*. Glasgow 1950. 113.)

²² *Régi magyar drámai emlékek*. Szerk. KARDOS Tibor. Bp. 1960. II. 73–77.

No készülj hozzá, ne múlass!
Azon egy könyvet se húllass;
Jobb, ha Isten felől szólasz,
Mert ezentől földre húllasz.

Ebből a — ha úgy tetszik — egyszemélyes haláltáncból a műfaj lényege: a halálba indulók sorozata hiányzik.

Közelebb áll a haláltáncokhoz Debreczeni János szövege: *Az keresztény embernek ez világtul való elbucsuzásának formája*. Ez *Christianus suspirans* című könyvében jelent meg (Debrecen, 1615), a szerző halála után, apósa, Csákányos Márton kiadásában. Nagyrészt Otho Casmanus (Chasman) „keresztény tudós ember” latin munkáját követi, de az *Elbúcsuzást* Henricus Herdusianus (helyesen: Herdesianus) fordításának mondja. Az igazi szerző azonban nem ő, hanem — mint Németh S. Katalin kimutatta — a nagyhírű Guevara; Herdesianus csak összeállítója volt annak a latin nyelvű antológiának, melyben a lefordított szöveg található.²³

Régi irodalmunk e gyöngyszeme különbözik a haláltáncoktól, mert végig egy személyt beszéltet a társadalmi típusok sorozata helyett; különbözik, mert a halált nem szerepelteti; különbözik, mert mondanivalója nem a halál előtti egyenlőség, hanem az életből való kiábrándulás, ami a vanitas-irodalommal rokonítja. Mégis haláltáncszerű szöveg, szerkezete miatt: huszonhét szakasza közül az utolsó kivételével mind, tehát huszonhat az „Elhadlak világ” szavakkal kezdődik; ha ezeket fölcseréljük a (rokon értelmű) „vado mori” szópárral, előttünk áll a haláltáncok (egyik típusának) leghagyományosabb és szabályos formaképlete.

Elhadlak világ, azért, hogy az halandó emberek közül senki tehozzád bátorságon nem bízhatik. [...]

Elhadlak világ, azért hogy véssz és nem adod meg, megszorítasz és nem vigasztalsz meg, meglopsz és nem fizeted meg, háborúságot szöröszs és nem békeltetsz meg [...]

Elhadlak világ, azért hogy tebenned soha semmi öröm nincsen háborúság nélkül, semmi békesség nincsen visszavonás nélkül, semmi szeretet nincsen gyanóság nélkül [...]

Elhadlak világ, mert a te palotádban az emberek ígérnek és nem teljesítik be, szolgálnak és nem veszik jutalmát [...]

A monológ beszélője (az elbúsult és mintegy sértődött ember) huszonhatszor variálja ugyanazt a vanitas-gondolatot, de már az első négy szakasz (kurtított) idézéséből kitetszik, hogy el tudta kerülni a monotoníát, minden résznek más-más retorikai eszközzel — ellentétezzel, különféle szekvenciákkal — adván egyéni jellemet.

Elhadlak világ, [...] mert az vakmerő erősnek, az féltékeny lassúnak, az gyűlölséges alkolmatlannak, az szorgalmatos szomorúnak, az tékozló nagyakarónak, az fősvény sobránaknak, a csácsogó ékessen szóllónak, az tudatlan kevés szavúnak, a feslett erkölcsű szeretőnek, az mértékletes bolondnak, az háborgó udvarinak, és a bosszúálló nemesnek neveztetik...

A magyar fordító kitűnően tudja követni az eredeti szöveg rafinériáit. Ez kissé meglepő, mert könyve egyéb lapjai Debreczeni János mérsékelt stilisztikai képességeiről tanúskodnak; itt azonban, úgy látszik, szárnyakat kapott a latin írásmű szépségeitől.

²³ NÉMETH S. Katalin, *Debreczeni S. János és Guevara*. Itk 1974. 210–213.

Az Elbűcsűző kilépett a világból. Hová? Az aszkézis redukált életébe? Nem mondja, hogy oda. Az aszkézisnak elvégre vannak eszményei, értékei, van Krisztusa. Ezekről a monológ hőse egy szót sem ejtett. Egyszerűen csak elhagyott valamit, nem vitt magával semmit, nem érkezett meg sehová, tudománya negatív tudomány, maga a szöveg a semmi áriája, kietlenebb, mint Kölcsy Vanitas-verse.

XVIII–XIX. század

A haláltánc túlélte a XVII. század kedvezőtlen éghajlatát, és törzsöke később még tudott új ágakat hajtani, de már csak az irodalom alsó, populáris régióiban.²⁴

1926-ban Szabolcsi Bence egy nagyenyedi kéziratból közölt, haláltáncnak nevezve, egy szöveget: *Az halálnak egy testi bátorságban élő emberrel Szentírás szerént való beszélgetése.*²⁵ 1751-ben írta (vagy másolta le) Tsorik András brassói lakos. A tizenöt részre osztott párbeszédben az Embert, aki a földi élet előnyeit dicséri, a halál mindúntalan letromfolja:

Ember: Lám szép ruhám, bársony, selyem,
Drága gyolcs öltözetem.

Halál: Majd elborít az én férgem,
Békáim rád eresztem.

A szöveg egy részében a dramatikus alakítás némi szándéka mutatkozik:

Ember: Legény! fuss, híj vendégeket,
Szóllits muzsikásokat!

Halál: Mikor eszesz fris étkeket,
Nyersz szomorú orcákat.

— — — — —
Ember: Vond meg ama szép nótákat!

Halál: Ugy, mert velem jársz táncokat.

Az Ember apránként magába száll, és időt kér a bűnbánatra, de nem kap. A minden irodalmi érték nélkül való párbeszéd a Halál közhelyes erkölcsi intelmeivel ér véget.

Sokkal sikerültebb Bökényi János ekeli (csallóközi) református tanító iskoladrámája: *A halál beszélgetése.*²⁶ Ezt 1772-ben elő is adták.

Valóban haláltánc; megvan benne e műfaj lényeges eleme: a társadalmi típusok katalógusa. Számuk jóval kisebb, mint a középkori hagyományban, sorrendjük nem hierarchikus. Szereplői: a koldus, a gyermek, a menyecske, a katona, a részeg, a kereskedő, a korcsmáros és a vénasszony; pápa és császár helyett tehát a mindennapi élet alakjai. A halál, némi vitatkozás után, valamennyit elragadja. Úgyes dramatizáló készségre vall, hogy a szereplők egymással és más falusiakkal beszélgetnek, és csak amikor megpillantják a halált, kezdenek tiltakozni a vég ellen — megannyi minidráma.

²⁴ Így volt ez Franciaországban is. 1728-ban jelent meg egy ponyvajellegű kiadvány: *La Grande Danse macabre des hommes et des femmes, historique et renouvelée du vieux gaulois, en langage le plus poli du temps.* (Metszetekkel.) Ismerteti Charles NISARD, *Histoire des livres populaires ou de la littérature du colportage.* Paris 1854. II. 303–354.

²⁵ ItK 1926. 114–118.

²⁶ *Protestáns iskoladrámák.* Sajtó alá rendezte VARGA Imre. Bp. 1984. I. 401–415.

Gyermek

Gyere, Pista, Gyurka, a porból csibéket,
Más egyéb madarat, kis verebecskéket,
Vagy ez lencsepüből csikót, játszó féket
Csináljunk, mivel már tudjuk a leckéket.

Halál

Jöszte, fiam, te is, ne játsszál a porba,
Te vagy most ezúttal előttem a sorba,
Kóstolj belé, igyál a halálos borba,
Majd isznak mások is rád kelendő torba.

Gyermek

Atyám s édes anyám, jaj, jaj, nem tudjátok,
Majd elvisz a halál, a kezem fogjátok,
Személyemet talán soha nem látjátok,
Ékes beszédeim többé nem hajjátok.

A menyecske a komaasszonyával társalog piaci dolgokról, a részeges az ivócimborájával koccintgat, a korcsmáros a türelmetlen vendégekhez siet edényeivel, a vén kerítőasszony az irigyeit szidalmazza — mielőtt a halál rájuk akarja tenni a kezét.

Vénasszony

Mit hányod szememre, kár, hogy eddig éltem?
Hiszem heveréssel soha én nem ültem,
Míg a farom bírtam, sok legényt kerültem,
Most másnak keríték, hogy magam kidültem.

Halál

Héj, pokol üszöge, magad is bünt tettél,
Sok szép ifjakat is vétekben ejtettél,
Legényt a leányhoz мүdön keritgettél,
Sok házások közt is contrabont szerzettél.

A szereplők javulást ígérnek, vagy a halál megvesztegetésével próbálkoznak, végül azonban mindnek meg kell adnia magát.

Halál

Úr, szolga, szabados, gazdag, bár légy szegény,
Gyermek, öreg, ifjú, leány, akár legény,
Tisztbeli vagy nem az, de minden jövevény,
Látjátok, e világ csak puszta szövevény.

A haláltánc műfajának makacs életerejéről nemcsak Bökényi János kitűnő színjátéka tanúskodik, mely a hagyományos elemeket új, dramatizált formába öntötte; van két olyan szövegünk is, amely egészen archaikus módon követi a hagyományt, szorosan

a középkori haláltáncok vadomori típusának rájárára készült. Szeles János műve az egyik, a XVIII. század végéről, Homonnay Imre versezete a másik, a XIX. század közepén.

Ösztönzésért, példáért nem kellett a középkorba visszanyúlniuk; mindkettejük haláltáncának közvetlen előzménye egy latin költemény: *Vado mori sive Via omnis carnis morie duce mortalius in processione mortuorum monstrata*. A könyvecske 1739-ben egyszerre két helyen jelent meg: Bambergben és Pozsonyban; ezt követte az 1771. évi kassai kiadás; végül Landerer — mivel, úgy látszik, még mindig számíthatott piaci érdeklődésre — 1829-ben Pesten újra kiadta. A szerző Antonius Steinhaverus; róla, azonkívül, hogy valószínűleg jezsuita volt, semmit sem tudunk.

Haláltánca — latin nyelven alkalmasint az utolsó — mindvégig disztichonokban szól. Szerkezete a következő: 1. Praefatio a jóakarátú olvasóhoz, 2. Doctrina mortis (minden disztichon elején és végén a „Disce mori” szavakkal), 3. a Halál és a poéta párbeszéde, 4. a halálba indulók processiója, 5. exhortatio az olvasóhoz, 6. újabb párbeszéd a Halál és a poéta között, 7. a szerző epitáfiuma, 8. a Halál és a kritikus (Zoilus) párbeszéde, 9. a kritikus sírfelirata.

A mű törzse a Processio: a halálba indulóknak társadalmi állásuk szerint elrendezett sora. A halál csoportonként inti magához őket; ők maguk egy-egy disztichonnal búcsúznak az élettől. A verspárok elején és a végén a „Vado mori” szavak ismétlődnek.

Steinhaver műve középkoribb a középkornál. Annak idején a latin, spanyol, francia, német stb. haláltáncokban a szereplők száma legfőljebb a negyvenet haladta meg²⁷ (nálunk, a *Példák könyvében* ez a szám tizenkilenc); a XVIII. századi szerző nem áll meg 415-ig. Ilyen nagy sereget persze osztályozni kell, s ez skolasztikus buzgalommal és szociológiai aprólékossgal történik. Kategóriái a következők:

1. Hierarchia ecclesiastica (a pápától a subdiaconusig és a catechistáig),
2. Hierarchia religiosa (szerzetesek),
3. Status aulicus (a császártól a nemesig),
4. Ministerium (hivatalnokok: alkirály, udvari bolond stb.),
5. Musici (külön az énekesek és az instrumentalisták),
6. Status judicialis (bíró, tanú, pörvesztes),
7. Academia (fakultásokra osztva),
8. Status civilis (Consul, Praetor, de ide került a Rusticus és a Villicus is),
9. Status oeconomicus (fürdős, vadász, éjjeliőr stb.),
10. Artifices (építésztől az órásig),
11. Opifices (kőfaragó, molnár, kéményseprő és egyebek),
12. Status militaris (sok más közt a sebesült és a szőkevény is),
13. Sexus foemineus (külön a szerzetesnők, majd a világiak, úgymint császárné, szolgáló, özvegy, kurva stb.),
14. Quodlibet (akik más csoportokba nem fértek bele: kritikus, idióta, koldus, zsarnok s több effélék),
15. Boni et Mali (mindössze négyen: Justus, Impius, Poenitens, Desperabundus),
16. Mobiles (mindenféle utazók, a száműzött és a vándorszínész is),
17. Agmen invalidum (vak, süket, és ami meglepő: a kevély),
18. Aetates (öregtől a leánykáig),
19. Religiones (keresztény, zsidó, istentagadó, és akiről nemigen lehet tudni miféle: a Homo bestialis),
20. Appendix (akik még kimaradtak: nyelvmester, gladiátor stb.).

A szerző bizonyára elégedetten tekintett nagyszabású produkciójára; mi legfőljebb kissé rekedt latinjának önkéntelen humorát élvezzük.

²⁷J. M. CLARK, *i.m.* 114–118.

Most pedig ismerkedjünk meg magyar követőivel.

Szeles János 1725-ben született. Évei nagy részét székely szülőföldjétől távol, valószínűleg katonai szolgálatban töltötte, majd visszavonult Udvarhelyre. 1790-ben még élt. Azoknak a mindenes verselőknak a sorába tartozott, akik csillapíthatatlan buzgalommal írták szerzeményeiket, bármilyen műfajban, bármilyen témáról, érdemleges tehetség és a baráti körön túl terjedő közönség nélkül. Egy versében Szeles János elidősekedett költői tevékenységével:

Hatvan [éve] után amit írtam, majd nyolcszáz pár,
Aki ezt nem hiszi, számlálgassa meg bár,
Többeket írtam volt ifúságomban,
Sok dolgaim között nyert nyugodalmomban,
Melyekből sok hullott el bujdosásomban,
S elmaradt idegen földön lakásomban.

Írt „tisza szerelemtől indult énekeket” s egyéb lírikumokat; lelkes dicséreteket példás életű feleségéről, a kiváló gazdasszonyról, tizenegy gyermeke anyjáról; megverselte „az udvari dáma kicsin fűvóját” (?), a nagyidal cigányokat, az év hónapjait, gazdasági oktatásokkal, Dido, Lucretia, valamint Pirus és Thisbe történetét s még sok egyebet. Költői eszményképe Gyöngyösi István volt; többnyire ragaszkodott a négyes rímekhez, már csak hazafiságból is, éppúgy, mint a magyar kalaphoz. Egy székely Gvadányi...²⁸

Művei kiadatlanok maradtak; Hársing István tette közzé néhány népmeséjét és anekdotáját²⁹ és *Az Halálnak minden halandó rendekhez és minden halálra menő rendeknek végső szavai* című haláltánc-versét.³⁰

A költeményt a halál szavai vezetik be:

Jöjjetek mind, halni akik eredtetek
Ádámtól, s világra tölle születtetek;
Nincs semmi mód benne, hogy menekedjtek,
Meg kell annak lenni, mind halni jöjjetek.

Ezután következnek a halálba indulók „végső szavai”, rimes párversekben, és minden megszólalás elején a „Halni mégyek” refrénszavakkal.

Tanácsúr

Halni mégyek: nincsen halál ellen tanács,
Úgy bánik mindennel, mint a fával az ács.

Kovács

Halni mégyek: nem kell már lovat patkolni,
Most a halál útján kell csak gyalogni.

Konyhamester

Halni mégyek: hamar ha megfőtt a tüdő.
Adjátok fel, töllem mert eltölt az üdő.

²⁸ LUKINICH Imre, *Szeles János*. Erdélyi Múzeum 1903. 15–27.

²⁹ Ethnographia 1926. 94–96., 152–154; 1927. 49–53., 208–209; 1928. 199–200.

³⁰ ItK 1927. 252–269. — Szeles János megírta Székelyudvarhely történetét is. Ezt Szádeczky Lajos tette közzé az Erdélyi Múzeum 1898. évfolymában.

Mint látható az idézetekből: minden megszólalás az életben végzett tevékenységre utal, s azt fordítja ellenkezőjére a halál; a kétsorosok monotoníáját ez a kis feszültség oldja. Vagy egy szójáték:

Hadnagy

Halni mégyek: *hadnagy* király dandárjában

Valék, *hadkis* lészek halál táborában.

Szeles János a latin *Vado mori* szerkezetét vette át, rövidített és egyszerűsített alakban. Szereplőinek száma mintájához képest csekély, mindössze 145, s ennyi elfér tíz osztályban.

1. Papi rend (a pápától a harangozóig),
2. Uralkodó rend (császár stb.),
3. Úri rend (az első a vicekirály, akárcsak Steinhaver „Ministerium”-ában),
4. Tábori rend (generálistól a rabórzó profoszig),
5. Városi rend (jogászok, kézművesek),
6. Nyomorék rend (megfelel a latin eredeti Agmen invalidumának, de jobbra más szereplőkkel),
7. Lakodalmi rend (násznagy, vőlegény, szakács, mosogató asszony stb. — ilyen „rend” a latin szövegben nincs),
8. Vallás rend (jórészt azonos a latinnal, de a Homo bestialis kimaradt),
9. Házass rend (az eredetiben ilyen nincs),
10. Mindenféle rend (a latin mintában a Quodlibet).

A halál minden rendet külön-külön megszólít, akárcsak a latin Mors; de az már Szeles János leleménye, hogy miután egy-egy rend minden tagja elmondta a magáét, kórus következik: a papi (uralkodói stb.) rendek közös végszava. Például:

Tábori rend közönségesen

Halni mégyünk: akik ellenség kardjától

Nem féltünk s rettegtünk tüzes ágyujától,

Most Istennek egy rút, csúnya állatjától

Halomba hányatunk kopár kaszássától.

Szeles János elég szorosan követi mintáját, de csak a szerkezetét. A szövegműcsönzések száma viszonylag csekély.

Pápa

Vado mori, tibi Roma novum nunc elige Papam!

Mors jussit claves reddere, vado mori.

Halni mégyek: Róma bucsuzzál pápától,

Mert megfosztotta azt a halál kolcsától.

Kardinális

Vado mori magnus, decorat quem purpura,

Jam mea pallescit purpura, vado mori.

Halni mégyek: semmit veres bársonyommal
Nem gondol az halál s rojtos kalappommal.

Efféle apró egyezések, inkább csak rokon ötletek mutatkoznak még a püspök, a subdiaconus, a piébános, a remete, a császár, a báró, a zsidó, a török, a halász szavai között, és hasonló módon búcsúzkodik a Puella deformis és a Rút leány:

Vado mori, quia pulchra negor, fugit omnis amator,
Mors me sola cupit ducere, vado mori.

Halni mégyek: senki bé nem vett kedvében,
De lám most az halál véve szerelmében.

Ennyi imitatio a XVIII. században nem számít soknak, és jóval gyakoribb, hogy Szeles János azonos szereplőket egészen másképp beszéltet, mint a latin eredeti.

Borbély

Vado mori, barbam cultelli cuspidi rasi,
Mors falcem sumit rustica, vado mori.

Halni mégyek: halált rossz kedvvel találtam,
Haragszik, hogy soha meg nem beretváltam.

Fazekas

Vado mori figulus, testas e stercore feci,
Mors facit e figulo stercora, vado mori.

Halni mégyek: addig hajtám korongomat,
Amíg a fazékban lelém halálomat.

És ha van is a két haláltáncban jónéhány azonos foglalkozás, azonos társadalmi állapot, a szereplők kiválasztásában Szeles János többnyire saját leleményéből merít. Elhagyja a környezetétől idegen mesterségeket (például az összes zenészt), egyszerűsíti az egyházi, hivatali, katonai, tudományos státusok hierarchikus grádusait; bőven adagolja viszont a hazai színeket és neveket: strázsamester, pattantyús, obsitos, vásár-bíró, felcser, gombkötő, csiszár, káromkodó, boszorkány, pipás, cigány, jobbágy, hóhér, dudás, éjjeli kiáltó azaz bakter.

Az utolsó, akit a halál elragad: a csósz. Ezután a kaszás halál magához a poétához lép be, és így szól:

Indulj, miért fülelsz itten a suttomban,
Sok ideje várlak, hogy jöjj országomban;
Mely halni menőket irtál a lajstromban,
Kövessed azokat, s járj vélek egy nyomban.

A poéta vonakodik, de néhány versszak után megadja magát.

Papok, uralkodók, urak, táborokkal,
Polgárok, nyomorúk, lakodalmassokkal,
Vallások, házások, több minden másokkal
Halni mennek, én is mégyek már azokkal.

Az utolsó stófát „az egész emberi nemzet” mondja el:

Halni mégyünk; mikor a világ kezdetett,
Mégmásolhatatlan oly törvény tétetett
(Akit senki el nem kerül s kerülhetett),
Hogy minden meghaljon, aki születtetett.

A derék Szeles János versezete — Bessenyei és Kazinczy korában — már alig-alig költészet, de némi elismerést nem tagadhatunk meg szellemi erőmutatványától, mellyel a középkori hagyományba még új életet tudott önteni, az unalomig ismételt erkölcs-tanítások helyett profán Comoedia humanát hozott létre, és elvetve közvetlen mintája idegenszerűségeit, a műfajt — nemcsak nyelvében — megmagyarosította. Alantjáró, populáris irodalom az, amit Szeles János (meg Kazinczy finnyás korának több más kitagadottja: Mátyási József, Perecsényi Nagy László stb.) művelt, de legalább némelykor nem jobb olvasmány-e, mint Kazinczy nyegegő versei? Ha föl lehetett menteni (nem is mindig jogosan) Gvadányit, miért ne lehetne megkegyelmezni Szeles Jánosnak? Művében van valami bumfordi báj; túl aprólékos osztályozásai (akasztófára való, fővételre való, égetni való) önkéntelenül humort fakasztanak; s hálások lehetünk a szerzőnek, valahányszor akaratlanul mosolyra indít azzal, hogy össze nem illő karakterfő személyeket sorol egymás mellé, adós után a jóbarátot, kurva után a pipást. Azt hiszem, úgy kell tekinteni Szeles János költeményére, mint a naiv festők munkáira; bár persze ő nem volt Vámos-Rousseau sem.

Steinhaver haláltáncát ismerte Homonnay Imre is, föltehetően már a pesti kiadást.

Ő a költészet akarnoka volt. Sokfélért írt, gátlástalanul. Eleinte csak fordított, főként Ovidiust; eredeti verseket — azt állítja — orvosi tanácsra kezdett készíteni, már túl a negyvenen, betegségében; alkalmasint idegnyugtatóul kapta a furcsa receptet. Mivel szerzőnk gyakran volt maródi, versei szépen fölszaporodtak. Írt — többnyire kétsorosakat — a „nép-jellemzetek”-ről, a „nagy és különös emberi lények”-ről, mint Kinizsi Pál, Dózsa Gyuri, Robespierre, Fulton, Pilátus, Kotzebue, Pázmány, Konfucse, Madva Ferenc csodadoktor, valamint „Ovidius és a magyarosítója”, tehát ő maga; jó volt témának a mezei lányka keserve, a bolha és a túrós galuska is.³¹

Főműve, ha van főműve fűzfapoétának, haláltánca: *Beszélgetés a verstró és a halál közt. Az emberek végvallomása és a halál szavai*. 1845-ben jelent meg Budán, Gyurián és Bagó betűivel és persze a szerző költségén.³²

Homonnay Imre, akárcsak Steinhaver és Szeles János, a halálba indulók önjellemző szavaiból, „végvallomásai”-ból építette föl versezetét, mégpedig disztichonokban. A verspárokat — egytől ötszázötvenkettőig — megszámozta; ekkora tömeget egyetlen más haláltánc sem küldött a sírba.

³¹ Homonnay önéletrajzi vallomását l. haláltánca bevezetőjében; az említett verseket ugyan-
ebben a könyvben.

³² Homonnay Imre haláltáncáról terjedelmes gúnyiratot közölt ismeretlen szerző tollából az
Irodalmi Ór 1845. évi 6. száma. — Az újabkori szakirodalomban csak POGÁNY Péter tett róla
futó említést. (*A magyar ponyva tüköre*. Bp. 1978. 290.)

A költemény, címének megfelelően, a versíró és a halál párbeszédével kezdődik; majd intelem következik „mindenkihez”. Ez a rész Steinhaver „Disce mori” refrénszavakat ismételtető „doctriná”-jának parafrázisa:

Halni tanúlj, ember, versem ki kezedbe veended,
Halni tanúlj, mondom; boldog örökre leendsz.

Ezután sorakoznak a „végvallomás”-ok, köztük néhány (zsidó, mohamedán, isten-tagadó) a latin *Vado mori* nyomán.

Szereplőit Homonnay nem csoportosította rendekbe és státusokba; a megszólalók sora a legnagyobb tarkaságot mutatja. Mindjárt az elején a borbély után a miniszter, majd a tanuló és a sebész következik. A szeszélyes rendetlenség meglepő — és valljuk be: szórakoztató — párosításokat eredményez. A pap mellé az „éjjeli őr vagy bagoly-ijesztő” kerül, királyhoz a kötéltáncos, szerelemlyányhoz a mérnök, országsmérőhöz a hóhér, csecsemőhöz a festő, földesúr mellé a köszörűs, és így tovább végtelen vonulatban egymás mellett trombitás és gyűjtogató, törvénytudó és ragyás, kulacsos és álmatlan, nádor és sajtos, lomhafi és katolikus, feleség és citromárus, tetves és szemfényvesztő, orgonamíves és kém, állatkíznő és holdkóros, ágyúöntő és gyamatya, bivalyos és akadémikus, mennykőütött és jó hazafi, a csalfa után — morbid ötlet! — a tetszhalott.

Nemcsak ezek a groteszk párosítások keltenek humoros hatást, gyakran maguk a versek is.

78. *Vesztegető* [pazarló]

Bon jour, drága halál! jókor jöttél, mikor éppen
Nincsen pénz, se hitel; kész vagyok útra veled.

176. *Golyvás*

Rút, golyvás nyakamat megkapta halál, s valamint egy
Békát, rettentő föld üregébe csapott.

200. *Sovány*

Nem lankék rólam jól egy varjú; mi haszon van
Benne, halál, engem hogy temetőbe visesz?

54. *Pincér vagy kelner*

Mint f... g fürdőben, sürgék, forgék, kiabálván:
„Gleich, gleich, ja!” — gyorsan földre teríte halál.

158. *Herélő*

Annyi ezer sertést kiherélvén, érte halálnak
Bicskájára jutott meztelen árva nyakam.

Persze vannak komolyabb disztichonok is; ezekből a szerző társadalmi gondolkodásának képét lehet összeállítani.

39. *Napszámos*

Vígadok, éltemnek terhét lehajintom örökre,
Vessz te világ, benned nem vala semmi öröm.

143. Földesúr

A jobbágyi verejtekéből fejedelmileg éltem;
Tettem-e jót mással, majd kimutatja halál.

97. Követ

A megye képviselője valék, nem szegtem-e meg tett
Esküm hivatalért? majd kisül Isten előtt.

307. Gépez

Sok százak kenyerét elvettem gépeim által;
Hadd éljen más is: szóla ragadva halál.

351. Rabszolgaúr

Nálad jobb lelkeket összekötözve eladtál,
Mint barmot; fenevad, tíz özönébe jere!

485. Vérnök [vérontó tirannus]

Ember véréből híztak szemeid; fene tigris-
Módra ki öldöstél, mégy pokol üszkeire.

A súlyosabb vétségek elkövetői nem maguk beszélnek, hanem a halál (vagy a költő) mond róluk ítéletet. Szerzőnk szociális kritikája elég erős, de a társadalmi rendet nem akarja felforgatni.

370. Lázadó

Sorsom jobbúlása reményéből akarám, hogy
Változzék kormány; megvere Isten azért.

A haláltánc párversei Homonnay Imre irodalmi nézeteivel is megismertetnek. Munkáit hazafias buzgalomból írta, de tudta, hogy halát nemigen várhat.

142. Irodalmok

Örvendhetsz te magyar literátor, mert ha kimúlansz,
Pesti kalendárban benn leszen írva neved.

Az újdondászokról nem volt jó véleménye.

44. Újságíró

Újság-hirjesztő, ha ugyan hazudék, cselekedtem
Mások után, mégis szám bekötötte halál.

A Tudós Társasággal szerzőnk hadilábon állt: hiába küldözte be munkáit, nem álltak szóba vele. Sérelmeit versben torolta meg.

538. Magyar akadémia

Némi csekély könyvért akadémia tagja valék. Jó!
Hogyha csalatni világ hagyja magát: ki oka?

Érezte haragját a hibás új szavak gyártóival is.

314. Nyelvrontó

Rossz szavakat koholék én, ú-ra vagy eny-re csináltam
Jó szavakat; méltán szám beszorítja halál.

A nyelvújításnak poétánk nem volt ellensége, koholt ő is számos új szót, s ha gyökeret vertek volna, ma labirintus helyett *keringényt*, koncert helyett *zengedelmét*, klasszikus helyett *szerintest* mondanánk.³³ Ezek jó alkatú, csinos szavak, gondolhatta, de a sok ny-től féltette a nyelvet.

315. Panaszló

Szép hangú szavaink illyekké váltanak: a lúd-
Nyak jobb nyak, mint tyúknyak, nyeremény, esemény.

Néha vállalkozott egy kis nyelvi bűvészkedésre.

162. Hámosos

Szűntelenül kopogó kalapács dobogása között folyt
Éltem; csendesség fogja övezni fülem —

jegyzetben büszkén fűzte hozzá: „Az első vers kifejezi azon gépely verését.”

Ami a haláltánc műfajában páratlan, Homonnay Imre megtalálta a módját, hogy némi személyességet, majdnem lírát vigyen bele: leírta egy álmát.

384. Legjobbat álmódott

Egy éjjel beteg azt álmódtam, hogy besereglett
A nép, zúga harang, én pedig elszaladék —

tudnillik a temetői készülődés elől. De hiába, neki is be kellett állnia a sorba, a halálba menők közé.

153. Könyvtőró, egyszersmind tanító

Aki tanítottam, két könyvet is írtam, az édes
Drága hazám sírnak lesz kegyes adni helyet.

Hol van ez a sír, nem tudjuk; nem ismerjük a szerző halálának évét sem; haláltánca megjelenésekor hatvanegy esztendő volt.

Három klasszikus

Homonnay Imre versezete a középkori eredetű és idomú haláltáncok hosszú sorában az utolsó, alkalmasint egész Európában. A műfaj, miután alászállt az irodalom alsó

³³ HOMONNAY Imre, *Római régiségek*. Pest 1836. 16.

szintjére, elenyészik. Ami még megmaradt belőle, mint tápláló gondolat vagy formai kellék, a magas költészetben már csak töredékesen, motívumként él tovább.

Vörösmarty *Mint a földmivelő* kezdetű kései epigrammája Babitsnak Holbein metszeteit juttatta eszébe; a költemény valóban a haláltáncokkal rokon.

Mint a földmivelő jól munkált földbe magot vet
S várja virulását istene s munka után,
Úgy a sárokkel felszántott földbe halottait
Hordja koronként a végtelen emberiség.
És haloványon a dús, a szegény és a koronás fők
Mennek alá, víg, bús, balga, mogorva vegyest.

A versnek vannak előzményei Vörösmarty költészetében: epitáfiumai. Jónéhány sírverset írt, megrendelésre is. Ezekben gyakran az elhúnyt szólal meg, olyanformán, mint a haláltáncok szereplői.

Játszám s meghaltam; játékom folytatom égben:
Nem lehet isten előtt játszva örülni tilos.

(*Kis gyermek*, 1842)

Hallom-e még zúgásaidat, Tisza féktelen árja?
Látom-e, zöld koszorús róna, virányaidat?
Eljön-e a délbáb tündér palotáival álmom
Képeihez, szebbnek festeni a honi tért?
Oh siket és vak a föld. De ha nemzetem egykor idézné
Hű nevemet, lelkem hallja s megérti e szót.

(*Vásárhelyi Pál sírkövére*, 1847)

A Villik tánca, Vörösmarty ifjúkori drámai költeményének, *A hűség diadaljának* a végén, a haláltáncok ritkább változata: a hős elhúnyt kedvese szellemalakként jelenik meg társnőivel „az éj fekete táján”; „Most lejtnek, most tűnnek elő a barna homályból”; végül a halott leány szellemcsókja a bajnok „ajakát faggyá hidegíti, eloltja keble tüzét, s szer rit fényvesztve halálba meríti”.³⁴

Az epigrammában nincs tánc, nincsenek kísértetek. A vers három disztichonból áll; ezt a klasszikus idomot nálunk Homonnay Imre vezette be a haláltánc-irodalomba, de ebben a mértékben szólnak Vörösmarty sírversei is. A haláltánc hagyományos kélekeiből az epigrammafró elvetette a „vado mori” refrénszerű ismétlődését s a halálba menők rang szerinti sorát és önjellemző szavait, sőt Vörösmartynál nincsenek is szereplők; az epigramma nem megjelenít, hanem megállapít: minden ember, rangra való tekintet nélkül, halandó. Ez a haláltáncok gondolata.

De van más közös vonás is. Az epigramma földmivelője hagyományos alakja a régi haláltáncoknak: „szántó ember” Heltainál, „szántóvető” Szeles Jánosnál, Vörösmartyéval azonos néven Homonnay Imrénél.

³⁴ Vörösmarty vélhető forrásáról (MAILÁTH János, *Villi tánc*, az 1822. évi Aurorában) TOLNAI Vilmos írt: *Ethnographia* 1920. 110–112.

131. Földmivelő

Földbe vetett magból gyönyörű csira leszen idővel;
Testem bár porrá lesz, hiszem, élni fogok.

Vörösmarty újítása az, hogy a földmivelőt kiemeli a halandók felsorolásából, és a bevezető hasonlatban lépteti föl.³⁵ A hasonlat második tagjában „a sírokkal felszántott föld” szépen fejleszti tovább a képet. A foglalkozás természetéből következik, hogy Vörösmarty és Homonnay rokon kifejezésekkel él: „földbe magot vet” — „Földbe vetett magból”; „várja virulását” — „gyönyörű csira leszen”. Fontosabb a különbség: Homonnay a túlvilági élet földidézésével adózik a vallásos szellemnek; Vörösmartynál nincs túlvilág, a vers a profán szférában marad.

Nem lehetetlen azonban, hogy Homonnay Imre versezetének van valami köze Vörösmarty epigrammájához.

Homonnay Imre költeményének elején, a versíró és a halál párbeszédében, a halál azzal dicsekszik, hogy hatalma alá esik minden, aki Ádámtól született:

... császár, gróf, szolga urával,
Herceg, az országló, hitvese, lyánya, fia.
Bellona rettentő erejű bajnokja, ki annyi
Vérpatakon vezeté ált diadalma hadát.
Ostoba, léha, tudós, leleményes eszű, gyönyörű, rút,
Vén, fiatal, csecsemő, természetes, ép, vak, igaz.
Csalfa, kevély, komor, ármányos, vig, bölcs, babonás, szent,
Orvos, földmivelő, és valamennyi művész,
Csillagvizsgáló, költő, napszámra ki jár, s pap,
Kalmár másokkal Styx folyamatra megyen.

A halál dicsekedése hagyományos motívum. A *Comico-tragoediában* a halál így beszél:

Sokaknak szaggattam el a címereket,
Kikergettem testekből a lelkeket,
Koronástól ő királyi fejeket,
Földhöz vertem pirospozsgás testeket...

— és meg is nevezi néhány áldozatát: Nagy Sándort, Priamust, Hectort, Sysamest, Cambysest, Syllát.

Vörösmartynál még él ez a hagyomány: az *Örök zsidó* egyik töredékében.

Bölcsset, hatalmast, dúst megöldösek,
Bajnok, ki ezeket dúlt, meg nem állt előttem,
Király, kinek meghódolt a világ,
Bölcs, aki ésszel mennyekig hatott,
Mind porba hulltak általam.

Ez még Homonnay Imre könyvének megjelenése előtt keletkezett; de az epigramma utolsó disztichonja mintha az ő idézett tíz sorának hatásossá tömörített változata

³⁵ A földmivelő képe Baudelaire-nál is megjelenik, mégpedig csontváz-alakban, de nem eltemeti, hanem kiássa a halottakat. (*Le squelette labourneur*)

volna: fölsorolás ez is, az is; feltűnően sok egytagú szó itt is, ott is; és egy összecsengő szövegrész, azonos alliterációval: „víg, bás, balga” — „víg, bölcs, babonás”.

Nem tudjuk, megfordult-e Vörösmarty kezében Homonnay Imre könyve. A szerző mindenestre a szemhatárán belül volt: egyik munkájáról éppen ő, a „magyar akadémiasz” készített elutasító bírálatot.³⁶ De nem kell mindig a hatás bizonyításával fáradozni. Elég annyi, hogy Vörösmarty, amikor epigrammáját írta, *hazai* hagyományhoz kapcsolódott.

Ezzel Homonnay Imre lehetséges szerepének még nincs vége. Neve ismerős volt Madách előtt is: Ovidius-fordításainak egyik kötete, nyilván még mint atyai szerzemény, megvolt a könyvtárában.³⁷ Tény az, hogy — Homonnay hatására vagy anélkül — Madách is megírta a maga haláltáncát, a Tragédia londoni színeinek végén. Mégpedig a legklasszikusabb modorban: szereplői az életükre utaló kétsoros „végvallomás”-okkal dőlnek a sírba.

Bábjátékos

Én a komédiát lejátsztam,
Mulattattam, de nem mulattam.

Korcsmáros

Küta mindenik borát,
Vendégeim, jó éjszakát!

Kisleány

Kis ibolyáim mind elkeltek,
Majd újak síromon teremnek.

Cigányasszony

Jövőjét vágyta látni minden,
S szemét behunyja most ijedten.

Lovel

Kincsem nem nyújta boldogságot,
S most ingyen nyúgalmat találok.

Munkás

A hét letelt, a szombatest itt,
Kinyugszom végre fáradalmít.

Tanuló

Álmodtam szépet — felzavartak,
Szép álom, jöjj, most már folytatlak.

³⁶ Vörösmarty Mihály *Összes művei*. 16. k. Bp. 1977. 797. A bírálat szövege nem maradt fenn. — Homonnay haláltáncára felhívhatta Vörösmarty figyelmét az Irodalmi Őr bírálata, annnyival is inkább, mert a folyóiratnak ugyanez a száma közölte Erdélyi János tanulmányát a költő verseiről. Az ismeretlen bíráló sokat idézett Homonnay haláltáncából, idézte a Vörösmartyéval egybecsengő alliterációt is: „víg, bölcs, babonás”.

³⁷ SZÜCSI József, *Madách Imre könyvtára*. MKsz 1915. 18.

Katona
Hivém, derék vagyok nagyon,
S egy rossz gödörben megbukom.

Kéjhölgy
A mámor elszállt, a festék lement,
Itt oly hideg van; jobb-e odalent?

Elítélt
Maradj, bilincs, a hitvány por felett,
Más törvényt sejtetek e küszöb megett.

Nyegle
Egymást szedtük rá azzal, hogy tudunk;
Most a valónál mind elámulunk.

Madách haláltánca nem betét a nagy műben, szereplői drámabeli sorsuk végpontján szólalnak meg; jónéhányuk azonban megvolt már Homonnaynál is (kislány, munkás, tanuló, katona, kéjhölgy).³⁸

Klasszikusainknál a haláltánc nem önálló mű, más műfajokba — epigrammába, drámába — illesztve jelenik meg; Arany Jánosnál balladában.

A *Hidavatás* költője nagy újtó. A szereplők kiválasztásában: csupa öngyilkos (ez az embertípus minden más haláltáncból hiányzik); a szereplők beszélgetésében: önjellemzés helyett az elkövetendő tett megokolása. Ha szavaikat kiemeljük a ballada szövetéből, különös, szaggatott, szabályos haláltáncot kapunk. Kettős átlényegülés történt: a haláltánc tónusa balladaivá lett, a ballada testévé a haláltánc vált.

[Ifjú és leány]
Egymásé a halál után!

[Mülkiomos]
Ha megszökött minden adósom:
Igy szökni tisztesebb nekem!

[Szerencsétlen játékos]
Én a quaternót elszalasztám!

[Sikkasztó (vagy más efféle)]
Én a becsületet [vesztettem el] — pedig
Viseltem négy évtizedig.

[Fru (diák?)]
Én most tanulám
Az *elsőt*, pénzem elfogyott;
Nem adtak, ugrom hát nagyot!

³⁸ A londoni színi haláltáncának részletes elemzését l. FRIED István, „... majd az élet korlátozza önmagát...” Palócföld 1983. 1. sz. 58–64.

[*Tisztes agg*]
Hordozta ez, míg birta vállal,
A létet: mégis nyomorog!

[*Úrinő*]
Ah kínos élet: reggel, estve
Öltözni és vetkezni kell!

[*Bolond*]
Enyém a hadvezéri pálcá,
Mely megveré Napoleont!

[*Suszerinas*]
Lábszijra várt a mesterem:
No, várjon, míg megkérelem!

[*Gazdag*]
Én dús vagyok,
S élvezni többé nem tudom!

[*Csalódott szerelmés*]
Én hű valék a kézfogásig
S elvette Alfréd a hugom!

[*Amerikai párbaj vesztese*]
Párbajban ezt én *így* fogadtam:
Menj hát elül, sötét *golyó*.

[*Bukott lány*]
Én a szemérmert félrehagytam,
És ime, az lőn bosszuló:
Most vőlegényem a folyó.

A tizenhárom öngyilkos ugrását végignézte egy tizennegyedik: a kártyavesztes. Szerepeltetése művészi keretbe foglalja a ballada eseményeit. A vers az ő szavaival kezdődött: „kettő vagy semmi” — mondta a játékasztalnál; a végén ő is eltűnik a veszélyes forgatagban, de szavak nélkül.

Mire az óra *egy*et üt,
Üres a híd, — csend mindenütt.

Arany János kedvelte Goethe balladáit, egyet le is fordított közülük; nem kerülhette el figyelmét *Der Totentanz* sem. Ez a sírból följáró halottak tánca, a temetői jelenetnek óraütés vet véget, de nem hajnaltájt, mint a legtöbb efféle kísértethistóriában, hanem amikor az óra *egy*et üt („Die Glocke, sie donnert ein mächtiges Eins”). Akárcsak Aranynál.³⁹

³⁹ Egyéb párhuzamokról írt LENGYEL Miklós (EPhK 1906. 315–316; Madách) és SZIGETVÁRI Iván (EPhK 1906. 787; Mistral, *Mireio*).

A haláltánc hagyománya, új meg új alakban, nem szűnik meg színezní modern irodalmunkat. Mikszáth népi kisértetlegendaként illesztette be „a halottak bálját” egyik regényébe (*Prakovszky, a siket kovács*); Adynál Léda és ténccosa alakul át haláltánc-szereplővé (*Lédával a bálban*); Babits fiatalkori elbeszélésében a balettelőadás táncosnőinek, majd a szerelmi légyotton az ifjú hölgynek testén rajzolódnak ki, Röntgen-ábraként, a csontvázidomok (*Novella az emberi húsról és csontról*); Weöres Sándor *Haláltánca* csontváz-táncosok — „Pöre Panni, szár Boriska, lyukas Jancsi, zörgős Miska” — virtuóz megszólaltatása.

Ady versében az az újdonság, hogy a bál, a tánc *valóságos*; ám e valóságban bennefoglaltatik a halál törvénye és iszonyata: a fekete párnak halál-arca van, előtűnésekor hideg szél tör a víg terembe, láttára „dideregve Rebbennek szét a boldog mátkapárok”. A költemény aligha keletkezett Baudelaire *Danse macabre*-jának ihletése nélkül. Ebben a bál egész sereglete a halál ábrázatát hordja magán:

... O squelettes musqués,
Antinoüs flétris, dandys à face glabre,
Cadavres vernissés, lovelaces chenus...

Az egész emberiség („troupeau mortel”, „risible Humanité”) a Szajnáától a Gangesz partjaiig egyetlen nagy haláltánc görceiben vonaglik.

A századvég dekadenciájának életérzése ez, de talán több is annál. Az emberi nemzetnek, miután évezredekig riogatta vagy csitította magát, koronként megvallva vagy titkolva halálfélelmét, végülis rá kellett jönnie, hogy a halál átítatja életünket, élet és halál közt nincs éles határ, csak áttűnés.

Ezt a felismerést fejezi ki, minden költői szándék nélkül, de hatalmas költői erővel, Justh Zsigmond, naplója egy bejegyzésében.

1888. február 25-én este a fiatal festők jelmezes báljában vett részt. Piktorok, modellek, könnyű vér. A magyar író, szokása szerint, kissé szenvelgett megfigyelői pózban. Leírja a kosztümöket; egy japán, az Údvhadsereg-beli Kate Booth, une femme gauloise, egy indiai, egy pierrette, le général Boulanger, une chinoise stb. Elkezdődik a tánc. Kánkán!

„Hogy lehessen ezt leírni? Azt a sürgő-forgó, mozgó, táncoló, kurjongató, fel s le hullámzó, tomboló, tarkabarka, eszeveszett, érzékies, fékevesztett fantasztikus tömeget. Ezeket az ég felé meredő lábakat, ezeket a kacagó, kifestett ajkakát, ezeket a komoly kosztümbe öltözött, egy cseppet sem komoly típusokat, ezt a Sainte Clotildeot, ki egy keresztrel nyakán, hosszú uszályát felkapva, de *felkapva egészen*, egyik lábát égne meereszti, s aztán lerúgja vele a vele szemben táncoló primitív angyal fejéről az auréolt... minden összefolyik, a sok tomboló ember tarka gomollyá olvad össze, csupa szín, csupa hang, csupa illat, együtt látja az ember az egészet, de megkülönböztetni már alig tud valamit, a zene mind lármásabb lesz, a primitív angyal belefúj trombitájába, a spanyol táncosné kasztanyettáit veri, a luteur a nagydob mellé áll, s nagyokat üt belé dorongjával, a szomszéd kis szalon zongorája visít, Kate Booth egy fűzspót húz ki zsebéből, azzal fújja térítő melódiáját, ott egy skót dudál, a többiek énekelnek, a franciák a Boulanger *nótáját*, *en revenant de la revue-t*, az ameriakiak *Alle-alleluját*, az olaszok a *funiculát*, s mind táncol, s égnek rúgja a lábát...”

Degas táncképeinek elmosódó mozgalmassága Toulouse-Lautrec sátáni modorában.

A szemlélődő író eltűnődik. Lám, a kifinomultság felsőfokán az ember újra gyermekké lesz. „Aucun but ne vaut aucun effort.” Egy kis vanitas-hangulat.

Vacsoraszünet. Az író szemlélődik, s mit lát? Egy hölgy mustárt ken társnője székére, az leül, a mustár hatni kezd, a két asszony, mint két hiéna, egymásnak esik — közben keringő szól, és szerelemről beszél.

„Ime: *ennek a szerelemnek tárgyai ott fekszenek most egymáson, kibontott hajjal, összekarmolt képpel, szakadozó trikóban, szennyesen, piszkolódva, visítva, hörögve, s velük szerelmesők, kik szét akarják őket választani, s szeretetteljesen nézik — ideáljait. [...] körös-körül pedig a sok asszony mind vigyorogva, kárörvendve — ez is létért való küzdelem.*” Furcsa gondolattársítás egy bálban!

A két megtépzott hölgy persze kibékül, folytatja vacsoráját, osztrigával, pezsgővel és — mustárral. A struggle for life bohózatba fordul.

Mi jöhet még, a bohózat után, reggel hét órakor?

„A hajnal első hideg sugara megvilágítja a reggeli ködöt s a nehézkesen mozgó munkásokat. Egyhangú, nehézkes léptekkel mennek mindennapi munkájukra, s bámulva és rokonszenvvel nézik a mi örült csoportunkat.” A Boulanger-jelmezű férfi és két modell; az első napsugár megvilágítja kifestett, halvány arcukat, a „jókedvű mosoly fáradt kifejezést ölt a reggeli világnál, a jókedvet lehűti a hajnali dér... a csoport mind csendesebb lesz.”

Már csak egy acte gratuit van hátra: a jelmezcsere férfi pénzdarabot nyom egy kosárral cipekedő öregasszony kezébe. „Aztán a két modell belékapaszkodik két oldalra, s nagy vialét kiáltva nekünk, elválnak, mi erre, ők arra mentek...”

Az élet komédiája lezajlott, mihaszna vigalmaival és ocsmány küzdelmeivel, változva tragikus és bohózati jeleneivel, az értelmetlen cselekvés züllött mozdulatával, a kijózanító hajnal ürességének végső színpadán. „Furcsa, e percben eszembe jutott, hogy ezt a három embert sohasem látom többé.” A tánc haláltánc volt, minden tánc haláltánc. „Az éjszakából fényes napsugaras reggel lett, s mégis úgy éreztem, mintha tűzijáték után komor, néma éjszaka vett volna körül.” Ez hát a vég.

Sándor Lukácsy

DANSES MACABRES HONGROISES

La pensée sur la mort change selon les époques. La pensée chrétienne considère la mort comme la porte du salut, comme un chemin menant à la vie éternelle après une vie vertueuse, donc comme un bien convoité. Ce qu'il faut craindre, ce n'est pas la mort, mais le jugement dernier, la damnation. La crainte devant la mort, pourtant naturelle, devait être cachée pendant des siècles. Une grande exception à cette règle: Julien de Vézelay, abbé bénédictin du XIIe siècle, qui avoua, dans un discours, son angoisse, devant la mort.

La mort constitue un sujet littéraire depuis toujours et produisit une quantité immense d'œuvres littéraires dont une catégorie particulière est composée des danses macabres. La mode du genre naquit au XIVe siècle, époque où la mort ravit les représentants des divers types de la société: à commencer par le pape et l'empereur, pour continuer par les gens d'un statut social plus modeste. Ces mêmes types prennent la parole dans les danses macabres de la littérature où ils prennent congé de la vie et de leurs activités ordinaires par un discours dont le début est „vado mori”. Ces textes et images tentaient de consoler l'humanité destinée à mourir par l'idée de l'égalité devant la mort.

L'histoire de la littérature hongroise est riche en danses macabres, à partir du XVIe siècle jusqu'au XXe. Le premier exemple se trouve dans un manuscrit qui date du 1510. Il rend en prose rythmé le texte de l'original latin, un chant „vadamori” écrit en distiques. 19 personnes vont mourir, parmi eux le roi, le médecin, le joyeux compère et le riche. Durant la deuxième moitié du XVIe siècle les danses macabres de Gáspár Heltai et de Gábor Pesti voient déjà le jour sous forme imprimée.

Le XVIIe siècle modifia la vision de la mort tant en Europe qu'en Hongrie. L'Église, pour maintenir son emprise sur les esprits dans ce siècle en voie de laïcisation, met en relief les horreurs du désagrègement physique, c'est donc la période, après le Moyen Âge, qui voit s'épanouir la poésie de la putréfaction et des vers de tombeau. L'idée de l'égalité sociale des hommes devant la mort cède la place à l'idée de l'égalité naturelle des cadavres après la mort. Les personnages des danses macabres sont toutefois des hommes vivants qui vont mourir, et non pas des cadavres, donc la conception du XVIIe siècle ne favorisa pas le genre des danses macabres. On ne trouve que deux textes dans toute la production littéraire du XVIIe qui sont analogues ou pour le fond, ou pour la forme, aux danses macabres. Le premier est un fragment d'une pièce écrite en vers en 1646, l'autre est un très beau texte sur la „vanitas”, paru en 1615.

Durant les XVIIIe et XIXe siècles, le genre ne produit de nouvelles variantes que dans les registres populaires, inférieurs de la littérature, p. ex. dans le drame scolaire de János Bökényi, représenté en 1772. Le poème vodomori d'Antonius Steinhaverus, rédigé en latin, est important à cause de l'effet durable qu'il exerça. (Les éditions du poème: Bamberg et Presbourg, 1734., Cassovie, 1771., Pest, 1829.) Là, 415 personnages vont mourir, classés en 20 couches sociales. Ce poème servit de modèle et fournit quelques tournures au poème resté sous forme manuscrite de János Szeles qui, vers la fin du XVIIIe siècle, divisa les mortels en 10 classes. Ce poème servit d'exemple pour Imre Homonnay qui publia, en 1845, sa danse macabre ayant 552 personnages, écrite en distiques.

Après cette époque, la danse macabre disparaît comme genre, mais certains de ses éléments se retrouvent intégrés dans d'autres genres chez les grands classiques de la littérature hongroise, notamment, comme épigramme chez Mihály Vörösmarty, comme drame philosophique de grande envergure sur l'histoire universelle chez Imre Madách, dans une ballade de János Arany, dans un roman de Kálmán Mikszáth, sous forme de nouvelle chez Mihály Babits et en poésie lyrique chez Endre Ady et Sándor Weöres. Zsigmond Justh, dans son journal, prend note d'une nuit de bal à Paris et exprime une atmosphère et une révélation typiquement fin de siècle décadent: les joyeux danseurs du bal se perdent de vue au petit matin froid, dégrisant: ils ne se verront plus jamais, leur danse était en fait une danse macabre.

A XVIII. század végén éppen kialakulóban lévő modern nemzettudat problémái jelentős mértékben befolyásolták Csokonai gondolkodását. Az ő költészetében azonban kevés nyomát találjuk a nemzeti tematikának, maradandó alkotás pedig egy sem sarjadtt innen. Sőt, egyetlen verscsoportja, melyben kimondottan a magyar nemzet a vezérszólam, éppen hogy problematikus részét képezi életművének. Ezek az 1796–97-ben készült alkalmi költemények ugyanis a nemesi nemzettudat értékrendjéhez való kétségtelen kötődésükkel ellentétben látszanak lenni a költő máskor képviselt eszményeivel, ízlés- és gondolatvilágával. S e kettősség érzése még külön megerősítést is kap a versek elejének rendszeresen visszatérő toposzával, mely az addig követett költészettel való szakítást jelenti be: „Trombita kell, Múzsám! függeszd mirtusra erőten / Lantodat, amellyel Rózsím kebelébe danoltál / A piciny Ámornak, kedvelte is a piciny Ámor.” (*A vitézkedő magyarokhoz*)¹

Vajon higgyünk a költőnek, s két egymással ellentétes, statikusan felfogott *gondolatállapot* életművön belüli súlyozására vállalkozunk, vagy — a sarkítást amolyan csokonaias „kópéságnak” tartva — a ténylegesen meglévő érték-, eszmény- és ízlésvilágbeli ellentmondásokat egy *fejldési folyamat* természetes velejáróiként értelmezzük? Ez utóbbira teszünk kísérletet.

I. Nemzettudat és értékrend

1. Alkalmi költemények 1796–97

Csokonai alkalmi költeményeinek említett csoportja abban a rendkívül aktív tevékenységet hozó, s nagy optimizmust sejtető nem egészen két évben (1796 őszétől 1798 nyaráig) keletkezett, mely a kollégiumból való távozás utáni elhallgatása és Somogyba való „elbújdosása” közé esik. Közéleti szerepvállalás, irodalmi tervek, művei megjelentetésének szándéka (és részben megvalósulása), egzisztenciateremtési kísérletek egy boldog házasság ígészetében — az alkalmi költemények világa mellett e momentumok alakítják sajátos karakterű időszakká életében 1796–98-at. Sokat emlegetett versei tehát e kontextusban szemlélendők, különös tekintettel korabeli költészetének egészére.

Az 1796-os pozsonyi országgyűlés és az 1797 tavaszi inszurrekció ideje alatt újonnan lényegében csak alkalmi darabjait írta, fordította, nyilvánvalóan a kiadás szándékával, bejelentve szakítását eddigi költészetével. De a *Diétai Magyar Múzsza* számaiban nagyobb részint mégis korábban, még a kollégiumban készült darabjait publikálta. Megfigyelhető az a tendencia, hogy az első számokban inkább saját korábbi, nemegyszer éppen felvilágosult költeményeit hozza, igaz, gondosan meghúzza őket; később azonban már több a nagyobb alkalmi darab és a fordítás.² Mindazonáltal világos a korábbi ízléselv folytatására való törekvése a publikációk egészét tekintve. A Lilla-szerelem beköszön-

¹ Csokonai műveit itt és a továbbiakban általában az alábbi kiadásból idézzük: *Csokonai Vitéz Mihály minden munkája* I–III. Sajtó alá rendezte VARGHA Balázs, Bp. 1981.

² Vö. SZUROMI Lajos, *Költői szándék és időrend a Diétai Magyar Múzsában*. ItK 1964. 288–297.

tével még feltűnőbb a költészeti kettősség: továbbra is ír alkalmi darabokat, de most már jelentősebb korábbi törekvéseit folytató szerelmi lírája. S megfigyelhető a ciklusalkotás szándéka is, ami nyilván a kiadás előkészületeit jelzi; ismeretes a *Rózi-versek* fogalmazvány-füzetének, ill. a *Szerelmes versciklus* töredékes jegyzékének illetően vonatkozása.³ A ciklustervek márcsak azért is bizonyítják az ízléstörekvések folytonosságát, merthogy régebbi és újabb verseit foglalta bennük egységbe. S ez nyilvánul meg a *Kézírásban lévő munkácskáim jegyzéke* nevezetű korabeli lajstromán meghirdetett munkák ízlésvilágában is: olasz és francia pástorköltészet, elsősorban Metastasio, továbbá a *Varázsfuvola* és ismeretterjesztő művek fordításai, ill. elegyes apróbb írásai szerepelnek itt főleg. Összességében ez az a vállalt költészeti irány, amelyre a nevezetes Orczy-Koháry-levél (1797. november 8.) kérése vonatkozik, vagyis hogy „méltóztasson [ti. a címzett] hathatós pártfogása által lételet adni az én Múzsámnak, hogy az már tovább a homályba ne álljon”.

Kétségtelennek látszik tehát, hogy Csokonai törekedett korábbi költészetének folytatására, s ugyanakkor tudatosan vállalt egy más típusú ízlésselvet, s vele együtt értékrendet is. A költő ebben a korban egy modern értelemben vett közönségkép léteinek, vagy inkább lehető létrejöttének feltételezésével élt és alkotott, reményében elsősorban a felvilágosult nemességre építve.⁴ Alkalmi költeményei a potenciális közönség feltételezett elvárásrendszeréhez való kötődést jelentik meg, s így nem kis részben demonstratív funkcióval bírnak. Ezek segítségével szeretné „piacot teremteni” költészete egészének. Már itt fel kell azonban hívunk a figyelmet e helyzetnek arra az összefüggésére, mely szerint e furcsa kettősségek benne van az a hit is, hogy leginkább vállalt költészetét és ízlését, jóllehet kompromisszummal segítve, de elfogadhatja a közönség. Korabeli költészetének eme két összetevője, ill. ezek együttélése azonban nem értelmezhető egymást kizáró vonulatok együtteseként, melyben az egyik pusztán taktikai lépést jelent. Maguk a részben tényleg „taktikai jellegű” alkalmi darabok is furcsa belső világot tárnak elő. Az *1741-diki diéta* című kantatában például a dicsőítés mögött valami különös célzatot sejtethetünk.⁵ A Mária Teréziának életét és vérét ajánló nemesség képével a költő az aktuális helyzetet képezte le: a fejedelmi udvar és a rendek demonstratív egymásra találását. (Igaz, ebben igen nagy hangsúlyt kap a magyarság trónmegtartó erejére, s az alkotmányos önállóságra való hivatkozás.) A kilenc énekes műben centrális helyet foglal el a negyedik, márcsak terjedelme okán is, hiszen majdnem fele az egésznek. Ebben a *Génius* megmutatja a jövőt, ami nem kis részben az 1741-ben még karonülő II. József nagyívű pályájának a dicsőítését jelenti. „Csak tíz esztendeig fog országolni ő, / De illy nagy bajnoknak elég tíz esztendő. / Mert ha felszámáljuk nagyságos tetteit, / Századnak mondhatjuk minden esztendeit. / Ó, nagy uralkodó! előre képezem, / Hogy a szent igazság, az erkölcs, értelem, / A szép tudományok minden mesterséggel, / A jó gazdasággal és a vitézséggel / Általad a régi por közzül kinőnek / S a magyar nép előtt becsületbe jönnek.” A merész reformer magasztalása folyik itt, s ennek kapcsán az általa megtestesített modernizálási kísérlet vezérlő értékeinek dicsérete. E ponton már messze vagyunk a valós, aktuális helyzettől, eszményállítást történik udvarlás címén. S éppen ez folytatódik, mert József halála után „jöltévdő angyalát a vártt békeségnek / Megadja *Leopold* minden nemzetségnek.” József és Lipót tehát Mária Terézia öröksé-

³ Vö. *Csokonai Vitéz Mihály összes művei (Cs/ÖM.)*, *Költemények* I. Sajtó alá rendezte SZILÁGYI Ferenc, Bp. 1975. 127–128, 222–223; SZILÁGYI Ferenc, *Egy ismeretlen Lilla-vers töredéke s a Lilla-ciklus filológiai és érzelmi hitele*. In *Uő*, *Csokonai művei nyomában*. Bp. 1981. 286–343.

⁴ A költő irodalmi és magánemberi törekvéseiről itt és a továbbiakban részletesen l. dolgozatunkat: *Irodalmi szereptudat és egzisztencia*. Studia Litteraria 1991.

⁵ E mű elemzésére, s az alkalmi versek világára általában vö. GÁBOR László, *Csokonai alkalmi költészete* című disszertációját (Debrecen 1984.) KLTE Irodalmi Tanszékek Könyvtára, valamint *Uő*, *Perjúrafelvétel Csokonai ügyében*. Hevesi Szemle 1984/3. 53–58.

gének folytatóiként a jó uralkodó eszményét jelentik meg. Eszményé azonban épp azáltal válnak, hogy egy modernizálódó értékrend képviselőiként, megvalósítóiként tűnnek fel. Ennek fényében különösen tanulságos az a beállítás, ahogy I. Ferencet lépteti fel a műben: „Ha a nagy Józseffel leszáll is végtére / A királyi *virtus* sírja fenekére: / Ferencben a *példát* kiküldi sírjából, / Kit maga tanított az ég tanácsából, / Hogy amiket ő csak elkezdett magában, / Ferenc mutassa ki saját példájában. — / Ha hív jobbagyítól az őket szerető / Leopoldot sírba zárja a temető: / De az ő jó szíve minden virtusával / Köztök fog maradni felséges fiával.” Ferencről tehát *önmagában* itt nem szól a magasztalás, pusztán csak mint József és Lipót *folytatója* említődik. S ebből az is nyilvánvaló, hogy ez inkább egy bizonyos elvárás (s benne a rejtett bíráló) jele, megfogalmazása, semmint a kritika nélküli behódoló tömjénezése.

A módszerrel illetően egyébként nincs szó Csokonai egyéni leleményéről, ez a korban általánosan elterjedt volt, s tulajdonképpen igen szorosan kötődik a hagyományos strukturából kibontakozni kezdő felvilágosult értelmiség magatartásához, mentalitásához. Nevezetes példa e gondolkodásmódra Berzsenyi és Kazinczy levélváltása az előbbi *Eszterházy-ódájáról*. Kazinczy szemrehányó megjegyzéseire Berzsenyi így reagál: „Mely igen csudálkozom, hogy te engem nem értesz! Ne úgy nézd ezen ódát, mint költői mívet vagy valamely üres hízelkedést, hanem mint hazafiui áldozatot, mellyel én a leghatalmasabb Magyart, a poesis fátyolában, az ő legszentebb hazafiui kötelességére emlékeztetem, és a M. Muzsának nevében előtte leborúlok. Ez az én legszentebb ódám. Tekintsd meg azt, kérek, még egyszer ezen szempontból, s látni fogod, hogy az nem hízelkedés, hanem igen finom s alattomos szemrehányás.” Kazinczy válasza: „H. Eszterházyhoz írt ódátat most értem. Ki vagy mentve. Én is teszek úgy néha, mert másképpen nem lehet.”⁶ Csokonai tehát az „alattomos szemrehányás” módszerével nem áll egyedül, ami egyéni benne, az a vershelyzet igen átgondolt megválasztása, s a rendkívül precíz megvalósítás: lényegében erőltetés nélkül simul a rejtett szándék a gondolatmenetbe, s válik az így kettős értelművé.

Más alkalmi költeményeiben más típusú, de a fentiekkel összhangban lévő kettőséget tapasztalunk. Már idéztünk példát a hangütésre, mely az új költészethez való fordulást jelenti be. Ha mármost megnézzük e fordulat megalapozását, ill. összefüggérendszerét, akkor diszkrét, de igen határozott utalásokkal találkozunk arra nézve, hogy ez a fordulat összességében nem is annyira kedvére való. „Ó. Múzsám! mi veszély, mi csapás rettegteni mostan / A rémült Európa felét? mi kegyetlen időket / Szűltek az emberiség kínjára az emberi lármák? —” (*A vitézkedő magyarokhoz*) S ebben a hangulati felütésben folyik tovább nyolc soron át a „Trombita kell, Múzsám!” felkiáltás megalapozása. Később ugyan már a hódítókhöz kötődik a pusztítás képe, de a versindító ellentét még hangsúlyozottan általánosságban marad, s nincs is más értelme, mint a költői pozíció meghatározása. Ugyanez történik *A nemes magyarságnak felülésére* című versben is, csak itt nem a háború szörnyű képei jelentenek ambivalenciát, hanem az elhagyni kényszerült boldog állapot rajza: „Te, ki hideg vérrel nézsz a szerencsére / S szelíden mosolygasz az irigy mérgére, / Te, ki gyenge hangon pengetvén hárfádat, / Békével danoltad bús és víg órádat, / Alacsony sorsoddal ki megelégültél, / Mellyben sok bölcssekkel s nagy lelkekkel iltél, / Múzsám! — Emelkedj most feljebb minden hadnál, / Zengjél vitézeket s légy nagyobb magadnál. / Hagyd el a magános réti violákat, / Ahol zengedet Ámort s gráciákat, / Ahol az ártatlan mulatság berkében / Jácintkoszorúkat fűztél a Tempében, / Köss szárnyat magadnak s tábori lármával / Rendítsd meg Parnasszust dobbal, trombitával!”. A *Diétai Magyar Múzsában* pedig helyet kap 1794-es *A had* című verse, igaz, lényegesen átírva, szelídítve, de végül is egy olyan új befejezéssel, mely többször bejelentett költészeti váltásának érzelmi hitelét vég-

⁶ *KazLev.* VIII., 328–329, 361; idézi CSETRI Lajos, *Nem sokaság hanem lélek*. Bp. 1986. 120.

képp megkérdőjelezi („ha egy dalomat Rózsi helyben hagyja, / Nagyobb vagyok, mint egy Tamerlán hadnagyja!”).

A háború és békekép szembeállítására azonban nem pusztán költői toposzként jelenik meg, általános humanista értelemmel, s még csak nem is pusztán a költészet, eddigi költészeti ízlése szempontjából kötődik a költő érzelmileg a béke nyugalmához, melyben otthonosak a műsák. Értékrendek konfrontációjáról van szó. „Boldog ország az, s az arany-világnak / Látszik ott némely fogyatéka, mellynek / Tiszta csendesség kebelébe nyugszik, / S nincs hada kinn is. // Boldog ország az, hol az árva s özvegy / Nem bocsát, sírván, az egekre átkot, / Szántogat minden, s kiki szőlejében / Kényire munkál. // Semmi mesterség nem enyészik ottan, / Gazdag a kalmár s az egész közönség, / Ott tanít a bölcs, danol a poeta, / Él az igazság.” Így jellemzi klasszikus tisztasággal *A békekötésre* című 1797 végi vers a békéhez kötődő értékeket, melyek Csokonai interpretációjában — szemben a háborút, hódítást, vitézi érelyeket előtérbe állító hagyományos értékrenddel — immár tipikusan polgári jellegűek. S e ponton utalunk megintcsak a költő „alattomos szemrehányása” mögött felsejlő, elsősorban II. József nevéhez kötött eszményvilágra, amely nem más, mint amit itt látunk. S erre gondol Csokonai akkor is, mikor a korabeli *Marosvásárhelyi gondolatokban*⁷ arra szólít fel, hogy „a békekép édes hasznát munkáljátok”. De nem kevésbé fontos a megelőző sor sem: „Vitéz lángotokat jobbra fordítsátok”. Így együtt szemlélve a két sort, illetve a vers zárlatának egészét, jól érzékelhető a törekvés a két értékrend közötti átjárás megteremtésére, méghozzá azért, hogy „szelídüljön az ázsiai erkölcs”, vagy ahogy a versben mondja, „a durvaság ellen közös kötést vonjunk”, hiszen „hathatós a magyar ész, s mikre nem termett ő a lovon és kardon kívül is” (levele Széchényi Ferenchez, 1798. jan. 23); a versben ugyanez a gondolat: „termékeny bennetek az elme, / Forr szívetekben a dicsőség szerelme”/. A költő demonstratív módon elfogadja az ősi nemesi érelyek jelentette értékrend elsődlegességét, de úgy, hogy közben „esztétizálja a militáns eszményeket, s ezzel szabad utat nyit az előtt a »demilitarizált« nemzeteszme előtt, amely a tudományok művelésében, a művészetek ápolásában, az ipar, a mezőgazdaság fejlesztésében s egy újfajta közösségeszményben, azaz egy polgári társadalom hétköznapjaiban leli fel a nemzetérdekű cselekvés értelmét.”⁸ Ez a törekvés vezet Csokonait akkor is, mikor nevezetes programlevelében ezt ajánlja: „Egy hadra termett nemzetnek erkölceit is addig meg nem szelídíthetjük, míg gusztusát meg nem kezdjük édesíteni. Úgy bántak azzal minden más nemzetek, mellyek a felségesebb tudományokig felhatottanak.” (Orczy-Koháry-levél, 1797. nov. 8.) Poézison természetesen elsősorban saját költészeti irányát, s az általa közvetített értékrendet és ízlést érti, de a hangsúly nem a kizárólagosságon van, hanem az egyeztetésen: a különböző írói-költői törekvések összefogásán, s még általánosabban: a „vitézi érelyek” és a „tudományok” összeegyeztetésén.

2. Kultúrkritika és eszményállítás 1795 előtt

A modern, polgári jellegű és a hagyományos nemesi értékrend kettőssége Csokonai 1795 előtti pályaszakaszát is világosan jellemzi, csakhogy akkor inkább egymás tagadásaként tűnnek fel. E jelenségben fedezhető fel a mélyebb oka Tempesői kifakadásának, mely szerint: „Az is bolond, aki poétává lesz Magyarországnak”. Az érthető közönség hiánya, az irodalom fejletlensége, a széles körű műveletlenség ugyanis szoros összefüggésben van a hagyományos nemesi érték- és eszményvilággal: a „kard nemes-

⁷ A *Marosvásárhelyi gondolatok* keletkezési idejét 1797 végére, 1798 elejére tesszük, l. erre nézve dolgozatunkat: *A Marosvásárhelyi gondolatok helye Csokonai életművében*. It 1992. (sajtó alatt)

⁸ KULIN Ferenc, *A XVIII. századi francia forradalom árnyékában*. In *Tanulmányok a francia forradalom történetéből*. Szerk. VADÁSZ Sándor, Bp. 1989. 264.

sége”, hogy Bessenyei szavait használjuk⁹, nagy többségében tagadja, hogy létezhet a „penna nemessége”, s ennek megfelelően nemhogy eltartani nem hajlandó az irodalmat és művelődést mint önálló szférát, de kimondottan ellene is van, feleslegesnek bélyegezve azt. Hogy ez az álláspont, a kultúraellenesség milyen sűrítetten jeleníti meg a konzervatív szemlélet alapvető jegyeit, arra világosan rámutat Pater Kőtelek kulcsfontosságú vallomása a *Tempefőiben*: „Én egy Kovátsnak a’ gyermeke voltam, az a hivatásos szemérem bennem nintsen, hogy szüléim alacsonyosságát szégyenljem ’s el tarnaik igyekezzem. Az én Atyám tudomány nélkül való ember volt, a’ többi gyermekei az ő nyomain lépdestek; én pedig tanulni szerettem. Törvényt és Mathesist tanultam; látván azt, hogy a Bölts Ildik Jó’sef hasznos intézetei szerint a’ felkapásra nem az Apáink hanem saját Érdemeinket nézik, ’s bizván annál fogva, hogy a’ hivatalosztáskor nem azt fogják vi’sgálni van é kutya bőrom, a’ mellyet még hatodik Apámnak egy Török főért pazérlott a’ meg rögzött rossz szokás, hanem hogy van é annyi előmenetelem a’ Törvénybe, a’ mennyi az adandó hivatalra meg kívántatik.”¹⁰ Az egyéni tehetség és szorgalom mint az érvényesülés alapja, a tudás, mely döntően individuális természetű, egyáltalán: a szerzett érdem középpontba emelése tipikusan polgári jellegű értékek, s gyökeres tagadásai annak a feudális eszmerendszernek, mely a változatlan-ságra, az örökölt rangra, a vitézi erényekre vagy inkább immár azok látszatára épül. E szemléletbe nem integrálódhat a szerzett érdem, melynek legkézenfekvőbb, még a társadalom viszonylag fejletlen állapotában is megnyíló útja a tudás, műveltség (és az irodalom). Ezt ugyan bizonyos fokig tolerálhatja, s tolerálja is a hagyományos értékrend, mivel szüksége van az „frástudókra”, de nem teszi magáévá, s küzd általánossá válása ellen.

Csokonai 1795 előtti pályaszakasza e tekintetben tehát a konfrontáció tudatos vállalását mutatja, műveit a két értékrend állandó szembesítése jellemzi, határozott állásfoglalással az új eszmények mellett. Kezdetben inkább elsősorban a pusztá bíráló hangjai erősek, s domináns törekvése a csipkelődés, a kinevettetés. Az 1790-es év nagy fellendülésének sodrában keletkezett két állatdialógus¹¹ kontrasztos szerkezetben állítja elénk a szembesítendő értékrendek egy-egy jellegzetes, az egészet reprezentáló vonását. A’ *Bagoly, és a Kótsagban* a kócsagtoll külsődlegességében egy kiürült, tartalmatlanná vált hősi póz szimbóluma, szemben a Poéta *Tempefőit* előlegező alakjának új típusú hazafiságával. Ezt az ellentétet keretezi a bagoly és a kócsag ironikus párbeszéde, melyben a bagoly értetlenkedése a nagy kócsagvadászatok okai körül humoros jelzése a jelenség tulajdonképpeni képtelenségének. A’ *Pillangó és a Méh* a dolgozó élet és az üres reprezentáció hagyományos ellentétét aktualizálja, elegendő talán csak az 1790-es országgyűlés nemességének életmódjára utalnunk, melyet megró már a másik dialógus végén is, s amely a korabeli újságcikkek állandó bírálatának is a tárgya,¹² vagy a *Tempefői* azon részére, ahol Tökkolopi elmondja egy napját, tartalmilag, formailag tökéletesen megismételve a *Pillangó* hasonló monológját: „az ember fel kél 9 órakor, 10-ig frizérozozák, 10kor a’ Táblára megy ha kell ’s ott van 1-ig 2-ig, ha nem kell pedig, visitákat tesz, 2-kor ebédel 5-ig, akkor sétálni, karesszirozni megy ’s egyéb a’ féle, mellyeket Ketek Nemtelenekül nevetnek; mit tud osztán az ember éjféli 1 és 2 óráig tsinálni [ti. ha nem kártyázik]? Látja Kend?” — „felkelek magamis puha ágyamból, és szememet kitörölöm lábaimmal. Elmegyek a’ Rozsák alá, ’s Rozsavizzel bé lotsolom magamat, innen a’ Liliomok, a’ Mákok, a’ Tulipántok közé repülök, és Katulyáikból ki rázván a’ finom

⁹ *A magyar nemzetnek szokásairul*. In *Bessenyei György válogatott művei*. Sajtó alá rendezte BÍRÓ Ferenc. Bp. 1987. 617; vö. BÍRÓ Ferenc, *A fiatal Bessenyei és íróbarátai*. Bp. 1976. 312.

¹⁰ *CS/ÖM.*, *Színművek* 1, Sajtó alá rendezte PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán, Bp. 1978. 81–82.

¹¹ Vö. erre nézve *CS/ÖM.*, *Szépprózai művek*. Sajtó alá rendezte DEBRECZENI Attila. Bp. 1990. 212–213, 224–226.

¹² Vö. *i.m.* 16, 223.

port bépuderezem magamat pompásann: Szarvaimat bőbitás fejemenn felberzesztem, a' Kútfőre futok, Szépségem felől tanátsot tőle kérni. Akkor ékességeimmel kevély lévén, régulára szedett repkedésekkel, enyelgő farbillegetésekkel felszállok a' levegőbe, sajnálván a' földreis hágni. Árúloom Kellemetességeimet a' Világnak [...] Így telnek el az én Napjaim egymásután alvász, evész, piperézés, játék, nyájasság, öröm és szerelem között; míg ti paraszt bogarak a' Vigasságnak legkissebb részét sem kóstolván, fáradság, tereh, és gondok között emészttitek a' ti Napjaitokat.”¹³ Legyen ez az egyezés szándékos, de akár öntudatlan is, mindenképpen beszédes az összecsengés. Az állatdialógusok után a két komikus eposz, *Az istenek osztozása* (1791) és a *Békaegérharc* (1792) folytatja a kíméletlen kritikai hangot. E művek travesztia voltakban elsősorban a vitézségre épülő nemesi erények porba rántására, kigúnyolására vállalkoznak. A *Békaegérharcban* azonban már fontos szerepet kapnak a műveletlenség, a kultúra elhanyagolása miatti csípős megjegyzések is, jelezvén a bírálatok közvetlen okát, vonatkoztatási pontját.¹⁴

A *Tempefői*, miközben mintegy sűrítetten tartalmazza a megelőző, most említett művek szemléletét, módszereit, s összefoglalóan jeleníti meg a két értékrend konfrontációját, egyúttal tágabb összefüggésrendszerbe is helyezi azt. Itt már ugyanis nem pusztán szembesül a két, egymást végső soron kizáró értékrend, hanem meg is méretnek a nagy cél, a nemzet felemelése szempontjából. A nemzet dicsőségének kivívása mindkét eszménytípusban központi jelentőségű elem, de tartalmilag már maga e cél is más-más jelentéssel bír, s ennek következtében a „kivívás” is alapvetően eltérő értékrendekre alapozható. A nemesség szélesebb rétegei önmagukat a nemzettel azonosítva a nemzeti nagyság letéteményeseként léptek fel, ősi, országmegtartó vitézi erényeikre hivatkozva. Ebben a gondolatrendszerben szükségképpen a hagyományörzős jelszavába burkolt változatlanúság jelentett középponti értéket, mely így az önhittén hirdetett magyar dicsőség alapzataként tñtt fel tudatukban. Épp ezért támadta legerősebben éppen e ponton a megrögzött gondolkodást már a nemesi felvilágosodás első nemzedéke is. Bessenyei így összegez a *Magyarságban*: „A régi módhoz ne ragaszkodjunk, mert ahhoz ragaszkodni annyit térszen, mint a tudatlanságot sóhajtani. Csak nekünk is jobb lesz hát a nagy világ után menni. Legyen új tanulás módja, fogadjuk el. Nem szűkség minden újítót megvetni; mert nem minden újság rossz köztünk, mivel igen sok veszedelmes és tudatlan óságok is vannak e világban.”¹⁵ E nyomon haladva az 1780-as évek második felvilágosult nemzedéke már egészen új tartalmat szabott a nemzeti dicsőségnek. Noha a „dicsőség”, a „kivívás” és a többi hasonló fogalom még a hagyományos nemesi eszményekhez való kapcsolódásra utal, tartalmukban merőben mást, többet hirdetnek: a fejlett nyugati nemzetekhez való felzárkózást a tudás, a műveltség elterjesztésének útján, gyakorlatilag túllépve így a hagyományos nemzetfogalom kizáró jellegén is.¹⁶

Csokonai számára is ezt jelenti a nemzeti nagyság eléréséért való harc. Mikor *Tempefői II.* felvonás végi monológiájában, ahol először hangzik el a nevezetes szállóige, a nemzeti dicsőséget emlegeti, tulajdonképpen arra utal, amit nem sokkal korábban, *Betriebgerrel* beszélgetve (*II. felv. 2. jel.*) így fogalmazott meg: „Meg vallom, szánom

¹³ *I.m.* 18, ill. *CS/ÖM., Színművek* 1. i.m. 62. Véleményünk szerint Csokonai e korszakában (1793-ig) a pillangó-lét, mint a szépség jelképe, nem jellemző igazán a költő gondolkodására (vö. SZAUDER József, *Politikum és mulattatás a tárgyias műnemben*. In *Uő, Az éj és a csillagok*. Bp. 1980. 134-137., és BÍRÓ Ferenc, *Csokonai programja*. ItK 1989: 356).

¹⁴ Ezért tartjuk *végső* konklúzióiban túlzottaknak SZILÁGYI Ferenc következtetéseit, melyekkel programosnak és alapvetően politikai érdekűnek minősíti e műveket (*Csokonai allegorikus országgyűlési szatírája: Az istenek osztozása és Csokonai „Elveszett alkotmány”-a: a Békaegérharc*. In *i.m.* 391-413, 414-475).

¹⁵ BESSENYEI, *i. m.* 593.

¹⁶ BÍRÓ Ferenc, *Nemzet, nyelv, irodalom*. ItK 1984. 572-574.

Nemzetemet, a' ki illy mélyen hortyog a' megrögzött parasztság álmában, hogy akkor sem nyitja fel szemeit belőle, mikor az idegenek álltal körülré lobbantott fény eleven színekkel ki nyilatkoztatja a' Szégyennek és Ditsőségnék határait. Ha Ollykor a' bárdolatlanság meg hasogatott szőnyegén ki kukuttsál is a' Nemesebb Politurára, önnön maga vét kettős fedelet pislogo szemeknek lomha héjjaira.”¹⁷ S hogy világos legyen, mit is ért „nemesebb Politurán”, mi is az, amit követendőnek tart, Éva s Rozália párbeszédében szinte szentenciózusan fogalmaz, mikor Évával a következőket mondhatja: „A' maga hitván Könyveit a' Magyar Világ alávalónak nevezi. Rá se néz, tsupa szemétnék tartja. A' fő rendektől fogva a kapásig. Ki vévén egytet, kettőt az Urak közzül, a kik a' külső Nemzetek[ne]k, Frantziák[na]k, Ánglusok[na]k szokásait éktelen parasztsággal meg vetik, 's ugyan azon parasztságnok miatt ts[ak] a' Könyvekkel v[al]o idő töltés[en] követik őket.”¹⁸ A bornirt hagyományörzésznel cseppet sem jobb tehát Csokonai szerint a külsődleges idegenmajmolás, a módi. Egyformán felszínesek, csak látszatok, s ilyenformán nem lehet közük az új tartalommal elgondolt nemzeti felemelkedéshez. A változatlanúsággal a változás szükségességének szembeállítás, a vitézi erények behelyettesítése a tudományokkal a nemzet egésze szempontjából ugyanazt jelenti, mint az individuum esetében a szerzett érdemre alapozott érvényesülés. A tudás az a pont, ahol e momentumok szervesen összekapcsolódnak, egészen új értékmodellt sejtetve, olyat, amely már a kizáró jellegű nemesi nemzetfogalom meghaladását tételezi fel.

3. A hagyomány mint érték

Mindazonáltal a hagyományos értékrend vonzása még igen erős Csokonai gondolkodásában. Rámutattunk már, hogy mikor a *Tempefőiben* a nemzet dicsőségének kivívása szempontjából méretnek meg az eszmények, jól érzékelhetően jelen vannak a nemesi szemlélet elemel. De nemcsak e ponton! Mikor Tempefői gróf Fegyvernekihez fordul az annak őseről frott munkája kiadása végett, kétségtelenül az a célzat, hogy bebizonyítsa, még a jószívű gróf sem segít, mert ő „a' Tudományoknak nem embere”.¹⁹ De mindeközben tulajdonképpen nem másról beszélnek, mint Tempefői egyik, az ősi dicsőséget, a harci erényeket magasztaló költeményéről. Hogy Tempefői tudatosan „ezt az arcát fordítja” Fegyverneki felé? Meglehet; de van ilyen arca is!²⁰ Hiszen nemcsak a Fegyvernekiel való jelenetben beszél teljesen természetesen, megkérdőjelezetlen kiindulási alapként az ősi dicsőségről, a nemesi erényekről, de később is: a következő jelenetben Rozáliával, s Muzsaival is a III. felvonás IV. jelenetében.²¹ Csokonai-Tempefői gondolatvilágában benne volt ez is, s nemcsak mint amit megtagadni kell. A nemesség értékrendjében központi szerepet játszó harci erényeket a költő, úgy véljük, nem eleve és általában ítélte el, s tartotta megváltoztatandónak 1795 előtt sem, hanem akkor és ott, mivel már nem voltak alkalmasak, ill. nem azok voltak alkalmasak a nemzet felemelkedésének biztosítására. A korszerűtlenné válás, a kiüresedés felismerése nem jelent egyben teljes megtagadást: bár aktuálisan rendkívüli élességgel kritizálja a vitézi eszményt, szemléletében mindazonáltal lappangva jelen van. Elsősorban hagyományként, s mint ilyen, szinte öntudatlanul, a diszkontinuitás minden hangsúlyozása ellenére is beépül az új értékrend talapatába. Meglepőbbnek látszik azonban az, hogy bizonyos körülmények hatására nemcsak az ősi dicsőség visszényeként kap hangot a nemesi virtus, hanem mint élő érték is, mely pozitíve képes működni. Szinte mindig valamiféle

¹⁷ CS/ÖM., *Száművelek* 1, i.m. 33.

¹⁸ I.m. 29.

¹⁹ I.m. 47.

²⁰ Ezért tér el némileg értelmezésünk a SZAUDER Józsefétől, i.m. 231.

²¹ Vö. i.m. 46–49 és 56–60.

fenyegetettség árnyékában tűnik ez elő, mintegy a védekezési mechanizmus eszmei talpzata. Tempefői például a börtönnel fenyegető Betriegerrel vitázva (IV. felv. 2. jel.) a „magyar nemesi jusra” hivatkozik, s megvetően szól a „hólmi alacsony lelkű Németekről”²². 1795-ben, az elnyomás, a nemzeti alávetettség érzése ragadtatja kurucos függetlenségi hagyományokat felújító németellenes érzelemkítőre *A borítal mellett*, s különösen az *Ó, szegény országunk* című versekben: „Vagy mért ki nem állasz! / Mért nem ontasz vért? — / Bosszút mért nem állasz, / Scythia, magadért? / A jármot szabad testedre / Tették, s mégis élsz? / És vitéz létedre / A haláltól félsz?” Amikor pedig 1796–97-ben a franciák ellen kel ki esetenként nem kevésbé élesen, hasonló érzelmi-gondolati mechanizmus működésére figyelhetünk fel a megváltozott helyzet körülményeihez alkalmazkodva.

Csokonai ugyanis, művei tanúsága szerint, kétségtelenül osztozott a felvilágosult nemesség többségének korabeli helyzetértékelésében: 1795 eseményei világossá tették, hogy a reformok nem valósíthatók meg a lengyel mintájú, önálló nemesi köztársaság útján. Ugyanakkor azonban a hagyományos oppozíciós-kompromisszumos politizálás eszközei, módjai továbbra is járható utat kínáltak, hiszen a felvilágosult nemességhez igazából (a hivatalból való elmozdításon kívül) még a megtorlásokor sem tudott hozzányúlni az udvar, s már 1796-ban rákényszerült arra is, hogy országgyűlést hívjon össze a francia-háború miatt. Az udvarral kötött kompromisszum, melyben a felvilágosult nemesség bizonyos engedményeket, reformokat is ki akart csikarni (sikertelenül), egyben a franciákkal való szembefordulást is jelentette, azok nagyságának, fejlődésének minden elismerése mellett is. Ez azonban annál is könnyebb volt, mivel a franciák nyilvánvaló hódító törekvései a részleges nemzeti függetlenséget, ill. annak élő fikcióját látszóttak veszélyeztetni.²³ Csokonai tehát ebben a helyzetben, ill. a helyzet eme értékelésének szellemében szól előként a nemesség nemzetfenntartó harci erényeiről 1796–97-ben. 1795-ig az udvarral („a némettel”) szembeszállva apellált erre, most, a birodalmi kereteken belül, a francia veszély miatt fordul ehhez az eszményhez. Mindkét esetben közös a fenyegettség érzése, a védekezés alapállása, s az ellenszerű felhasznált mozgósító eszme: az ősi harci erények. Minthogy a modernizálódó értékrend és nemzettudat épp ezekkel szemben fejlődött, hiányzott belőle az erőszakesszme (még új formájában is), így szükségszerű volt, hogy a költő is a hagyományként egyébként elfogadott nemesi kötődésű virtusfogalmat tegye élővé, hatóerővé.²⁴

Felvetődhet persze, hogy nem mond-e ellent a fentieknek az 1794-ben, *A szarvas* című állatdialógusban megjelenő gondolat a forradalmi erőszak szükségességéről („valamint sok vérral veszett el a közszabadság, sok vér kell a visszaserzésre”). Csokonai azon kevés műve közül való ez, amely közvetlen politikai érdekű, nem feledve persze így sem azt a mégis meglévő közvetettséget, amit a szépirodalmi jelleg jelent. A Martinovics-szervezkedés idején készült dialógus igen radikális nézeteket fejt ki, s több helyütt a *Szabadság és Egyenlőség Társaság* kitéjének megfogalmazásaival mutat rokonságot.²⁵ Hasonló azonban ehhez abban is, hogy elsősorban kritikai élű s eszményállító, így nem tekinthető direkt, operacionalizálható politikai programnak, mint amilyen például a másik káté volt. Csokonai nem is volt politikus alkat, annak ellenére sem, hogy bizonyos jelek jakobinus kapcsolatokat sejtetnek²⁶. Politikai állásfoglalása nem

²² I. m. 74.

²³ E problémákra nézve vö. főleg Poór János, *Kényszerpályák nemzedéke 1795–1815*. Bp. 1988., és KULIN Ferenc, *Nemzet és egyén, Nemzet-eszme és nacionalizmus*. In Uő, *Közéletések a reformkorhoz*. Bp. 1986. 335–358, 359–389.

²⁴ Vö. KULIN F., *A XVIII. századi... , i. m.* 262–264.

²⁵ Vö. Cs/ÖM., *Szépprózai művek, i. m.* 373–375.

²⁶ E kapcsolatok összefoglalását l. SZILÁGYI Ferenc, *Csokonai kapcsolatai a magyar jakobinus mozgalommal*. It 1973. 819–847.

centruma, csak következménye gondolatvilágának: logikus következmény, de átmeneti jellegű, s ráadásul bizonyos ellentmondások is feszítik. Logikus, mert radikálisak korabeli gondolkodásának centrális elemei (a hazai műveltségi állapotokat, a közönséget, ill. a hagyományos nemesi értékrendet illető kritikája, valamint az ezekkel szembeszegezett, kialakulóban lévő modern polgári jellegű értékrend). Ezekhez tehát szervesen kapcsolódik a kíméletlen társadalomkritika és politikai eszményállítás, s tulajdonképpen — radikalizmusát tekintve — a megoldás módjaként vállalt erőszak is. De már belső ellentmondásra lelünk, ha e kijelentést a Csokonai leglényegének tekintett békés polgári életértékek viszonyában szemléljük: erőszakideológia vállalása ez, mégha nem is a hagyományos eszmények mentén, hanem éppen az új értékrend jegyében. Csokonai a mű írásakor valószínűleg — feloldódva a történelmi pillanat nyújtotta reményben — nem is érzékelté ezt az ellentmondást, inkább a másik oldalon adódó következeteséget az eszmények maradéktalan és haladék nélküli megvalósításában. De nyilván nem véletlen, hogy a költő egész pályáján ez az egyetlen nyoma a forradalmi erőszak vállalásának: alkatával, munkásságának lényegével ez nem volt egyeztethető program-szerűen. Az erőszak mint offenzív magatartás beilleszthetetlen a békeesség nyújtotta új életértékek világába. Az erőszak nem lehet a nemzeti nagyság kivívásának a módja, csak a nemzet megvédéséé, Csokonai gondolatvilágában. S ez az a pont, mely a költő e belső ellentmondásának a forrásához vezet, ahhoz, amiért az eszményeitől idegen módszert ideiglenesen, de vállalni tudta. A forradalmi erőszak ugyanis nemcsak az új értékek megvalósítását szolgálta volna, de — ennek alárendelten — a nemzeti függetlenség kivívását is, hiszen a haladást éppen az udvar, „a németek” ellenében kellett képviselni. E gondolatelem könnyen értékelődhetett defenzív magatartásként, az elnyomó idegen hatalom elleni jogos fellépésként, védekezésé. Ez pedig lényegi eleme a hagyományos nemesi értékrendnek, így e ponton a kétféle erőszakideológia eszménye, argumentációja összefonódik.²⁷ Annál is inkább szükségszerű ez, hiszen — mint említettük — a nemzeti, függetlenségi hagyomány természetszerűleg nemesi kötöttségű, s maga a mozgósítani szándékozott bázis is a nemesség, annak felvilágosult csoportjai. Csokonai tehát végül is minden radikalizmusa ellenére sem szakadt, nem szakadhatott, s nem is akart elszakadni a — tulajdonképpen rendi hagyomány kötötte — nemzeti törekvésektől. 1796–98-ban így nem visszalépett ehhez a hagyományhoz, hanem éppen ezt folytatta.

4. Csokonai nemzettudata

A költő nemzettudata kettős kötőssé tehát: meghatározó elem benne a polgárosító értékrend, a modern nemzettudat felé vezető fejlődés előmozdításának szándéka, de ez valamilyen módon mindvégig összefonódik a hagyományos nemesi eszményekkel.²⁸ S tulajdonképpen ez a természetes, hiszen egy új típusú nemzetfogalom kialakulásának időszakában vagyunk. S minthogy a kialakulás egyben átalakulás is, nem hagyható figyelmen kívül az előző tudati állapot sem, sőt, a fejlődés értékeléséhez ez az egyik alap-meghatározás. Az átalakulás továbbá nem egycsapásra, varázsütemszerűen megy végbe, ezért tartósan számolni kell a régi és új gondolatlemek, értékkomponensek együttélésével, ezek szimbiózisának egyedi variánsaival. A XVIII. század végén (1795-ig) több típusos változata is kialakult a modernizálódó nemzettudatnak, úgymint a továbbélő

²⁷ Ezért nem tartjuk teljesen pontosnak KULIN Ferenc interpretációját Csokonai vonatkozásában (*A XVIII. századi... , i.m. 237–242.*), inkább a későbbi fejtegetések (pl. Petőfiről) látszanak érvényesnek ez esetben is.

²⁸ A nemzettudat problémakörének értékelésekor elsősorban KULIN Ferenc és Bfró Ferenc idézett tanulmányait, POÓR János kismonográfiáját és SZÜCS Jenő tanulmánykötetét (*Nemzet és történelem. Bp. 1974*) használtuk.

rendi nacionalizmus etnikai, ill. nyelvi elemekkel feltöltődő korszerűbb alakjai, a feudális nacionalizmus,²⁹ valamint a már bizonyos vonatkozásokban önkéntelenül is az egységes nemzetfogalom felé mutató eszmekör, melyet akár kulturális nacionalizmusnak is nevezhetnénk; továbbá az alapvetően modern értékek mentén körvonalazódó egységesítő nemzetkonceptió. Ez utóbbi, a legkorszerűbb, éppen azé a literátor értelmisége volt, melybe Csokonai is tartozott. Minthogy azonban ez a szűk értelmiségi réteg szorosan kötődött a felvilágosult nemesség ugyancsak nem túl nagy csoportjához, (részben innen vált ki), természetes, hogy gondolkodásuk, minden lényegi eltérés ellenére is, több ponton hasonló a modernizálódó nemesi eszmevilághoz. E hasonlóság persze nem pusztán és nem elsősorban tudatos idomulás, vagy öntudatlan befolyásoltság, sokkal inkább genetikusan jellegű: a literátor értelmiségiek is a korabeli (bomlóban lévő) feudális „világnak a szülöttei voltak s számukra ez a világ volt a természetes közeg”.³⁰

Csokonai nemzettudatának tehát nem annyira az ellentmondásai tűnhetnek meglepőeknek, hanem éppen az a következetesség, amellyel pályája minden fordulata közben is ragaszkodott korán kialakult (részben készen kapott) orientáló értékeihez, melyek már a modern citoyent körvonalazzák. 1795 előtt a hagyomány kötöttségeit szinte elfedi a majdhogynem kihívó kritikában és eszményállításban megjelenő polgárosult értékrend és szemlélet. 1796–98-ban azonban éppen megfordulni látszik a helyzet: az addig háttérben lévő, vagy éppen a modern törekvések érdekében mozgósított hagyományos nemesi eszmények mintha alárendelt szerepbe kényszerítenék az addig vezérlő értékeket. Pedig nem erről van szó, nem ártértékelésről, hanem „csak” arról a felismerésről, hogy akkor és ott nem elegendő az értékrendek szembeállítás, s nem is a legcélravezetőbb gyakorlatilag sem, sokkal inkább a szerves átnövesztés, a nemesi eszmevilág, a gondolkodás „belülről való polgárosítása” a járható út. Korábban közvetlenül megjelenített polgárosult eszményei így csak áttételesen, tehát mintegy alárendelt szerepben tűnhetnek fel.

1796–98, de tágabb értelemben egészen az 1801-ig terjedő időszak azonban összességében csak a felismerésnek az érlelődését, s kifejlődését hozza meg. Ebben az aktív közéleti szerepvállalás jegyében és reményében zajló időszakban a két ízlésselvet és értékrendet csak egymás mellett, külön-külön tudja megjeleníteni, a kettő egyeztetése így elvi törekvés marad. A gondolat megfogalmazása persze önmagában is jelentős lépés, hiszen váltani kell a korábbi, alapjában diszkontinuitásra épülő szemlélethez képest, (még ha ez valójában nem is volt teljesen diszkontinuuus). Az alkalmi költemények, amelyekre Csokonai éppen e programos gondolatának a megvalósítását bízta, az „alattomos szemrehányások” és a hősi eszménnyel való direkt, néha túlbuzgó azonosságvállalás kettősségében rekednek. S ez törvényszerű is: a heroikus nemesi eszmények beépülhetnek egy modernizálódó világkép talapzatába, s alrendszerként még aktivizálódhatnak is (lásd Csokonait 1795 előtt), de átnövesztésüket éppen a megváltoztatandó értékrend közvetlen és erőteljes hirdetésével összekötve megpróbálni — reménytelen vállalkozás. Annál is inkább az, mert így ráadásul egy erőteljesen aktuálpolitikai kötöttségű momentum kerül a középpontba, noha Csokonai gondolkodása alapvetően ekkor sem a politika logikája szerint működik. Az alkalmi költemények képviselte ízlésselv és értékrend megvalósulásában így külsődleges, bármennyire is szemléletének létező elemeire épül. A direkt közösségvállalás lényegében az egyéni hangot helyettesíti, azt az utat, mely a két elv, eszmény közelítéséből, valamint új minőséggé kovácsolásából alakulhatna ki. A bornírt franciaellenesség, a politikai felhangok túlzottan erősre hangszerelése tehát nem pusztán egyszerű taktikai lépés, nem is csak egy valójában létező szemléleti

²⁹ E fogalmat KOSÁRY Domokos honosította meg (*Napoleon és Magyarország*. Bp. 1977.), itt azonban ettől némileg eltérő, szűkebb értelemben használjuk.

³⁰ BÍRÓ F., *Nemzet...*, i.m. 573.

kettősség megjelenése, hanem — ezekkel együtt — a meghirdetett új törekvések gyakorlati megvalósítására tett kísérletének túlbujánzó kinövése. De maga a kísérlet sem vezetett eredményre. Nem véletlen, hogy a későbbiekben, egyre jobban ráelve az irodalmi gyakorlatban követendő útra, s persze egyre inkább belátva a közönség hiányát, lényegileg kivész a nemesi hagyománnyal való ilyen típusú azonosságvállalás (az egy *Az igazság diadalját* kivéve), alkalmi költeményei jobbára a hagyományos udvarló költészet konvencióit követik. Útkeresését mutatja az is, hogy ekkoriban a hazafias buzdításhoz nemegyszer idegen mintát vesz elő, pl. lefordítja Horatius három ódáját, köztük a Berzsenyi által is követett *A római néphez* címűt, s prózai átiratot készít, nyilván a későbbi felhasználás szándékával, Horváth János inszurrekciót ünneplő verséből, mely a költő által is csodált Kinizsi Pált idézi.³¹

Az új irány keresése világosan kivehető tehát a költőnek ebben az igen aktív néhány esztendejében, melyek legfontosabb jegyét a szemléletváltás szükségességének belátásában, az átértékelés megindításában fedezhetjük fel. E helyzet magas színvonalú megfogalmazása a *Marosvásárhelyi gondolatok*, mely éppen csak a változtatás irányát jelezheti, s magát a buzdító hevületet. Igazán jelentős mű ebben a korban kevés születik, s azok sem az itt jelzett új tájékozódási irány termékei. Ahhoz azonban, hogy irodalmi szemléletében és költészeti gyakorlatában is utat törhessenek maguknak az új felismerések, elsőként e változás végbemenetelére volt szükség.

II. Irodalmi program és költészet

1. Az irodalom nemzeti keretei 1795 előtt

Csokonai igazából nem tudta megvalósítani költészetében törekvését, mely korábbi ízlésirányának tipikusan nemzeti karakterfívé gyűrására irányult, indító értékrendje, polgárosult ízlésszintje mellett. Ígéretes kísérletei, tervei voltak, de a szintézis nem jött létre. Költészete igazi kiteljesedését eddigi irányának letisztulása, filozofikussá dússulása jelenti. A nemzeti költészet létrehozásának szándéka inkább irodalmi-kulturális program kialakulásához vezetett. 1795 előtt meghatározó jelentőségű volt újszerű költészete, mely mögött a Kármánéhoz hasonló elvi álláspont volt jelen, igaz, csak látenszen, mert nem állt össze programmá. 1795 után a helyzet kicsit mintha fordított lenne: az elvek összefüggő gondolatrendszerre szerveződnek, mégha nem is egy műben vannak összefoglalóan kifejtve, míg az ebből kinöveszteni szándékozott költészet csak a tervek, kísérletek szintjéig jut a megvalósulásban.

Csokonai 1795 előtt a nemzeti és egyéni felemelkedés alapjául gyökeresen új értékrendet hirdet meg, kihívó polémiaival. Ennek vonatkoztatási pontja a tudás, a tudomány. A tudomány azonban, mint az 1780-as évek felvilágosult irodalmárai számára általában, Csokonai gondolkodásában is elsősorban a nyelvet és az irodalmat jelentette. Illetve Csokonai esetében elsősorban az irodalmat, mert nála nem figyelhető meg a magyar nyelvnek az a kitüntetett szerepe, amely azt mintegy a „nemzet létének jeleként” mutatta fel, a fenyegető nemzethalál árnyékában.³² Egyáltalán, Csokonai munkáiban 1796-ig egyszer sem fordul elő a korban egyébként oly elterjedt nemzethalál-képzet, így a nyelvi probléma nem is illeszkedhet ilyen összefüggésbe; leginkább csak a nyugati minták követése szempontjából lesz fontos, az irodalom terepeként, anyagaként. Az irodalom tehát e vonatkozásban mintegy magába szívja a nyelvi problematikát, s mint ilyen azonosítódik a tudománnyal. Merthogy Csokonai az irodalmat, akárcsak pályá-

³¹ Cs/ÖM., *Szépprózai művek*, i.m. 180–187, 197.

³² BÍRÓ F., *Nemzet...*, i.m. 562, 571. Esetlegesen e korai korszakához köthető *A magyar nyelv feléledése* című írása is, bár néhány utalása alapján a későbbi keltezés valószínűbb.

ján mindig, most is széptudományként értelmezi.³³ Elvi álláspontja tehát jellegzetesen a klasszicista doktrínát követi. A gyakorlatban azonban mégis e keretek széttöredezésére figyelhetünk fel. A nyugati, elsősorban olasz minták alapján magáévá tett ízléselv olyannyira előtérbe állította a gyönyörködtetést, a nyelv zenei és képi elemeit, hogy az már az irodalom önelvűsége, a szépség autonómiája felé vezető tényleges elmozdulásként értelmezhető. Ez a jellegzetesség leginkább Kazinczy törekvéseivel rokonítja, nyilván nem véletlen, hogy személyesen is őhozzá igyekezett leginkább kapcsolódní.

Nem jelenik meg viszont Csokonainál az a korban oly általános, s Kazinczyt is jellemző vonás, hogy a nyugati nemzetek mintaként való állításából közvetlen irodalmi fordítás-programot vezetnek le.³⁴ Csokonai maga sokat fordít, s ez az egyik alapvető érlelő stúdiuma, de a fordítások ilyen értelmezése távol áll tőle. Nem hirdeti ugyan az eredeti művek elsődlegességét sem ekkor még, de törekvései végül is ez irányba mutatnak. E tény rögzítése márcsak azért is fontos, mert így világosan látszik, hogy Csokonai és Kármán eredetiség-programja párhuzamosan formálódott, ami természetesen nem jelenti azt, hogy Kármánnak, minthogy elvileg ő fogalmazta meg s tette közzé ezt először, ne lett volna hatása később Csokonai irányának tudatosodására. Több más lényeges ponton is hasonló egyébként a két fiatal író gondolkodása, gondoljunk csak a nyelv, s ebből kifolyólag a nyelvészkedés megítélésére, vagy a nemzet felemelésének szándékára, s az ebből fakadó kíméletlen bírálatra (a literatura nem lehet pusztá hazafias tett, amely felmentést ad a színvonalbeli követelmények alól stb.). E hasonlóságok strukturálisak, s lényeges eltéréseket mutatnak a Batsányi-Kazinczy-nemzedék gondolkodásához képest. Az eltérések (ez esetben is) onnan adódnak, hogy egy már elért helyzet, egy kész eszmeállapot a kiindulópont: kötődnek ugyan az elődnek, példának tekintett kortársakhoz, de tovább is fejlesztik kezdeményezésüket, továbbgondolják gondolataikat.

Csokonai és Kármán között ekkor azonban létezik az az igen lényeges eltérés, hogy míg Kármán teoretikusan programba foglalja törekvéseit, addig Csokonai nem is törekszik programalkotásra. Gondolkodásában lényegében együttállnak a Kármánéhoz hasonlatos program elemei, de ezek végül is nem kapcsolódnak össze tudatos egésszé: nála csak a mindebből következő bírálat, ill. eszménykonfrontáció kerül középpontba, valamint az új utakat törő irodalmi gyakorlat. E két elem közel egyforma súlyal Csokonai első korszakában éppen a *Tempeső*ben van együtt. Ezt követően az új típusú irodalmiság veszi át a vezérszólamot az addig domináns művelődéskritikától. Az útkeresés évei után a magáénak érzett új ízléselv kibontakozása mintegy magába olvasztja, s implicitté teszi az addigi direkten bíráló hangot, ill. majd filozófikus szintre emeli azt költészetének eme új alapokon kivirágzó ága nagy felvilágosult verseiben. A nemzet felemelkedésének eszményét, irodalmi programját tehát Csokonai éppen nem a hazafias tematika követésével véli szolgálhatónak, hanem inkább az általános emberi érdekű (s így primér jelenséggént úgymond „nemzetietlen”) boldogságfilozófiáját hirdető pásztorlköltészet idilli világával.

2. A „nemzeti character” elvont programja

A nemzet felemelkedésének programja 1796–98-ban, ha lehet, a korábbiaknál is fontosabb gondolata Csokonainak, amit a gyakorlatban közvetlenül is igyekszik szolgálni költészetével; mint arra már utaltunk, nem túl nagy sikerrel. Az alkalmi versek jelentette tévút azonban erősen aktuálpolitikai kötöttségű is, s korántsem meríti ki törek-

³³ E kérdésekről I. SZAUDER József, *Csokonai poetikájához*, i.m. 339–367.

³⁴ Vö. pl. A' fordításról. In *Batsányi János összes művei* II. Sajtó alá rendezte KERESZTURY Dezső – TARNAI Andor, Bp. 1960. 101.

véseinek teljes körét. Alaptörékvei ugyanis elsősorban irodalmi, kulturális érdekek, s a helyzet alakulásával ismét ezek kapják a fő hangsúlyt. Az 1797 őszi campoformói békekötés nagy reményeket keltett a költőben, (hogy jogosan vagy alaptalanul, e szempontból mindegy); s ekkor a Lilla-szerelem ígérétevel az egyéni boldogság perspektívája is élő volt még. Az irodalmárként és egzisztenciálisan is helyét kereső költő legjobb formáját akarja mutatni, s így távlatosan, a nemzeti költészet egészébe ágyazva fogalmazza meg törekvéseit. A *Marosvásárhelyi gondolatok* költői összegzése mellett az Orczy—Koháry-levél (1797. nov. 8.) fejt ki tétélesen elgondolásait, melyeket majd rövidebben a Széchényi Ferenchez szóló 1798. jan. 23-i levélben ismét meg.

Az Orczy—Koháry-levél tulajdonképpen egy pársoros kísérőszöveggel ellátott „Ajánló levél és előbeszéd”, tehát műfajilag sem egyszerűen magánlevél, hanem vállaltan programírás. A bevezető két bekezdés tiszteletkörei után négy bekezdés során a hazai kulturális közállapotok, a nyelv, az irodalom sanyarú helyzetét részletezi: az első és a harmadik visszautal az 1790 körüli idők fellendülésére, a második és negyedik pedig a pusztulás képeit és a nemzethalál fenyegetését vetíti elő. A nemzethalál-vízió jelentette érzelmi mélypontra időzítette aztán az ötödik bekezdés retorikus fordulatát, mely a „nagyilekfi magyar nemzet” dicséretével és buzdításával a reményt is megalapozottá nemesíti. A következő két bekezdés, mint tétel és bizonyítás, a literatura fontosságát, helyét és szerepét járja körül. A záró rész pedig saját igyekezetére irányítja a figyelmet, gondosan beágyazva eddigi logikájába, így kérve támogatást, mecénási jóindulatot munkái kiadásához. E levél tehát mint retorikus, oratori teljesítmény is figyelemre méltó. Nem kevésbé az gondolati tágassága, igényessége miatt sem, valamint azért, mert világosan mutatja szemléletének folytonosságát 1795 előtti eszményeivel, de rávilágít bizonyos új hangsúlyokra is.

Teljes mértékben vállalja az évtized elejének fellendülését, amit elsősorban II. József (s Lipót) nevéhez köt, mint azt egy korábbi, hasonló szellemű levelében meg is fogalmazza egyértelműen: „A II. József uralkodásának vége felé ugyan felserkentek hazánkban néhány szebb lelkek által az ő mély álmokból a tudományok; de úgy látszik, ismét valami titkos erő őket megópiumozta. A II. Leopold rövid országlása alatt az arany idő nemzeti literaturánkra nézve bé is állott, el is múlt.” (Ismeretlenek, 1796.) E gondolatot részletezi itt és a Széchényi Ferenchez szóló levélben. A folytonosságra utal az is, hogy a mérce a fejlettebb nyugati nemzetek szintje, azok utolérése a cél („Utánok iramodunk a nyugoti nemzeteknek”). De már hangsúlyváltozást jelez e központi gondolat kifejtett argumentációja. Korábban még csak a mintakövetéshez a korban általánosan kapcsolt fordítás-program hiánya tűnhetett fel, meg az, hogy egyéni költői gyakorlata a klasszicista jelleget le nem vetkezve ugyan, de az eredetiség-elv felé mutatott. Most már éppen az eredetiség-koncepció látszik a középpontban lenni, igaz, elsősorban a nemzeti eredetiség követelményének a dominanciájával. A Csokonai által itt először használt „nemzeti character” fogalma tulajdonképpen ennek színónímája. E fogalom tartalmilag nincs pontosan kifejtve, viszont jellege, eszmei talapzata világosan látszik abból a gondolatkörből, amelynek középpontjába állítottott.

Egyik alapvető meghatározása ebből kifolyólag a magyarság helyének definíciója a nemzetek sorában. E szerint „édes hazánk” „Európának ezen napkeleti részén” helyezkedik el, de „minden adományival bővölködik a természetnek” sőt, „minden jobb terem nálunk, mint akárhol”. Nyilvánvaló ez esetben a klímaelméleti alapozás. A korban oly igen elterjedt nézet a földrajzi tényezők népekre, a kormányzás módjaira gyakorolt hatását hangsúlyozza. Csokonait ebből igazán csak a népek természetes hajlandóságainak, jellegzetességeinek a meghatározottsága érdekli, s ez is csak az égővek kijelölte igen általános keretekben. (Gondolkodása e tekintetben nem mutat változást.

1795-ben éppúgy utal a klíma meghatározó szerepére, mint 1803-ban,³⁵ s ugyanígy jellemzi a déli, északi, vagy keleti népeket földrajzi jegyzeteiben, a *Marosvásárhelyi gondolatokban* és a *Halotti versekben*.) Az a lényeges számára, csakúgy mint Kármánnak, hogy nem eleve az égövi jellegzetességek okozzák elmaradottságunkat, sőt, a mérsékelt év, s azon belül Magyarország éppen hogy kiválóan alkalmas a pallérozódásra. Ez az a gondolkör, melyre a *Marosvásárhelyi gondolatok* egyik filozofikus meditációja épül; ennek eleje szentenciózus tömörséggel rögzíti a magyarság határhelyzetét: „Múzsák! most oly helyen elmélkedem, amely / A világ abroszán legkritikusabb hely, / Melly a csinos nyúgat s a durva kelet közt, / A hatalmas éjszak s tehetetlen dél közt / Középpontban lévén, tisztán kimutatja, / Millyen még az ember s földünk ábrázatja. / Itt van a legvégső óltára Pallásnak, / Az emberiségnek, a csinosodásnak”. A Csokonaitól a későbbiekben is mindig hangoztatott napkeleti jelleg tehát az elmaradottság tényét és a felzárkózás potenciális lehetőségét (és szükségességét) együttesen hivatott érzékeltetni. Mert amikor azt mondja, hogy „édes hazánk minden adományival bővölködik a természetnek”, „minden jobb terem nálunk, mint akárhol” akkor nem azt a következtetést vonja le, hogy megelégedhetünk magunkkal, felesleges a változtatás, különösen az idegen dolgok behozatala, hanem azt: „Csak szorgalom híjjával vagyunk!”, vagy nem sokkal lentebb: „Kezünkben van minden jó eszköz, csak éljünk véle”. Ezzel az álláspontjával Kármánhoz hasonlóan és Kölcseyt előlegezve alternatívát kínál az irodalom és kultúra későbbi fejlődésében meghatározóvá vált dichotomikus kettősségnek, melyben a haladás a nemzeti hagyományt, a napkeleti jelleget kisajátító, elzárkózó konzervativizmussal — ideiglenesen — egyoldalú mintakövetést szegezett szembe.

A „nemzeti character” másik, sokkal szembetűnőbb definiálása a nyelv által történik meg. „Minden nemzeti characterünk, s mindaz, ami a magyart teszi, enyészőfélben vagy, és maga után húzza hanyatló nemzetünket. Alig menekedett ki gyámoltalan szegény nyelvünk a szomszéd német nyelvnek igája alól; azonnal amaz ellenkező fátum felhozta a deák nyelvnek skeletontját olaszországi sirjának fenekéről, s kiragadván bennünket édesanyánknak kebeléből, e holt idegennek porrá váló lábait kezdte vélnünk csókolatni. S mi mindég oly boldogtalan ízlésűek vagyunk, hogy mindenben, még a nyelvben is, jobban kedveljük az itthoninál a külföldieket”. Fellelhető e gondolatmenetben a kor (állam)nyelvi harcainak a lenyomata, mikor a német és a latin ellenében szól a magyarról, s kitapinthatóan jelen van az a nyelvi-nyelvészeti álláspont is, összefüggésben a fejlődés útjáról fentebb részletezett nézetekkel, mely szerint a magyar megújításában — keleti típusú nyelv lévén — nem követhető idegen modell („nyelvünk nem enged más nemzetekének”). A leglényegesebb mozzanat azonban, úgy véljük, a „nyelvében él a nemzet” gondolatának, s ennek kapcsán a nemzethalál-víziónak a fenyegető jelenléte, mint ahogy azt lentebb részletesen ki is fejti: „de én tartok tőle, hogy, ha ügyefogyott nyelvünket (melly Ázsiából kibujdosván, atya, anya, vér és rokonság nélkül, és mintegy Melchisédeknek rendi szerént lakik itten Európába) ennyire vesztibe hagyjuk; nem vetek néki száz esztendő, hogy ennek a sokféle nemzetnek zavarékjában olyan sorsra fog jutni, mint ezelőtt nem sokkal a kúnoknak ősi nyelvek; és Gyöngyösi Istvánunkról is úgy fog a jövő világ emlékezni, mint mi ma a gyözedelmes keltáknak Ossiánjáról —”. E gondolat, mely az 1780-as évek végére képződik meg, s nagy hullámokat ver a literátor értelmiség és a felvilágosult nemesség köreiben, Csokonainál először csak a már idézett 1796-os, ismeretlenhez szóló levélben vetődik fel, a továbbiakban azonban állandóan fel-feltűnik írásaiban. E nemzethalál-kép körül történetfilozófiai távlatba a *Marosvásárhelyi gondolatok* első meditációjában, mely — az *Újesztendei gondolatokhoz* hasonlóan — az emberi világot a változás-elmúlás örök hatalma alá vetve látatja.

³⁵ 1795: *Kollégiumi beszédtörödek*, 1803: *Dayka-bírálat*.

A „nemzeti character” és a nyelv illetén azonosítása, s így a nyelvkérdésnek az 1795 előttihez képest összehasonlíthatatlanul nagyobb súlya azonban ekkor még nem eredményezheti a tényleges nyelvészeti problematika megjelenését Csokonai munkásságában. A magyar nyelv ügye megmarad ideologikus szinten, ill. — csakúgy mint eddig — az irodalom nyersanyagaként szolgál. Mert ez az igazi kérdés a számára. Záró gondolatosa a „felségesebb tudományok”-hoz vezető első lépcsőfokként jellemzi a poézist, mely megédesíti az „oskolai leckéket”, s felkészít azok befogadására. „Poézison és szép tudományokon kell kezdenünk a munkát, ha valaha örömét akarjuk látni. Egy hadra teremt nemzetnek erkölceit is addig meg nem szelédthetjük, míg gusztusát meg nem kezdjük édesíteni. Úgy bántak azzal minden más nemzetek, mellyek a felségesebb tudományokig felhatottanak.” De ezzel már ott is vagyunk a „belülről való polgárosítás” gondolatánál, mely ideologikus alaptörékvése Csokonainak e korban. Nyilván nem véletlen, hogy — összefoglalva a korábbi buzdító kitételeket („hérosi lelkek”, „tusakodjunk”, „nagylelkű magyar nemzet bajnoki nagyvolta” stb.) — gondolatmenete ide vezet, s hogy ezt ismétli meg a *Marosvásárhelyi gondolatokban* éppúgy („Vitéz lángotokat jobbra fordítsátok”), mint a Széchényi Ferenchez írott 1798. jan. 23-i levélben („hathatós a magyar ész s mikre nem teremt ő a lovon és kardon kívül is”).

Ez azonban a logikának csak az egyik végpontja. Az aktuálisan szükségesnek mondott „édesítő poézis” éppen az, amit ő nyújtani tud eddigi költői világa legjavával. „De most olly fiatal lévén még, mint maga a magyar ízlés, csak gyenge poétai játézsókkal kedveskedem a közönségnek. Bátor bizodalommal tészem fel azt is a hazafűség szent oltárára; mert tudom, hogy jobb valamit, mint semmit sem.” Nem alkalmi költeményeit ajánlja tehát most kiadásra, hanem legsajátabb poétai világát, ezzel remél részt venni az ízlés, s vele együtt a tudat megújításának folyamatában. S ennek még az sem mond ellent, hogy fejet hajtva kijelenti: „Azt a munkát fogom világra bocsátani, amellyet Excellentiád parancsolni méltóztatik”. A választás a *Kézírásban lévő munkácskáimnak jegyzéke*³⁶ nevezetű lajstromon meghirdetett munkákra vonatkozott volna, amelyeket szintén egytől egyig vállalt: olasz, francia, német fordításaira, valamint eredeti munkáira.

Van azonban ezek mellett még két tétele is e jegyzéknek, melyek igen figyelemre méltóak. Az egyik tulajdonképpen az Orczy—Koháry-levél címe is lehetne: „Gondolatok a’ Hazánkbeli szép Literaturáról, annak régi és mostani állapotjáról, felhágásának és lebukásának okairól, úgy szintén azon útakról és módokról, a’ mellyek által azt tsfnosabb és boldogabb állapotra lehetne vinni kevés költséggel is a’ mostani szomorú időkhöz képest. Ennek alkalmatosságával leíratattik egy Aestheticum Auditóriumnak ábrázatja, a’ véle való kised Bibliothecátskával, elő adódik az a’ sinór is, a’ melyet kelene tartani annak a’ Professornak a’ ki a’ Magyar Poesisra és Eloquentiára az ifjakat oktatná, de már nem classisi, hanem Académiai módon”.³⁷ Talán ehhez kapcsolódhat (bár 1801–1802 körül is aktuális, így akkorra is datálható) a *Historia heliconis...* kezdetű, latin nyelvű írás, amely valamiféle gyakorlati célzatú esztétikai és költészet-történeti vázlatnak, vagy inkább tervezetnek tűnik, középpontban a nemzeti poézis sajátosságaival.

A másik, talán még figyelemre méltóbb jegyzés a költő lajstromán a népdalok gyűjtésére vonatkozik: „Régibb és újabb Magyar Népbeli Dalok (: Volks-Lieder :) mellyeket más tsfnos Nemzeteknek példájára imitt amott írásból és hallomásból öszveszedvén, az elvesztéstől megmenteni kívánt Cs. V. M. — Van már ilyen minden nóta mint-

³⁶ A jegyzék feltehetően az Orczy—Koháry-levéllel együtt készült, de valószínűleg ezt sem küldte el ekkor (vö. *Cs/ÖM., Költemények I, i.m. 221–222*).

³⁷ *Uo.*

egy 300.”³⁸ Már maga az érdeklődés feltűnhet, egyrészt mert a *Tempesőiben* még csak mint kuriózum jut szerephez a népi ihletés, Szuszmir meséjében, másrészt mert „a tsnos nemzeteknek példájára” kitétel tájékozódásának elvi jellegét (Herder) mutatja. A lejegyzett számok azonban eme érdeklődés intenzitására is rávilágítanak: az 1797 végi 300 darabhoz képest 1798 nyarán már 450 van feljegyezve.³⁹ Mindez még nem befolyásolja programja jellegét, későbbi fejlődése viszont e tények számbavételével jobban érthető.

Csokonai tehát 1796–98-ban az alkalmi versek mellett és után kialakít egy olyan irodalmi-kulturális programot, mely lényegében folytatja, összegzi korábbi törekvéseit a nemzeti felemelkedést illetően, ugyanakkor bizonyos hangsúlyváltást is mutat a „nemzeti character” fogalmának bevezetésével, viszonyrendszerének kibontásával. E program az, amely végső soron magára vállalja a nemzettudat, a hagyományos értékrend belülről való polgárosításának szándékát, az alkalmi versek hasonló törekvéseinél kétségtelenül autentikusabb módon, de nem kevesebb illúzióval. Mindez azonban költői gyakorlatában nem jelent váltást, s ez is része az illúzióknak. A „nemzeti character” és nemzeti költészet eszményének ideologikus elvontságban rekedése persze már eleve jelezte, hogy még csak megindult egy átalakulási folyamat, az értékek szintjén, s az aktuális (költői–egzisztenciális) törekvésekben, a kialakítandó költői világra nézve azonban nincsenek konkrét elképzelései. Átalakulási folyamatról persze csak a későbbi fejleményekre alapozva lehet beszélni, arra, hogy 1801–1802 körül kísérletet tesz költészeti gyakorlatában is a nemzeti poézis megvalósítására, a tematikai és izlésbeli váltásra. 1796–98 körüli költészetét szemlélve azonban a folytonosság a meghatározó, az pedig nem dönthető el, hogy a nemzeti költészetre való váltás később látott kísérletével ekkor még nem tudott vagy inkább nem akart megpróbálkozni.

3. Visszavonultság és érlelődés

Az 1796–98-as időszakban elinduló szemléletváltástól az új program 1801–1802 körüli rögzítéséig vezető úton helyezkedik el a *Dorottya* és a *Cultura*. Szerepük, e szempontból, abban áll, hogy tartalmában és karakterében is nemzeti jellegű magas műveltségeszmény kezd körvonalazódni bennük. A *Tempesőiben* a nemzeti-elem főleg csak keret, elsősorban nyelvi-irodalmi keret volt, s elérendő cél, mint nemzeti dicsőség; maga a képviselt műveltségeszmény elvont, általános emberi tartalmú, s mint ilyen polgári értékrend kifejezője. A műveltségeszmény általános, polgárosító jellege, s magas minőségi színvonala e művekben is meghatározó marad, de immár a magyar valóságból nő ki, s tartalmában, jellegében uralkodóak a speciálisan nemzeti jegyek. Ebből a szempontból érthető pl. a *Dorottyanak* az a része, mely a táncok kapcsán szinte észrevétlenül általános érvényű megállapításokat tesz: „Mért nem táncol magyart az ánglus, francia / Csak a magyarnak kell más nemzet módija? / Így veszjtjük hazánkat a magunk kárával, / Külső tánccal, nyelvvel, szokással, ruhával. / ... Nemes magyar táncom! ki ősi nyelvünkkel / S ruhánkkal jöttél ki dicső nemzetünkkel, / Ki europai finnyás lakhelyeden / Máig sem szenvedtél mocskot szépségeden, / Ázsiai színben fénylik nemességed, / S még a módi nem tett alacsonyvá téged: / Ím, a külső népek bámúlják díszedet, / S tulajdon nemzeted nem becsfíl tégedet!” Nyilván nem értelmezhető ez valami bornírt nemzetieskedésként, mivel maga a mű nem fukarkodik a tényleg szűkkeblű nemzeti hagyománytisztlet, a műveletlenség erényé emelése, az ősi harcos erények elsődleges

³⁸ Uo.

³⁹ Az 1798. aug. 4-i, Arankához szóló levélben küldte el e jegyzékének kiegészített változatát, ott szerepel a 450-es adat, l. PERÉNYI József, *Aranka György Magyar Nyelveművelő Társasága*. ItK 1918. 48–50.

nemzeti jegyként kezelése iránti mérges cspésekkel; elég hogyha csak Bordács, „Márs fia” jellemzésére gondolunk („Tanult lova hortyog s ugrándoz alatta”), vagy esetleg a nemesi társaság beszélgetésének ürességére az első könyvben. S magának az eposznak a travesztia jellege, mely a képtelen farsangi csetepatét vitézi mezbe öltözteti, egészében az ősi, s kimondottan nemzetinek tekintett erények kigúnyolására irányul. A maradiság és a módi együttes bírálata ez, s e vonalon szintén a *Tempefői* követője. A *Dorottya* azonban megbocsátó mosolyával különbözik is a dráma kíméletlen, megsemmisítő kritikájától: a nevetetés szándéka és a nevelő célzat enyhíti a tartalmilag sokban azonos bírálatot.

A *Cultura* szintén együttesen száll szembe az idegenmajmoló módi és a maradiság szélsőséges veszélyével, de a kinevetetés mellett nagyobb szerepet kap az új típusú kultúrának a tartalma is. Bár a darab jócskán hagy maga után kívánnivalót mint műalkotás, s a kultúra fogalma sem bomlik ki elég differenciáltan,⁴⁰ az azonban látszik, hogy gyakorlatiasabbá vált ekkorra a *Tempefői* elvont műveltségesezménye. Polgári értékrend jellemzi ezt is, de immár a mindennapi élet megváltoztatása, átalakítása terén ható értékekről van szó elsősorban.⁴¹ A nemesség eszményvilágának, életvitelének belülről való polgárosítása a cél, a műveltség elvont eszménye, amelyet a *Tempefői* képvisel, ráadásul meglehetősen kizáró jelleggel, nem lehet járható út. Az eszményállítás lebontása kétségkívül kevésbé radikális megoldást eredményez, viszont az új típusú magatartásminták, szokások, a mindennapokban képviselhető polgáriasult értékek hatékonyabbak lehetnek, a költő szándéka szerint. Ezt a gondolatot fogalmazza meg a *Dorottya* utólag (1803-ban) írott előbeszéde is: „Az én szerzeményemnek *interesszeje* áll a nemzeti luxusnak és elkorcsosodásnak kigúnyolásában s ifjainknak és leányinknak csintalan, sőt sokszor pajzán mulatságaiknak megbüntetésében. [...] Ezt a nemes célt pedig (kivált a sokaság eránt) nem holmi sikertelen szentenciák, sem az oskolai száraz declamatiók éretik el az íróval; hanem a nézésre kitett példákknak s a munkálkodásba hozott érzéseknek és indulatoknak van az a behatóbb erejek, melly által a műzsák boldogítóivá lesznek az emberi nemzetségnek.”

Első látásra e művek töretlenül folytatják az 1796–98-as évek alaptörekvéseit. Kétségtelen, az egyeztető szándék azonos, nincs azonban meg mögötte az a költői szereptudat, ami eddigi pályáján végigkísérte. Be kellett látnia, hogy a modern értelemben vett közönség (vagy annak előképe), ami őt, mint poétát eltarthatja, nem létezik. Felűnik így előtte az erre az elképzelésre alapozott közösségi szerepvállalás illúzió volta, s az a tény, hogy nincs más alternatíva, mint a hagyományos irodalomművelés kereteinek az elfogadása: a *mecenatura*. 1798-as személyes csalódása e belátás keserűségével fonódik össze, s így lesz ez az időszak egy új periódus kezdete pályáján. A helyzethez igazodó, új irodalmi szereptudata azonban csak 1802 körülre kovácsolódik ki, addig — ha visszavonultságát megtörő, vagy abba símuló alkalom adódik — legfeljebb egy-egy fontos eszméje jut szóhoz, de nem mint egy gondolatmenet része, hanem csak önmagában, s az alkalmatosság alakító körülményei szerinti hangoltságban, mint ahogy azt a *Dorottya*ban és a *Cultura*ban is láttuk.

4. A „nationalis poézis” programja

Csokonai 1802-ben, bő félév alatt két hosszú, programadó levelet küld Széchenyi Ferencnek, melyek között lényeges különbségek fedezhetők fel. Az első (jan. 9.) tulajdonképpen az Orczy—Koháry-levél némileg stilizált változata, Széchenyire szabott új befejezéssel, a másik (szept. 16.) új irodalmi szereptudatának, fő törekvéseinek össze-

⁴⁰ BÉCSY Tamás, *A drámaelmélet és dramaturgia Csokonai műveiben*. Bp. 1980. 74–84.

⁴¹ Cs/ÖM., *Száművek* 2, i.m. 322.

foglaló kifejtése. Mindebből persze nem az következik, hogy mintegy félv év alatt történt jelentős átalakulás Csokonai világképében, hanem az, hogy ez a pár hónap érlelte határozott kontúrává gondolkodásának új irányait, s vetette fel összefoglalásuk igényét. 1802 januárjában, abban az időszakban, mikor Debrecenről való majd egyéves távolléte során állandóan állás és művei kiadatása után talpalt, kézenfekvőnek tűnhetett számára régi levelének felhasználása, annál is inkább, hisz végeredményben az eredeti írás is támogatást kért. Akkor azonban a program e kéréssel egybefonódni látszott, egyazon törekvés két oldalát képezték. Most, mikor az irodalmi feladatvállalás és az egzisztenciateremtés számára is nyilvánvalóan nem esik egybe, hiszen külön jár állásért és művei kiadásáért, e program nem sokkal több, mint pusztán körítés a kéréshez: hiányzik mögüle a szilárdságot biztosító — jóllehet illuzórikus — hit a közéleti szerepvállalás lehetőségében. Még akkor is igaznak látszik e megállapítás, ha fel is tűnik, hogy némi reményt táplálhatott az országgyűlés összeülését megelőző viszonylagos pezsgés, fellendülés iránt, merthogy debreceni visszavonultságából való kimozdulása, sorozatos próbálkozásai erre látszanak utalni. Újlag sikertelen kísérletei után, visszatérve debreceni magányába, nyilván e helyzet gondolati feldolgozása került napirendre, véglegessé téve literátori szerepvállalásának 1798-as kudarcai után elindult átalakulását. Ennek rögzítéséhez, összefoglaló kifejtéséhez hamar elérkezett az alkalom is: egy kedvére való álláslehetőség a Széchényi Ferenc alapította könyvtárban. S ennek háttérében kényszerhelyzete, melybe a júniusi tűzvész pusztítása miatt került.

Szeptember 16-i levelében, szorultságának részletezése és kérelmének előterjesztése után, alkalmasságát bizonyítandó, hatalmas apparátust vonultat fel — ismét legjobb formáját akarja mutatni. Összefoglalja gondolkodásának alapelemeit és irányait, még ha kifejtésük értelemszerűen az álláskérelem logikája szerint alakul is. Elsőként új irányt vett filozófiai meditációit említi: „Elsőben láttam azt, hogy én ember vagyok, s emberek közt lakom ebben a planétában, és ennél fogva magamat és őket természeti, erkölcsi, társasági dolgaikban esmérnem illendő, sőt szükséges; első tanúsnak vettem fel az *anthropológiát*, és Póppal azt tartottam, hogy az embernek legméltóbb tárgya az EMBER.” Minthogy azonban itt a levélben nem ez irányú gondolkodásának részletezése tűnik termékenynek, szép körmondattal, melyet egy Seneca idézettel is fűszerez, a nemzeti irodalom számára egyébként is kedves témájára tér: „minden erőmet és időmet arra fordítottam, hogy valami csak a magyar nevezet, ezt a kevélyítő nevezetet illeti, mindazal megismerkedni s jövendőben velem másokat megismertetni igyekezzek.” Ezzel összefüggésben még az is kijelenti, hogy „elhagyom most a *poézist* és a szépliteratúrát, mellyet elmebeli, és a *kertészkedést* s a természet esméretét, mellyet testi gyönyörködtetésre tanultam és gyakorlottam”. S miért? Hogy egészen Árpádról szóló honfoglalási eposzának szentelhesse magát. Felkészültségét a tárgy történeti irodalmáról szóló hosszas fejtegetéssel bizonyítja. S minthogy munkájához továbbra is szüksége lenne a könyvekre: „Már csak ez az egy cél is elmúlhatatlanná teszi az Árpád írójának egy bibliothekánál való lakást.”

E gondolatmentből, a praktikus irányultság ellenére is, a költő fő törekvései, alapvető eszméi tűnnek elő. Ezt bizonyítja a levéllel egybehangzó megnyilatkozások sora. Általában is megfigyelhető eddigi költészeti iránya lezárásának szándéka, s ennek összekötése az Árpádiász-tervvel. „Reményem, hogy munkáimnak hátralevő több csomóval minden hátramaradás nélkül folytába kedvezkedhetem érdemes olvasóimnak és az apróságokon keresztülvén, magánosságra szentelt életemnek további minden részét Árpádról és a magyarok kijöveteléről írandó Epopoeámra fordíthatom” — írja például a Lilla-dalok előbeszédének egyik változatában, zárásképpen, megismételve nem egy levélbeli vallomását. 1796–98-ban korai ízlésirányának folytonossága figyelhető meg, kiadási szándékait éppen ennek érvényessége támasztja alá programjában is. E korai költészeti vállalásában most sincs változás, de az érvényesség nem jelent egyben folytathatóságot is számára. Eddigi műveit végleges formába önti, kicsiszolja, kötetekbe

rendezi, de további költészetét már más pályán képzei el. Ennek egyik iránya, amely tulajdonképpen meg is valósult, ha nyilván nem is teljesen az eredeti elképzelések szerint, a filozófikus meditációk körébe vezet. Ezt jelenti be már 1801-ben, *Az ember, a poézis első tárgya* című költeménye, amelyre szinte szó szerint rímel a Széchényi-levél idézett verslete. E gondolatkör, amely természetesen jóval korábban érlelődni kezd, a *Halotti versekben* kapja összefoglaló, s a költő életében utolsó kifejtését. A másik irány a nemzeti költészet teremtésének eszméjén alapul, s gyakorlatilag az Árpádiász-tervben ölt testet. Több megnyilatkozása bizonyítja, hogy 1798 körülől, tehát éppen korábbi szereptudata széttörésének időszakától kezdve foglalkoztatta konkrétan e gondolat. Először azonban csak 1801-ben említi levélben, a ránk maradt vázlat és 51 soros bevezető pedig ez után, 1803 körül keletkezhetett.⁴² A terv csak terv maradt, de kétségtelenül ezt tekintette fő fejlődési irányának alapjának. Nem feledhetjük ezt akkor sem, ha végülis költészetének kiteljesedése, maradandó része nem e tervhez kötődik, hanem a lezárás szándékával készített kötetekben ölt testet.

A „nemzeti character” 1796–98-ban programosan meghirdetett gondolata tehát most kapcsolódott össze tematikájában is a nemzeti költészet preferálásával. A nemzettudat, a világkép belülről való polgárosításának gondolata, az értékrend modernizálásának törekvése mindeközben továbbbra is meghatározó szemléleti hátteret jelentett. A fennmaradt részletek tanúsága szerint az *Árpádiászban* is érvényesült volna a hon-szerző, majd nemzetmegtartó hősi erények felvállalása, s egyben az átalakításukra irányuló aktuális törekvések kettőssége. Ez utóbbi két fő vonatkozásban érhető tetten a heroikus eszmények dominanciája közepette. A történeti cselekményszálat a költő — a tervezet szerint — több betéttel szakította volna meg, melyekben álomlátások, szkíta és magyar „antiquitások”, ünnepségek, szerelem stb. adattak volna elő. A nemzeti hagyománykincs e folklorisztikus irányba történő tágítása a tipikus nemesi konvenciórendszerrel való távolodásra utal. Másrészt pedig az eposz történéseinek a sora is így értékelhető: a XII. könyv szerint a „Múzsák kérni fogják a magyarok istenét, hogy engedje meg nekik magyar nyelven énekelni, de az isten a végzésre haragosan tekintvén, kilencszáz esztendőn szomorúan nézett keresztül, a tizediknek elejére elmosolyodott. A Múzsák is szomorúan és némán néztek azokon keresztül, a tizediknek elejére pedig ők is mosolyogtak, s akkorra előre énekeltek a magyarok istene dicsőségére. S e' lesz vége.” Olyan irányt szab ezzel az eposznak, amit nyilván felerősített volna a X. könyv „isten látása a végzés tülkörszobájában”, mely a nemzeti dicsőség elérését éppen nem a hagyományos értékekhez köti, vagyis ugyanazzal a törekvással találkozunk, amellyel már korábbi korszakaiban is. S maga az elkészült 51 hexameter is e kettősség jegyében oszlik két részre középen. Az Árpádiász-terv azonban csak a költő egyéb, ezzel összefüggést mutató megnyilatkozásai alapján értelmezhető ennél konkrétábban.

Részletes nyelvi-irodalmi elgondolásait a nemzeti költészet természetét illetően korabeli, lényegében egy bokorban keletkezett tanulmányaiban, valamint kötetei előbeszédeiben fogalmazta meg; ezen írások elméleti tisztázó szándékukkal voltaképpen a nagy terv hátterének, műhelymunkájának tekinthetők, ezért nem véletlen a keletkezés idejének egybeesése. Már a Széchényi-levélben is említi vezérfogalmát („nationalis poézis”), annak kapcsán, hogy a könyvtárosság mellett még tanításra is ajánlkozott (ezért kapcsolható ide is a már említett *Historia Heliconis*... kezdetű tervezet). A „nationalis poézisnak belső természetét” kifejtve tulajdonképpen megismétli korábbi megállapításait a poézis és a tudományok viszonyára vonatkozóan: „Tudva való dolog, hogy minden nemzetek nyelve és eruditója a poézison kezdődött, azt követte a literatura, a literatúrát a historia s azzal atyafiságos esmeretek, s úgy lépett lassanként, lépcsőnként a

⁴² Az *Árpádiász* keletkezése körüli vitában SZILÁGYI Ferencsel értünk egyet (*Az Árpád-eposz keletkezéséről és forrásairól. i.m.* 621–667).

solida tudományokra. Egy félfaragású nyelvben törnünk, rontanunk, építnünk, újjítunk kell: újjítani csak a poeta, s a poétai bátorsághoz szoktatott lélek mér, és csak az ilyennek bocsátják meg azt legjobban, s az ilyenek tudják azt a kedveltető szín között elcsúsztatni és bévétetni.” Itt azonban már tovább is megy, eltérve ezzel korábbi álláspontjától: a nyelv problémája önmagában is fontossá válik. Fontos ez a poeta szerepére vonatkozó megjegyzése is, mert ezzel elhatárolja magát a grammatikusok szigorúan nyelvészeti érdekű törekvéseitől, amivel majd maga Kazinczy is élesen szembeszáll. A poézis és tudomány viszonyának eme meghatározása *A Tavas*z előbeszédjében már tényleges nyelvjárási elképzeléseket alapoz meg. Először az újtáshoz való viszonyt önmagában járja körül. „Kettőt szoktam én a magyar nyelv dolgában fejcsoválva nevetni. *Egyiket* azt, mikor valaki azt mondja, hogy *ez új szó!* mintha bizony nekünk meg kellene s meg lehetne azzal az egynéhány scythia szóval érni, amit kacagányos apáink lóháton hoztak ki Európába. [...] *A másik*, amire mindég nevetnem kell, az, mikor némely ember azt mondja, hogy *ezt a szót nem hallottam*. Tudatlanságunknak egyenes megvallása ugyan virtus, de az említett embereknek nagyobb részében kevélység: mert egyúttal azt is akarják kitenni, hogy *amit ők nem esmérnek, az mind rossz szó.*” Az újtás feltétlen szükségességének szembeszegezése a bornírt hagyományörzéssel korábbi, Kármánéval rokon alapállásának változatlan érvényességét mutatja. Erre épül részletesen kifejtett, példákkal illusztrált javaslata a szókincs megújításának módozatairól. Négy formát javasol: a régi („törzsökös”) szavak felújítását, az analógiás szóalkotást, bizonyos nyelvjárási szavak alkalmazását és egyes idegen kifejezések meghonosítását („hungarizálását”). Ezt — rövidebben — megismétli az *Anákronon Dalok*hoz frott jegyzetei között (AD/j.), de itt kiegészíti érvrendszerét egy általánosabb érvényű gondolattal is: régi törzökszavaink „magvok szakadásának” „legfőbb okai azok a gyarló fordítók, kik a (kivált hajdan nyomorék) deák és egyéb eredeti munkák körül nem az idegen nyelvet a miénk, hanem a miénket akarták amannak kaptájára szorítani.” S hogy ez miért baj? Azért, „mert a nyúgotiaknak nyelvbe könnyebben elcsúsz az idegen, de nyúgoti szó, hanem a Volga mellékiből úgy kírí, mint a pesti korcoknak magyar öltözetjek mellett a német elejű nadrág vagy a kaput alatt az aranyos öv; s azonban kicsoda tett minket olyan nagyon majmaivá a külföldieknek?” — írja *Az epocéről közönségesen* című tanulmányában. Itt tehát a magyar nyelv természetének, a keleti jellegnek a gondolata nemcsak egy félmondatos megjegyzésbe szorul, mint az Orczy—Koháry-levéltben, hanem — összefüggésben a nyelvi problematika nyelvészeti irányú kibontakozásával — az egyik alaptétellé válik.

Az itt idézett megnyilatkozásokban felvetett gondolatoknak azonban két további lényeges összefüggése is van. Az egyik az eredetiség követelményének tételes megfogalmazása. Az AD/j.-ben még csak a fordítók hibáira utal, a *Dorottya* előbeszédjében azonban már világosan kimondja: „jobban szeretek középszerűt originál lenni, mint elsőrangú fordító”. Előző, 1797-es programírásában még csak a „nemzeti character” fogalmának belső tartalmaként jelent meg a nemzeti eredetiség követelménye, valamint költői gyakorlatának jellegében az egyéni eredetiség felé való tendenciaszerű fejlődés. Ez utóbbi tekintetben most is ellentmondásos a pozíciója: bár irodalomfelfogása klasszicista módon haszonelvű, írói módszerére jellemző a szintén klasszicista korrekció-elv, de mintája már nem pusztán az antikvitás, s megjelenik a zeni-kultusz is, először *A magánosság*hoz nevezetes soraiban („Te benned . . .”). Elgondolása jellegzetesen átmeneti, mint azt *A verscsinálásról közönségesen* élete végéig érvényes azon fejtegetései is bizonyítják, melyekben a poézis tűz természetét a „felöltöztetés” és a „régulák” fogalmaival kapcsolja össze.⁴³ „A verscsinálás nem poézis; mert ez a gondolatoknak, a képzelődésnek, a tűznek természetében, és mindezeknek felöltöztetésében van: a verscsinálás

⁴³ Vö. SZAUDER J., *Csokonai poétikájához*, i.m. 344–350.

pedig csak a szózatok hangjának bizonyos regulákra vételére, s külső elrakására ügyel, hogy azok harmóniával szóljanak az ember fülébe. [...] A poézis lélek, amely eleve nit, enélkül a verscsinálás megholt állat. [...] Ugyanis csudálatos mesterséggel van rakva a méhek lépe, ámulást okoz, de sem nem édes, sem nem táplál. A színműz ellenben, ha a hatszegű lyukaknak réguláiba nincs is öntve, mely kívánatos! Mit ítéljünk hát a lépes mézről, mely a szép rendet az édes ízzel együtt ajánlja?"

A magyar nyelv keleti természetének gondolata azonban egy másik, nem kevésbé jelentős összefüggésrendszerrel is bír: ez a nyelv, ill. tágabban a nemzeti karakter tartalmi meghatározásának a kérdését veti fel. A *Tavaszi* már idézett előbeszédében az újítás szükségességét a bornírt, elzárkózó hagyományörzessel szemben a hagyomány új értelmezésével igazolja: „Bizony a szegény községnek ma is több zsenije van, mintsem azoknak, akik szegyenlenek aközé számlálhatni: ő maga új ideáit is ki meri magyarul tenni, s ha reá kész szót nem talál, bátorodik csinálni; míg a felső község nem akar, a tudós község nem mér, és amaz németizál, e' pedig deákizál. [...] Ama finnyáskodó pedig [...] forgolódják a felsőldi, Duna és Tisza mellyéki s erdélyi magyarokkal; levelezzen hazabéli tudósokkal; figyelmezzék a mesteremberekre; ereszkedjék le a paraszt, tudatlan, együgyű — de nála meglehet jobb magyar — községhez, aljnéphez: akkor majd nem lesz annyi új szó, annyi hallatlan ejtés öelötte.” De a kérdés nyilvánvalóan nemcsak, s nem is elsősorban nyelvi érdekű: a „nemzeti character”, a hagyomány és a hagyományörzés összefüggésrendszeréről van itt szó. Míg 1796–97-ben a gondolkodása középpontjába emelt „nemzeti character”-nek csak általános, ideologikus megközelítésére volt képes a magyarság földrajzi határhelyzetének és a „nyelvében él a nemzet” gondolatának megfogalmazásával, addig most jóval konkrétabb (s akkor korszerű) meghatározást talált a nemzeti hagyományban. Ezt szegezi szembe a magyarság eredetéről értekező újabb német szerzőkkel is, mikor Kultsár Istvánnak ezt írja 1802-es levelében: a legcsalhatatlanabb bizonyosság e kérdésben „egész nemzetünknek hagyománya, mely a legutolsó, legritkább tudatlanabb parasztjainknál is megvan”. A nemzeti hagyománynak a népi-paraszti hagyománykincsre való alapozása pedig azt a gondolatot állítja elénk, mely Kölcsey programadó tanulmányának is egyik alapvetését képezi. Csokonai azonban nem folytatta gondolatmenetét a népköltészet programos felvállalása felé, mint azt Kölcsey tette. Népies dalai inkább öntudatlan kísérleteknek tűnnek, semmint tervszerűen követni szándékozott költői irány első próbálkozásainak. Mindazonáltal e fejlődés lehetősége benne volt gondolkodásában, s teoretikus érdeklődése 1797–98-as népdalgyűjtésétől kezdve folyamatosan fennmaradt: 1804. júl. 14-én arról számol be Kazinczynak, hogy ír „egy praefatiót a Volksliedekről s azoknak különböző natióknál való karakteréről s mustráiról, és szükséges jegyzéseket”.

A nemzeti és népi hagyomány összekapcsolódása azonban mégis inkább az Árpád-eposz lényegi meghatározását jelentette volna. Ő maga összeköti e kettőt az AD/j. sokat idézett, nevezetes soraiban: „Magyarjaim! Literátorok! ne csak a külföldi írkat olvassátok, hanem keressétek fel a rabotázó együgyű magyart az ő erdeiben és az ő scytha pusztáiban, hányjátok fel a gyarló énekeskönyveket, a veszekedő predikációkat, a szűr-bibliopoliumon kiterített, szennyes románcokat, hallgassátok figyelemmel a danoló falusi leányt és a jámbor puttonost; akkor találtok rá az Árpád szerencsi táborára, akkor lelitek fel a nemzetnek ama mohos, de annál tiszteletesebb maradványait, amellyeket az olvasott és az útazott uracsok társaságában haszontalan keresnétek.” Benne van ebben, (s korábban idézett megnyilatkozásaiban) a kizáró nemesi nemzetfogalom meghaladása, s bizonyos demokratikus érzület is, de igazi tartalmuk az, hogy egy új nemzettudatot, s ezzel összefüggésben új, nemzeti költészetet alapoznak meg. Az ennek megvalósítására szánt Árpád-eposz így az „egész nemzet” (Bessenyei) hagyománykincsére épült volna, az egységteremtés szándékával, megelőlegezve a „nemzeti

aranykor” eszményét.⁴⁴ S bár első látásra paradoxnak tűnhet, hogy a honfoglalási eposzt épp Csokonai, a béke, a „szelíd érzékenységek” dalosa akarta megírni, jobban szemügyre véve a dolgot, láthatjuk az összefüggést korai pásztorénekek világával: az eredeti ártatlanság (és egyenlőség) aranykori mítosza, melyet 1793–94-ben — fő tervként — 12 énekes eposzban akart megénekelni, nemzeti karakterűvé vált, s a honfoglaló magyarság eredeti egységének fikcióját öltötte magára.

Összegzésül. Csokonai pályájának fejlődése a „nationalis poézis” irányába több szakaszban zajlott és lezáratlan maradt. A fiatal Csokonai végső soron nemzeti keretekben mozgó gondolkodása merészen polgárosító értékrenden alapult, s költői tematikájában, ízlésvilágában eltérő irányt képviselt. Az 1795-ös nagy változások elindította folyamatban először korábbi kritikái hangjának kizárólagosságát, eszményállító magabiztosságát váltotta fel a belülről való polgárosítás, a szerves átnövesztés szándéka, ami világosabb vállalását jelenti a nemzettudat hagyományos-nemesi elemeinek, melyek jelen voltak világképében korábban is, fel nem adva ugyanakkor addigi alapvető értékeinek primátusát. E szemlélet határozta meg Csokonai gondolkodását haláláig. Az 1796–98-as időszak azonban még nem hozta meg a költészet terén is a változást, ez csak 1802 körülre érett meg: a nemzeti költészet teremtésének programja volt hivatva autentikusan megvalósítani a világkép, a nemzettudat, az értékrend szintjén korábban kialakított elvi álláspontját. Fejlődése azonban korai halálával tragikusan kettétörött, e tény nem hagyható figyelmen kívül az életmű értékelésekor. Az már nyilván kiderült az eddigiek során, hogy nemzeti irányba fordulását semmiképpen nem „visszalépésként” vagy „hanyatlásként” értékeljük, hanem a korabeli Magyarországon éppen időszerű, a létrejött változatok közül a legjobb színvonalat képviselő, Európával lépést tartó fejlődésként, még akkor is, ha gondolkodásának bizonyos ellentmondásai tagadhatatlanok, de — tegyük hozzá — ugyanakkor természetesek is. Csokonai korai halála számunkra azt jelenti, hogy az 1795 után maga választotta, s a pályája új lényegének tekintett utat nem tudta bejárni. Olyannyira nem, hogy még maradandó alkotásokat sem termelt ez az új tájékozódás. Másik új, filozófikus körben mozgó költői iránya legalább jelentős, összegző műveket hozott, mégha kiteljesedésről itt sem beszélhetünk. Korábbi költészetének letisztulását mutató legnagyobb alkotásai pedig a kötetek kiadásának elhúzódása miatt félárnyékban maradván nem ígérhették a költői kiteljesedés reményét. Ezzel együtt, s ezen arányokat figyelembe véve mondhatjuk: Csokonai életművének legértékesebb rétege és a pálya fejlődésének iránya nem esett egybe. Hogy mit hozott volna ez az új irány, kiteljesedést vagy csak a további keresés igényét felvető próbálkozásokat, eldönt-hetetlen (szubjektív véleményünk szerint az előbbit), de hogy a lehetőség sem adatott meg Csokonai számára, az tragikus életének, poéta mivoltának külön tragédiája.

Attila Debreczeni

LE TOURS VERS LA POÉSIE NATIONALE CHEZ CSOKONAI

L'étude prépare deux „coupes longitudinales”, en rapport étroit l'un de l'autre, de l'œuvre de Csokonai. D'abord il essaye à développer les changements parvenus dans le domaine de la conscience nationale et du système de valeur, après quoi il examine le

⁴⁴ Már SZILÁGYI Ferenc erőteljesen utalt Arany gondolkodásának hasonlóságára (i.m. 658–659), hasznosítva WÉBER Antal összegző megállapításait (*A népiesség jellege és változatai a XVIII. század végén és a XIX. század elején.* In *Irodalom és felvilágosodás.* Szerk. SZAUDER József — TARNAI Andor, Bp. 1974. 832–833).

processus lequel avait mené, en grande partie justement à cause des changements cités ci-dessus, à l'exposition comme programme, d'une vision de littérature à caractère national.

Ce changement survenu en plusieurs étapes ne concernait pas les définitions de base de la philosophie de Csokonai, et leur nouveauté radicale, mais la prise en conscience des circonstances rendait nécessaire une nouvelle approche, ainsi que de nouvelles solutions pratiques.

Le poète tourna d'abord contre les valeurs „héroïques”, malgré son attachement toujours persistant aux traditions; plus tard il a mis l'accent sur le développement organique d'un système de valeurs „civil”, recherchant des solutions concrètes à sa réalisation avant tout dans sa poésie. Tout de même l'intention de créer la poésie nationale n'aboutit qu'à la formation d'un programme culturo-littéraire: sa vision de littérature à cadre national s'est formée en programme poétique à l'aide des notions, d'abord celle du „caractère national” puis de „la poésie nationale”.

La mort prématurée du poète avait empêché cette tendance de se réaliser et dans sa pratique poétique.

Sokféle utópikus elképzelés létezik, közöttük egyik a szocialista-kommunista eszmévilág, de ha már ez utóbbiról van szó (s ha egy kötőjellel összekapcsolva a kettő egyáltalán közös akolba terelhető), akkor feltétlenül utópiáról van szó. Minek hát a jelző? Nem tautológia-e? Vagy nem éppen annak az ismételt hiedelemnek bizonyuló állításnak nyelvi rekvizituma, hogy a szocializmusnak egy nem utópisztikus változata is lehetséges?

A kérdés csak bonyolultabb lett attól, hogy napjainkra nemcsak a szocializmus és a kommunizmus értéke devalválódott, hanem szinte minden utópikusnak nevezhető elképzelése. Eredetileg Morus *Utópiája* az Ész országa volt, az utópikus példázat olyan világba kalauzolt, amelyik az elképzelhető legjobbnak tűnt, a Menny laicizált, evilági megvalósulásának. Ellenképe, az elképzelhető legrosszabb, a szisztematikusan leírt Pokol az ellenutópikus példázatok tárgyaként sokáig jól kivethető és megnyugtató módon megkülönböztethető volt az előbbtől.

Mára mindez a múlté. Lehet, hogy mi már mindent inkább Pokolnak látunk; számunkra Morus *Utópiája* is meglehetősen riasztó látomás. De a szerzői intenció e tekintetben tiszta és világos. Ám szó sincs hasonló egyértelműségről a *Szép új világ* vagy az 1984 esetében. Ezekben épp az ésszerű bizonyul abszurdnak, a Menny lepleződik le Pokolként. Nem odavetett utazó kíváncsi és furcsálkodó szemével mérjük fel e diabolikus tájakat, hanem belevetett bennszülöttek rettegő és boldogtalan tudatával. E regények főszereplői ugyanis az ábrázolt infernális világ polgárai, akik azonban rendhagyó, deviáns személyiségnek (azaz egyáltalán személyiségnek) bizonyulnak és óhatatlanul szembekerülnek környezetükkel. Az ő szokatlan felfogásuk és viselkedésük annál fontosabb az olvasó bevezetése szempontjából, mert a kontraszt csak így hatásos és félelmetes.

Mármost mint kései olvasója, nehéz szabadulnom attól az érzéstől, hogy Jászi Oszkár is valami hasonló szerepre vállalkozott a századelő Magyarországon, mint az említett regényalakok. Azzal a különbséggel, hogy az általa minduntalan kimutatott ésszerűtlenség csak növekedett az idők folyamán s a Pokolként leleplezett Mennyről utóbb az derült ki, hogy még mindig jobb, mint ami felváltja. Jászi Oszkáról is elmondható, hogy rendhagyó, deviáns személyiségnek bizonyult, aki képtelen volt megbékélni mindenkori környezete hitványságával és értetlenségével. Soha nem habozott lándzsát törni, ha az igazságról volt szó; de hát nem egy romantikus lovagnak, hanem pozitívista társadalomtudósnak készült, s ítélőképességének nemcsak előnyére vált, hogy a mércét magasra helyezte.

Úgy lenni benne, hogy kívül vagyunk rajta: ez kétségkívül olyan attitűd, amely nem nélkülözi az utópikus elemet. Jóllehet a kantai elmélet effajta meghasonlottsággal ruházta fel a modern polgári létezését, valójában elsősorban a modern polgári értelmiség öntudatát jellemző tünetegyüttesről van szó. Jászi Oszkár is elfogadta ennek a gondolkodásmódnak számos *hagyományozott* elemét, s nagyfokú meditatív hajlama és minden kritikai késztetése ellenére sem vette komolyabb vizsgálat alá az olyan megrogzított sémákat, mint a polgárság merev ketté választása citoyen-re és burzsoára. Ő kizárólag *mint citoyen* akart polgár lenni. Mai tudásunkkal már nem nehéz megállapítani, hogy ez az egy önkorlátozás is bőven elegendő ahhoz, hogy elkövetőjének szellemi beállítottsága utópikus legyen.

Jászi Oszkár magától értetődő természetességgel kószolta végig a filozófiát, a társadalomtudományokat és a gyakorlati politikát. S bár filozófiai kérdésekről értekezett, szociológiai műveket írt és pártot is alapított, nem volt se filozófus, se szociológus, se pártpolitikus. Valójában *politikai gondolkodó*, mai szóhasználattal élve, politológus volt,¹ aki mindenekelőtt a magyar fejlődés lehetőségeit kutatta és felismeréseivel is éppen ezt próbálta elősegíteni.

Jászi és a századelő magyar reformnemzedéke *egyszerre* kívánta a polgárosodást és a vele járó negatív következmények elkerülését. Olyan csapdahelyzetnek bizonyult ez, amelyhez hasonlólt élt meg Eötvös József centralista csoportja is (ők sem a nyugati minta szolgálai követését szorgalmazták, hanem eleve *javított kiadást* terveztek), s kísérleties módon ismétlődött meg ez a népi frók mozgalmának harmadik utas elképzeléseiben is. De Eötvös és társai számára a modern polgárság megteremtése még feladat volt, Jászi és elvbarátai szemében viszont kiábrándító valóság: úgy vélték, hogy a magyar feudális politikai fennsőbbségét elfogadó és annak értékrendjét részben átvevő polgárság nem eléggé, nem igazán modern.

Magá Jászi türelmetlenül s kissé igazságtalanul ostromozta a zsidó nagypolgárságot. Nem érzekelte, hogy e réteg jogi emancipációjának, a magyar társadalomba való betagozódásának és egyáltalán boldogulásának éppen az az ára, hogy megköti kisebb-nagyobb kompromisszumait a nemzetet ideologikusan reprezentáló és a politikai életben ténylegesen vezető szerepet játszó fő- és köznemesi osztállyal. A hivatkozó dzsentri mentalitást és az ezt majmoló lipótvárosi pozőrséget egyaránt elutasította és megvetette Jászi. S ha ítékezésének nem irányát, hanem aránytévését bírálom, egyúttal mentséget is találok számára, aki közvetlenül érdekelt volt az akkori fejleményekben. (A hozzá közel álló Ady Endre sem volt sokkal megértőbb. Nemzetét ostromozó indulata Széchenyit idézte, a műveletlen magyar Ugar képe a nagy Parlagét — mintha közben megállt volna az idő!)

Ami az említett kompromisszumokat illeti, valójában törekeny egyensúly jött létre, amely csak átmenetileg állt volna fenn. A zsidó polgárság gazdasági befolyásának s ezen keresztül hatalmi súlyának gyors növekedése nem kis aggodalommal töltötte el a másik felet. A később esedékes nyílt konfliktust azonban a háború nemcsak elnapolta, hanem különös módon át is alakította. Mire a törés bekövetkezett, már a felek is mások voltak. A háború utáni magyar világ már egy merőben másik világ. A diadalmaskodó „keresztény” úri kurzus a forradalmakban játszott szerepét felnagyítva sikeresen vetette korbátok közé a gyanúsán „nemzetidegen” polgárosodást.

Annyira sikeresen, hogy a vele szemben fellépő és a nemzet ideologikus képviselőjétől töle elvitató népi mozgalom egyszerre utasította el a feudális és a polgári tradíciókat. Ha Jásziék túlságosan lassúnak találták a polgárosulás ütemét a századfordulón, a népiek — néhány évtized távlatából — éppen ellenkezőleg, túl gyorsnak. Abban viszont egyetértettek, hogy elsősorban a kapitalizmus árnyoldalát, mohóságát és kíméletlenségét hangsúlyozták. A kétségtelenül meglévő párhuzamok megtévesztették Jászit: a népi mozgalom fellépését lelkesen üdvözölte, saját nemzedéke reformtörekvéseinek folytatóját látva benne. Igaz, nem sok időbe telt, mire a meglehetősen különbségek fölismerése meghozta számára az újabb csalódást.

*

¹Részletesen érveltem álláspontom mellett korábbi Jászi-tanulmányomban, vö. VERES András, *Jászi Oszkár 1919 előtti munkásságának megítéléséhez*. ItK 1975. 623–636.

A maga politikai-szellemi pozícióját Jászi Oszkár előbb polgári radikálisnak, utóbb liberális szocialistának nevezte. Az 1920-ban írt *Magyar Kálvária — Magyar Föltámadás* című könyvében az általa alapított és vezetett Radikális Polgári Párton belül mint önálló irányzatokat, illetve csoportokat állította szembe egymással a tulajdonképpeni polgári radikálisokat, a marxista szocialistákat és a szabad szocialistákat. Az utóbbiak — akik közé magát is sorolta — abban különböznek a polgári radikálisoktól, hogy nemcsak a feudalizmus ellenfelei, hanem a tőkéé is. Ugyanakkor a marxista ortodoxia hibáit és tévedéseit is el akarják kerülni, mint Jászi írja: „Világnézetünk a szociáldemokráciával szemben részint a szellemi munka alapvető szerepét vitatta a társadalomban, részint a földkérdésben látta a kapitalista világrend tulajdonképpeni alapokát, részint a szabad kooperációt és decentralizációt hangsúlyozta a marxista etatizmussal szemben, részint az osztályharcnak dogmaként hirdetését helytelenítette.”²

Tagadhatatlan, hogy Jászi sohasem volt az itt adott értelemben polgári radikális. Nemcsak a magyar kapitalizálódás felemássága hívta ki kritikáját, nem voltak illúziói a lehetséges mintákat illetően sem. Amit Ady úgy fejezett ki, hogy „*Minden, minden ideálunk / Másutt megunt ócskaság már*”, azzal Jászi is tökéletesen tisztában volt. A haladottabb országok árnyoldalait úgy vélte elkerülhetőnek, hogy a magyar gazdaságot nem az angol, hanem a holland és a svájci, vagyis nem az intenzív, hanem a *mérsékelt kapitalizálódás* követésére szólította fel. Nemcsak a nyomor és a fényfés növekvő ellentétét, az osztálykülönbségek elmélyülését írta a manchesteri kapitalizmus számlájára, hanem az eredeti liberális elvek megcsúfolását is. A nagyüzemi fejlődést és ennek polarizáló következményeit visszafogó, a kistermelő egzisztenciák fejlesztését szorgalmazó politika térnyerésétől remélte a társadalmi feszültségek enyhítését, az osztályok kibékítését. Tehát Jászi valójában nem a radikális, hanem a mérsékelt polgári fejlődés híve volt. (S a svájci példa annál rokonszenvesebbnek tűnhetett számára, mivel a *konföderációs* eszme adaptálásával látta megvalósíthatónak — még a századelőn — a soknemzetiségű Monarchia demokratikus átalakítását.)

Jóllehet pályája elején elfogadta a természettudományos és gazdasági determinizmust, később — mindenekelőtt a fizikai világkép válságának, majd az 1914-es háború és a forradalmak tapasztalatainak hatására — elvetette azt. Ám abban mit sem változott az álláspontja, hogy a végső soron kizsákmányoláson alapuló kapitalista rendszert fel kell váltania egy olyan új szisztémának, amelyik végre a szabadság és az igazságosság elvei szerint működik. Ha ez elmarad, az európai civilizációnak el kell pusztulnia, mint ahogy korábban az antik világ is összeomlott — „a militarizmus és a rablás folytán gazdaságilag és erkölcsileg szétzüllött társadalom belső kríziséből” következően.³

Úgy vélte: csak a liberalizmus és a szocializmus szintézise mentheti meg az emberiséget. „Meg kell teremteni a liberális, szövetkezeti, anti-etatisztikus, anti-kapitalista szocializmus egy új ideológiáját — írta 1935-ben — . Ha újra kezdeném életemet, azt teljesen ennek szentelném, s igyekeznék megteremteni mondjuk Fourier–Proudhon–Owen–Dühring–Carey–Oppenheimer (tehát a természetjog) vonalán annak a szocializmusnak a szintézisét, mely nélkül a világ (a német–zsidó szintézist követve) egy szellemtelen, rettenetes kaszárnnyává fog átalakulni, melyben a régi többletérték egy új és még hitványabb arisztokrácia (a vörös hadsereg és a vörös bürokrácia és OGPU) zsebebe megy.”⁴ Érthető, hogy az 1917-es orosz forradalom és az 1919-es magyar kommun tapasztalatai nyomán Jászi Oszkár elsősorban a vetélytársnak tudott marxizmussal és bolsevizmussal hadakozott, s éppen a liberális szocializmus győzelme érdekében.

² JÁSZI Oszkár, *Magyar Kálvária — Magyar Föltámadás. A két forradalom értelme, jelentősége és anulágai*. Szerk. VERES András. Bp. 1989. 38.

³ JÁSZI Oszkár, *A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja. Válogatás politikai elméleti írásaiból*. Szerk. GYURGYÁK János, KÖVÉR Szilárd. Bp. 1989. 31.

⁴ Idézi utószavában GYURGYÁK János, in JÁSZI, *A kommunizmus kilátástalansága*... 336.

Nem lehet eléggé hangsúlyozni e tapasztalatok fontosságát Jászi gondolkodásában. Korábban csupán elméleti vitát folytatott a szocializmus, illetve kommunizmus marxista változatával szemben. Érdemes ebből a szempontból tanulmányozni korai munkáját, az 1903-ban publikált *A történelmi materializmus állambölcselete* című írását. Itt még elfogulatlanul mérlegelte, mérlegelhette a marxista társadalomelmélet és történelemszemlélet előnyeit, hátrányait. A spenceri liberális individualizmussal szemben elismerte a történelmi materializmus igazságát a társadalmi fejlődés kérdésében: abban, hogy a tényleges tendencia a *tervszerű kooperáció* megvalósulása és elterjedése. De éppen ezért vitatta az állam „elhalásának” koncepcióját, hiszen az egyre átfogóbb gazdasági integráció aligha teszi azt lehetővé.

Nem elhanyagolható érve még, hogy bár a kizsákmányolók kisajátítása lehetséges, ez nem vezet az állam elhalásához, mert ha az „osztály alatt... a társadalomnak egy olyan köre értendő, mely különleges társadalmi szerepénél fogva különleges érdekek bír”, akkor az osztályok léte továbbra is fennáll, ha másért nem, a (megszüntethetetlen) munkamegosztásból adódó különleges érdekek következtében. De az állam el fogja veszíteni elnyomó szerepét: mint konstitutív intézmény a közérdeket szolgálja majd. Jászi szerint nem az osztály nélkülség a megoldás, hanem az *osztálybéke*, amely „egyenlő erős, azaz egyenlően szervezett, művelt és öntudatos társadalmi osztályok” között jöhet létre.⁵

A történelmi materializmusban talán az ragadta meg leginkább Jászit, hogy a társadalom *tudományos* magyarázatát kívánja adni. Ám e programot nem képes megvalósítani „egyoldalú materializmusa” miatt: sem a szellemi kultúrával, sem az egyéni akarral nem számol, jóllehet ezek is meghatározó történelemalakító tényezők. A liberális *individualizmus* és *szabadságkultusz* olyan értékek Jászi szemében, melyek érvényesülése nélkül elképzelhetetlen modern európai fejlődés. Voltaképp ezeket kell összhangba hozni a *szocializmus* értékeivel (a munka nélküli jövedelem kiküszöbölésével, a spontán kooperáció kiterjedésével megvalósuló társadalmi szolidaritással). Ezért Jászi a történelmi materializmus „kiegészítését” javasolta olyan elméletekkel, mint Pikler Gyula „belátásos” koncepciója, amely elismeri az egyéni akarat, az egyéni kalkuláció jelentőségét a jövő alakításában.⁶

A kooperáció kiterjedése egyben aggasztotta is Jászit, s e tekintetben nemcsak a proletárdiktatúra gondolatától berzenkedett, hanem a hozzá közel álló és Piklert követő Somló Bódog etatista elképzeléseitől is: a fokozott államhatalommal szemben féltette a gondolatszabadságot.⁷ Rémlátásai később ugyancsak beigazolódtak; emigrálás az 1919-es kommun idején részben azzal indokolta, hogy nem bírta elviselni „a gondolat- és lelkiismereti szabadságnak azt a teljes elkobzását, mely ezt a rendszert jellemezte”. A példa, mellyel állítását Jászi illusztrálja, valóban találó. Szabó Ervin őt kérte felelős írói hagyatékának gondozására, amihez Kun Béla nem járult hozzá, Szabó akaratának teljesítését „buzszoá szeptimentalizmusnak” tartva. „Egy rendszer — fűzi hozzá Jász —, mely így respektálja annak lelkiismereti szabadságát — méghozzá tudományos téren! —, akinek szobrot emel: elképzelhető, hogy hogyan bánik el ellenfeleivel és ellenségeivel szemben!”⁸

*

⁵ JÁSZI Oszkár, *A történelmi materializmus állambölcselete*. Bp. 1906.² 81–91.

⁶ *I.m.* 86.

⁷ *I.m.* 107–109.

⁸ *Magyar Kávéház... 118–119.*

Az 1918–1919-es magyar forradalmak hozták a legnagyobb fordulatot Jászi Oszkár életében, sőt sorsában. Erről mindenekelőtt ő maga vallott megrendítő nyíltsággal a *Magyar Kálvária — Magyar Föltámadás* című művében, melyet nem sokkal e forradalmak bukása után és sietve vetett papírra. Könyvének nemcsak a dokumentumértéke nagy, hanem elméleti jelentősége is; túlzás nélkül állítható, hogy a magyar politológiai irodalom egyik csúcsteljesítménye — Széchenyi, Eötvös és Bibó legjobb tanulmányai mellett a helye.

Könyvének előszavában Jászi arról ír, hogy az eseményekhez közel s elegendő dokumentum hiányában sem emlékirat, sem történelmi munka elkészítésére nem vállalkozhat, „sokkal szerényebb föladatnak” kíván eleget tenni: „valami önleszámolást”, „valami per-félét” akar folytatni. A kész mű azonban emlékirat is, történelmi munka is — korántsem korlátozódik a szerző indítékainak és cselekedeteinek bemutatására és bírálataira. Ugyanakkor maradéktalanul érvényesül a bejelentett szándék is: a *Magyar Kálvária* szenvedélyes és helyenként egyenesen kegyetlen „önleszámolás”, „per-féle” is. Az általában aggályosan tárgyilagos, távolságot tartó, kizárólag a logikára apelláló, olykor szárazan író Jászi életművében egyedülálló alkotás. Az 1848–1849-es szabadságharcot a nagyidai cigányság komikus küzdelmeként megjelenítő Arany Jánoséhoz hasonló kétségbeesett irónia kísért a *Magyar Kálvária* lapjain is.

Nem krónika, kétségtelen. Az események részletesebb földézésére csupán akkor vállalkozik, amikor ezek tanújaként széles körben elterjedt hiedelmeket cáfolhat. Így például nemcsak beszámol a Nemzeti Tanács utolsó napjairól az őszirózsás forradalom kirobbanása előtt vagy Károlyi Mihály lemondatásának körülményeiről 1919. március 20-án és 21-én. Hanem egyúttal hitelesen érzékelteti is, hogy a Nemzeti Tanács az utolsó pillanatig lojális maradt az uralkodóhoz és a hatalom alkotmányos átvételére törekedett („A forradalmakat nem csinálják, a forradalmak születnek” — írja Jászi szemléletesen⁹⁾), Károlyi Mihály pedig (akinek nevét a könyv megírása idején meghurcolta a hazai és külföldi reakció) nem adta át a hatalmat a tanácskormánynak, hanem a kommunistákkal megegyező szociáldemokrata pártvezetők állították őt kész helyzet elé.

Voltaképp nem az események állnak Jászi gondolatmenetének középpontjában, hanem a politikai feladatok és gondok, vonzások és választások, a különböző álláspontok és ezek harca egymással. A *Magyar Kálvária* valójában *politológiai szempontú vitairat*, amely a versengő pártok, irányzatok céljait és módszereit, mindenekelőtt a polgári demokratikus és kommunista nézetrendszert szembeesíti gyakorlati eredményeikkel. Nem csak az elvi tisztázás és okulás szándéka vezette Jászit. Ekkor még úgy tűnt, hogy van tétje az önvizsgálatnak. Remélni lehetett, hogy kedvező fordulatot vesz a magyar történelem; a könyv megírásának időpontjában, 1920 augusztusában még nem fejeződött be az új európai status quo kialakítása.

Bármilyen mélyen csalódott is Jászi az antanthatalmak háborút követő politikájában, a fehérterror tombolása idején — már csak annak világgraszoló botránya miatt is — joggal hihette azt, hogy a Horthy-klikk nemzetközileg elszigetelődik és nem képes hatalmát tartósan megszilárdítani. Még folyt a Szovjetunió elleni intervenció, a nagyhatalmi erőviszonyok megváltozása nem látszott lehetetlennek. Jászi azzal számolt, hogy a béketárgyalásokon domináló s általa elvetett francia orientációval szemben nagyobb súlyt kap majd az angol álláspont vagy a Vörös Hadsereg sikerei nyomán a szovjet–orosz befolyás növekedése ad lehetőséget az első, illetve a második magyar forradalom céljainak újrafogalmazására és megvalósítására.

Természetes, hogy másképp ítéli meg a két forradalom céljait és módszereit. Az októberi forradalom Jászi személyes ügye volt, és március 21-e előtt jelentős szerepet

⁹ I. m. 33.

járszott a politikai vezetésben. A tanácsköztársaság kikiáltása után az általa vezetett Radikális Párt föloszlott, Jászi befolyása megszűnt s ő tétlen szemlélője lett az eseményeknek.¹⁰

Az októberi forradalmat és előzményeit tárgyaló fejezeteknek az Idő a legaktívabb szereplője. Jászi úgy gondolja, hogy a Károlyi-kormány túl későn vette át a hatalmat, s lépéshátrányát nem tudta behozni. Maga a forradalom készületlenül érte a demokratikus erőket, nem voltak kellőképpen megszervezve s az ölükbe pottyant hatalommal valójában nem tudtak mit kezdeni. Kérdés, persze, hogy ténylegesen mekkora volt a mozgásterük. Lehet, hogy elszalasztották lehetőségeiket, de az is, hogy nemigen volt mit elszalasztani. Így például a nemzetiségi kérdésben már nem volt alternatívája az elszakadási törekvéseknek. A győzelemtől megittasult nagyhatalmakkal és az általuk támogatott szomszéd népek nacionalizmusával szemben, egy nemzetközileg el nem ismert kormány csaknem hatalom nélküli minisztereként, s még ráadás képpen az ország és a kormány többségének illúziói közepette: nem lehtett más osztályrésze Jászinak, csak a kudarc.

Ő maga korántsem menti föl a felelősség alól sem a kormányt, sem önmagát. Kivált a megosztottságot és az erélytelenséget ostorozza, ami a reformok elhúzódását és a tömegbefolyás elvesztését eredményezte. Külön szól a szociáldemokraták szerepéről; beljük vetette a legtöbb bizalmát és részükről érte éppen a legnagyobb csalódás.

A szociáldemokrata párt vezetését meghatározó frakciók pozíciója egymáshoz képest állandóan változott, s ez a párt mindenkori politikáját némiképp bizonytalanná tette. Meglehetősen kétértelmű volt a szociáldemokraták viszonya a hatalomhoz is: hol a kormányból való kiválást, hol pedig a kormánytöbbséget akarták. Jászinak — korábbi tapasztalatai alapján is — nem kevés morális és politikai fenntartása volt a szociáldemokrata vezetőkkel szemben. Mégis bennük kellett látnia legfőbb szövetségeseit. Az októberi forradalom győzelmének pillanatában a demokratikus erők között a szociáldemokrata párt volt a legszervezettebb s ő rendelkezett a legszélesebb tömegbázissal.

De Jászi számára elvi kérdés volt, hogy a demokratikus vezetés lehetőleg *minden réteget képviseljen*, társadalmi arányának és súlyának megfelelően. Így 1918-ban, a Károlyi-kormány hatalomra kerülése után, kifejezetten az Jászi elképzelése, hogy legnagyobb arányban a Szociáldemokrata Pártnak kell képviselőket kapnia — s ezt éppen a szociáldemokraták utasították el. Később már a túlzottnak ítélt hatalmi ambíciókat bírálta, s a *Magyar Kálváriá*-ban is a párt szemére veti: „Át kellett volna látnia, hogy Magyarország mai gazdasági és erkölcsi struktúrája mellett a proletáriátus egyedül nem kormányozhat, hanem hogy legalábbis éppoly mértékben érvényesílni kell a parasztság akaratának is, s hogy az egész középosztályt máról-holnapra nem lehet sem megsemmisíteni, sem belekergetni a szociáldemokrata pártba, hanem örülni kell, ha az progresszív irányzatú pártokba szerveződik.”¹¹

¹⁰ Jászi fogalmazta meg a Nemzeti Tanács megalakulását bejelentő kiáltványt, a Károlyi-kormányban a nemzetiségi kérdésekkel megbízott tárca nélküli miniszter, a külpolitika egyik irányítója. 1918 novemberében részt vett a belgrádi fegyverszüneti tárgyalásokon, majd a románokkal tárgyaló aradi küldöttség vezetője volt. A Berinkey-kormányban nem vállalt tárcát. 1919 januárjában a szociológia tanárává nevezték ki a budapesti egyetemen, februárban pedig az egyetem kormánybiztosává. A tanácsköztársaság idején nem vállalt hivatalt, május 1-jén Bécsbe emigrált. 1919-es naplójának január 21-től november 30-ig írt része olvasható a *Kritika* 1982/8. számában: *Jászi Oszkár hagyatékából — Napló, 1919*. Közreadja VEZÉR Erzsébet, LITVÁN György. *Kritika*, 1982/8. 2-8. Jászinak a tanács hatalom alatti viselkedéséről még l. LUKÁCS György elfoglult visszaemlékezését: *Megélt gondolkodás. Életrajz magnószalagon*. Az interjúkat készítette EÖRSI István, VEZÉR Erzsébet. Bp. 1989. 139. A két jelentős gondolkodó kölcsönös ellenszenvvel viseltetett egymással szemben.

¹¹ *Magyar Kálvária... 91.*

Nyilván nem volt egészen igaza Jászinak, amikor a szociáldemokratáktól (is) a párt-érdeken való felülemelkedést várta el, s mintegy az ő integrációt áhító szemléletét kérte számon rajtuk. Más kérdés, hogy a polgári demokratikus kormány csak használt volna, ha a benne részt vevő pártok erre képesek lettek volna. Az pedig egyértelmű, hogy Jászi (és Károlyi) számára a szociáldemokrata vezetők március 21-i döntése nemcsak váratlan és a korrekt politikai gyakorlatban megengedhetetlen lépés volt, hanem a korábbi, közösen vállalt elvek elárulása is, mivel az új, erősen központosított hatalom a társadalom meglehetősen széles rétegeit zárta ki a politikai képviseletből.

*

A demokratikus erők gyöngesége — megfelelő nagyhatalmi támogatás nélkül — szükségképpen vezetett a szélsőséges politikai mozgalmak térnyeréséhez. A két rossz, a fehér és a vörös diktatúra közül kisebb rossznak tartotta Jászi az utóbbit. A tanácskormány intézkedéseit, mondhatni, tudományos érdeklődéssel figyelte; a vállalkozást (mint azt 1919-ben írt naplója is tanúsítja) „gigászi experimentum”-nak nevezte, melynek világtörténelmi jelentősége lehet: „Ha a kísérlet sikerül, annál jobb: akkor nyitva áll az út a fejlettebb világrend felé. De ha nem sikerül — bár szörnyű áldozatok árán — [...] felszabadíthatja az emberiséget... a tan zsarnoksága alól”.¹²

Jászi nem kis érdeme, hogy az elsők között nézett szembe a bolsevista mozgalom sikereinek okaival, mindenekelőtt a kedvező tömeglélektani körülményekkel. Fölismerte a paradox helyzetet, hogy a gazdasági föltételeket hangsúlyozó marxista jövődőlést épp egy *gazdaságon kívüli tényező*, a világháború látszott igazolni, „hatalmas gyakorlati és szemléltető oktatást adva a bolsevizmus tudományából”. Hiszen a tömegek szemében a háború ideológiailag minden erkölcsi törvényt relativitását sugallta, gazdaságilag pedig azt, hogy a kényszer szülte *redisztributív rendszer* (a fronton a „fogyasztási kommunizmus”, a hátszágban a központosított készletgazdálkodás) nagyobb biztonságot ad. „Miközben tehát Leninék kiadták a jelszót — írja Jászi —, hogy nem a háborút kell megszüntetni, hanem csupán a *frontot megfordítani*, s azt a külellenség helyett a belső ellenség ellen irányítani: az éveken át vérző, a produktív munkától elszokott, a gyűlölet és az erőszak pszichózisába mesterségesen behajszolt tömegek ezt a logikát természetesen... érezték.”¹³

1919. május 1-jén Bécsbe emigrált Jászi. Az ország elhagyását — a diktatórikus intézkedések elutasítása mellett — a közelinek hitt fehérterrortól való félelem motiválta. Úgy gondolta, korántsem alaptalanul, hogy az ellenforradalomnak ő és Károlyi Mihály lennének a legelső áldozatai.¹⁴ De Bécsből is aggódó figyelemmel követte az itthoni fejleményeket. A „kísérlet” sikereit, elsősorban a magyar vörös hadsereg diadalmas előrenyomulását épp olyan lelkesen méltatja könyvében (naplója szerint június elején már haza készült), mint amilyen könyörtelenül bírálja hibáit és bűneit.

Élesszemfen vette észre a központosítással járó új bürokrácia kialakulását, az ipari szocializálás túlhajtását és a talán legnagyobb mulasztást, az agrárkérdés doktrínér kezelését. A földosztás elmaradása miatt Leninre hivatkozva marasztalta el a magyar vezetést. Pontosan látta, hogy a tanács hatalom tömegbázisa hogyan szűkül le, s ebben mekkora szerepet játszik a politikai irányítás *belterjessé válása*. A kölcsönös bizalmatlanság légköre kikezdte a vezetés egységét is, ugyanakkor a rettegett árulást nem tudta kiküszöbölni.

¹² I.m. 120. Vö. Jászi naplójában a március 31-i és április 13-i bejegyzésével.

¹³ I.m. 82.

¹⁴ I.m. 118–119. Vö. Jászi naplójában az április 20-i és 26–30-i bejegyzésével.

Az árucserre adminisztratív korlátozása tovább rontotta a katasztrofális élelmezési helyzetet, a pénz — kellő fedezet hiányában — teljesen értéktelenné vált, s a termékenység végképp visszaesett a munkafegyelem meglazulásával. Súlyos, elméletileg is jelentős problémát fogalmaz meg Jászi, amikor ezt írja: „Egy központi adminisztráció csak nagyon tökéletes módon állapíthat meg bérskálát, s a munkásság bürokratikus besorozása az egyes fokozatokba a legdurvább visszaélésekre vezet.”¹⁵ Hogy mennyire így van, azt kirívó — mondhatni, komikumba hajló — módon bizonyította az írők kataszterbe sorolása és fokozatok szerinti jövedelmezése a tanácsköztársaság idején.

De a proletárdiktatúrával szembeni fenntartásai és indulatai meg sem közelítik azt a hőfokot, mint amikor az ellenforradalomról ír. A „keresztény nemzethez címzett betyáruralom” jellemzésére Jászinak Vörösmarty és Ady átkozódásaihoz hasonló szavai vannak. (Később a *Magyar Kálvária* német és angol kiadása számára további fejezetekkel egészítette ki a Horthy-rezsimről adott jellemzést, s ezekben tárgyyszerűen mutatja be az országot félelemben tartó fehérterror kegyetlenkedéseit, a revánst hirdető és a zsidóellenes jelszavak körüli manipulációkat, a beígért földosztás elikkasztását s a demokratikus elveket megcsúfoló nemzetgyűlöleti választásokat.) Tulajdonképpen a proletárdiktatúra legnagyobb bűnét, történelmi felelősségét is éppen abban jelölte meg Jászi, hogy utat nyitott a kiábránduláshoz, a részben közösnek érzett szocialista eszmék hitelvesztéséhez s ezzel a fehérterror térnyeréséhez.

A *Magyar Kálvária* több mint számvetés, súlyos figyelmeztetés a jövő számára, hogy miképp nem lehet elkerülni a „szélsőségek történelmét” Magyarországon. Meggyőző logikával állítja elének azt a folyamatot, melynek során a polgári demokratikus kormányzat hibái a proletárdiktatúrához vezettek, ennek torz intézkedései pedig az ellenforradalomhoz. *Mindkét* forradalom bukásának egyik fő okát éppen abban látja, hogy a vezetőknek egyik esetben sem volt elég rátermett embere, s a gátlástalan törtető leválasztásához kevés volt az idő. A demokratizálódásnak pedig aligha nagy az esélye, ha elementáris válsághelyzet kell ahhoz, hogy egyáltalán sor kerüljön rá, s nem rendelkezik megfelelő nemzetközi háttérrel.

*

Az 1918–19-es tapasztalatokat nem csupán a *Magyar Kálvária* rögzítette. Jászi hagyatékában került elő az a kéziratban maradt munka, melyet naplójában és Károlyi Mihályhoz írt levelében „Anti-Marx könyv”-nek nevez, s melynek ezt a címet szánta (a *Magyar Kálvária* egyik lábjegyzete szerint): *A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja*.¹⁶ Nagyszabású elméleti alapvetésről van szó, amely ugyan csak egyedülálló Jászi életművében. Tulajdonképpen az 1935-ben programként (?) kiűzött színtézissteremtés korai (és folytatás nélkül maradó) kísérletének tekinthetjük. Hiszen nemcsak a szocializmus, illetve kommunizmus marxista változatával szemben megfogalmazott fenntartásait összegezi benne Jászi, hanem egyúttal fölvezolja azt a *liberális szocialista* nézetrendszert is („Fourrier–Proudhon–Owen–Dühring–Carey–Oppenheimer vonalán”), melyet a szocializmus életképes alternatívájának gondolt.

1919 szeptemberében kezdte el írni elméleti művét, két hónap alatt elkészült vele, azután 1920 elején alaposan átdolgozta. Nem tudjuk, hogy miért nem publikálta Jászi sem ekkor, sem később. Annyi bizonyos, hogy az emigrációban játszott politikai szerepe 1920 későtavasztól meglehetősen lekötötte őt. Augusztusban már a *Magyar Kálvária*-n dolgozott, amely novemberben meg is jelent. Lehet, hogy a konkrét politikai elemzés

¹⁵ I.m. 137.

¹⁶ I.m. 82. A könyv keletkezésének körülményeiről l. GYURGYÁK János utószavát, in JÁSZI, *A kommunizmus kilátástalansága* ... 338–339.

sürgetőbb és — főként — hasznosabb feladatnak tűnt, mint az elméleti analízis. Az is elképzelhető, hogy „Anti-Marx könyvé”-vel Jászi nem volt elégedett; az esetlegesség kockázatát is kevésbé vállalhatta itt, mint egy személyes emlékeken alapuló politikai vitáirat esetében.

Ugyanakkor a két mű szoros összetartozása nyilvánvaló. A *Magyar Kálvária* nem keveset köszönhet A *kommunizmus kilátástalanságá*-nak. Az eseményeket átlátható rendbe állító logikájának feszes íve, a dolgok színét és fonákját egyaránt érzékeltető megjelenítésének fölünyes biztonsága s egyáltalán érvelésének szuggesztív ereje aligha jött volna létre az előzetes elméleti alapvetés nélkül. Az utóbbi viszont éppen azokat a valóságos tapasztalatokat próbálta meg elméletileg általánosítani, amelyeket a *Magyar Kálvária*-ból ismerhetünk meg részletesen. (Ezért is látszik célszerűnek a későbbi művel kezdeni az elemzést.) Műfaji szempontból is közel állnak egymáshoz: A *kommunizmus kilátástalansága* is politológiai vitáirat, de sokkal tisztábban az, hiszen itt csupán az érvelés játszik szerepet.

E könyvében csaknem minden célpontjává válik kritikájának: a marxizmus, a bolsevizmus, a szociáldemokrácia és a polgári pártpolitika, illetve tudomány egyaránt elmarasztalásban részesül. Az utóbbival szemben az a fő kifogása, hogy képtelen megújulni: a polgári közgazdaságtan iránytalan, eklektikus és gerinctelen (súlyos engedményeket tesz a marxizmusnak). Ám mindezt Jászi végső soron szükségszerű fejleménynek tartja, mivel a polgári világtrend védelmének klasszikus feladata immár megoldhatatlan szerinte. „Mert nem lehet kétséges — olvashatjuk a könyvben —, hogy az ellenforradalmak múlt felülkerekedései dacára a proletariátus győzelme elkerülhetetlen, mégpedig éppen abban a mértékben, melyben a gazdasági és politikai reakció fokozza a széles tömegek nyomorát, elégedetlenségét, testi-lelki kétségbeesését.” Az igazi gondot az okozza Jászinak, hogy „ez idő szerint a proletariátus felülkerekedése egyet jelent a bolsevista módszer alkalmazásával”¹⁷, amit ő mindenáron szeretne elkerülni.

A szociáldemokráciával éppen az a baja, hogy nem él azzal a lehetőséggel, amit kapott: „nem mer győzni, nem meri kezébe venni a politikai hatalmat, kétségbeesetten köt kompromisszumokat reakciós pártokkal”. Holott mint a szereimket, a forradalmakat sem lehet eltenni jobb időkre, „s mikor a német proletariátus lassú a proletariátus diktatúrájának lehetőségét valóra váltani, napról napra inkább átadja a teret az ellenforradalmi erőknél.”¹⁸ A marxista szociáldemokrácia képtelen kivezető programot adni, fél a hatalomtól, fél a diktatúrától, csak a szocializálás varázsígjét mormogja, nem lát harmadik utat a polgári rend és a leninizmus között. Pedig lehetséges, *lennie kell* — mondja Jászi.

Természetesen kritikájának éle a marxizmus, illetve bolsevizmus ellen irányul. A kettő között nem lát számottevő különbséget. Lenint „következetes és fanatikus marxista”-nak nevezi, aki bezzeg mert élni a lehetőséggel.¹⁹ A *kommunizmus kilátástalansága* még nem ismeri a sztálinizmus fogalmát (Sztálin személyéről sem tud) s így mentes a későbbi kifinomult és merőben haszontalannak bizonyuló különbségtevésektől. S éppen ezért talán az a legmeghökentőbb élmény mai olvasója számára, hogy *magában a marzi tanban milyen könyörtelen logikával mutatta ki Jászi a bolsevista gyakorlat elméleti premisszáit*. Példaképpen az ármegszabás problémájának elemzését említém.

A piac, azaz a kereslet és a kínálat által megszabott áralakulás kiiktatásával megoldhatatlanná válik az ármegszabás — érvel Jászi. „Nagyon naiv elmélet azt gondolni, hogy a központi hatalom egyszerűen átlag munkaidőben fogja kiszámítani minden termelvény árát. Az átlag munkaidő egyáltalán nem lehet mérték egy fejlettebb társada-

¹⁷ I.m. 77.

¹⁸ I.m. 72.

¹⁹ I.m. 68.

lomban [...] legkivált a szellemi munkaerő árát teljes lehetetlenség a szabadverseny kiküszöbölésével megállapítani. Az úttörő tehetségeket bürokratizálni akarni nyilván annyit jelent, mint az alkotás lendületét megfojtani. Pedig a kommunista társadalomnak nincs más választása. Ha az átlag testi munka bére államilag szabályoztatik: akkor elkerülhetetlen, hogy a minősített munkát és a szellemi munkát is kategorizáljuk, mert mindig a tenger dönti el a vízszínvonal átlagos magasságát és sosem a belvizek mesterséges szintje. Ezért az orosz és magyar bolsevizmus nem volt naiv vagy gyerekes akkor — miként sokan állítják —, amikor a szellemi munka minden nemét egy hivatalos falanszterbe sorozta be, hanem kénytelen-kelletlen levonta egy naiv és gyerekes közgazdasági elgondolás utolsó következményeit.”²⁰

Hasonló nehézséget jelent az új rendszer számára a munkafegyelem biztosítása. Mint-ha Jászi a *Szabadgondolat* című lap 1918. decemberi „bolsevizmus”-számának gondolatmenetét folytatná tovább, mindenekelőtt Varga Jenő kérdésfeltevését: „Lehet, hogy az orosz kísérlet kudarcot vall. [...] Minden ilyen forradalom boldogulásának alapkérdőse: tud-e az eddigi, osztályfegyelemmel kapcsolatos termelőfegyelem helyébe valami újfajta, nem kényszeren alapuló, önkéntes termelőfegyelmet létesíteni?”²¹ Jászi már tudta a választ: az új rendszer az utóbbira nem képes. Sőt a marxi tan szellemében úgy próbálja megoldani a kérdést, hogy általános munkakényszert alkalmaz, a szabad gazdaságot elnyeli a kényszergazdaság. Immár Spencerre hivatkozik a marxizmussal szemben, aki több mint félszázaddal korábban „bizonyította be a militarista és a kommunista típusnak lényegbe vágó azonosságát.”²²

Hiszen nemcsak arról van szó, hogy „azt a félelmetesen nagy hatalmat, mely a termelést és a szétosztást egyedül irányíthatja — a történelem még sosem látott ehhez fogható diktatúrát! — ki, mi, és hogyan fogja korlátozni, ellenőrizni és sakkban tartani, hogy ne csapjon át a legféltelenebb abszolutizmusba!?” Hanem arról is, hogy maga a marxi tanítás szólít fel a polgári közgazdasági törvények „meghaladására”. S „hasonló radikális módon végzett a marxizmus az erkölcsi skrupulusokkal is. A szabadság, az igazságosság, az emberszeretet pusztá burzsoá ideológia, melyet nem szabad komolyan venni. A proletariátusnak semmi köze nincs a »polgári« bölcséletnek ezekhez az örök kategóriáihoz... A módszer lényegében csak az erőszak módszere lehet... A proletariátus egyszerűen folytassa a régi osztályuralmak módszereit, sőt még nagyobb tekintetnélküliséggel, mert hisz ő — hála a marxi történetbölcsületnek — felszabadult az eszmék zsarnoksága alól... ő jól tudja, hogy a polgári világrend egyedüli értelme a tőkés osztály érdekeinek kiszolgálása volt, s minden jogi és erkölcsi szavalat csak a munkásosztály félrevezetésére szolgált. Most tehát, amikor a proletariátus világtörténelmi órája üt, a legnagyobb tekintetnélküliséggel járjon el, úgy, mintha egyedül volna az államban, hisz... úgy bánhat el az egész társadalommal, ahogy neki tetszik...”²³

*

²⁰ *I.m.* 19–21.

²¹ E számban jelent meg többek között JÁSZI Oszkár *Proletárdiktatúra*, VARGA Jenő *A bolsevik uralom jövő kilátásai*, LUKÁCS György *A bolsevizmus mint erkölcsi probléma* és POLÁNYI Károly *A szocializmus próbája* című írása. E négy szöveg újraközlését l. in LUKÁCS György, *Forradalomban. Cikkek, tanulmányok 1918–1919*. Szerk. MESTERHÁZI Miklós. Bp. 1987. Varga Jenő itt idézett megállapítása a 384–385. lapon található. A Vörös Újság 1918. december 14-én így emlékezett meg a Szabadgondolat bolsevizmus-számának szerzőiről: „A többi kispolgárral, aki a Szabadgondolatban Jászi háta mögött bújjik meg, foglalkozni sem érdemes.” *I.h.* 382.

²² *A kommunizmus kilátástalansága*... 17. L. még 67.

²³ *I.m.* 44–45.

Jászi mindenekelőtt a következőkben látta a marxista történetbölcselet alapvető fogyatkozásait:

Onellentmondásokat tartalmazó, dualista elmélet. Egyfelől az emberi praxis történelemformáló erejét hirdeti, másfelől egy mechanikus-fatalista fejlődésképet. Voluntarizmus és determinizmus egymást kizáró véglelei szépen megférnek itt egymással.

Ezzel részben összefügg, hogy szkeptikus relativizmussal szemléli a polgári közgazdaságtant és a polgári etika állításait. A polgári gazdaság és erkölcs törvényei nem örök érvényűek, mondja Marx, részben joggal. De a viszonylagosság eltűzése oda vezet, hogy késébe vonja a gazdaság törvényeit és az erkölcsi világban alig lát egyebet, mint valami nyárspolgár ideológiáját.

Ezért hajlamos a jogot a hatalommal azonosítani, s nem ismer egyéb iránytűt, mint az érdeket és a sikert. Holott az élet nem csupán gazdasági és politikai összecsapások arénája. Marx mérhetetlenül túlértékeli az osztályharcot és lebecsüli az osztályokon túlmutató társadalmi szolidaritást. A *Kommunista Kiáltvány* valójában a francia forradalom és a polgári világrend kialakulásának tapasztalatait emeli átfogó történelmi tanfássá. Könnyelmű általánosítás ez; az antik világ konfliktusai és összeomlása nem írható le az osztályellentétek alapján. Sőt a burzsoá-feudális küzdelmekre sem egészen helytálló a marxi leírás.

Ugyanakkor az érdekelttség és a siker megkülönböztetett akceptálása nem kevésbé járult hozzá a tan gyors terjedéséhez, a marxista államegyház kiépüléséhez. Átlátszó és gátlástalan propagandája — az ellenfél lekicsinylése, motívumainak meggyanúsítása, illetve a proletariátus kritikátlan felmagasztosítása — méltán tette népszerűvé az érintettek körében. A vallásellenes Marx tanítása vallásos próféciává változott az utódok kezében.

De a tan is ludas benne. A proletariátus inkább értékfogalom Marx értelmezésében, mint szociológiai kategória: Isten kiválasztott osztálya, melyet hatalomhoz juttatni oly nemes cél, hogy — az ismert jezsuita elvnek megfelelően — a legnemtelenebb eszköz is megengedett. De kinek van, kinek lehet morális fedezete a kizsákmányoltak, megnyomorítottak ellenében? Semmilyen ár nem drága; maga Marx nem győzte kívánni, hogy az elnyomorodás oly mértékű legyen, amit már csak az áhitott proletárdiktatúra képes orvosolni. Jövendölését ő is — távolról sem először a próféciák történetében — a bekövetkező világkatasztrófára építette. A régi világ majdani kiirtásával nem különösebben törődött. Az új világrend tisztázásával sem bajmóldott sokat; végül is ő nem utópikus, hanem tudományos szocializmust kívánt művelni.

A marxi jövőkép szándékos tisztázatlansága legalább annyira bőszítette Jászit, mint az erkölcsi és egyéb skrupulusoktól való megszabadulás hirdetése. Mindkettőt súlyos felelőtlenségnek tekintette, mintegy az alapító atyát hibáztatva azért, hogy az utódok — a marxista államegyház élén — oly mértékben szabad kezet kaptak. Nem mintha figyelmen kívül hagyta volna az eltérő pozíciókat és indítékokat. Sőt igen határozott különbséget tett még a generációk között is: az osztályelfogult „erkölcsi atmoszféra — olvashatjuk egy helyütt — annál veszélyesebbé s nyomasztóbbá vált a szocializmusban, minél inkább váltotta fel a nagy, heroikus nemzedék elméletileg ugyan bizonytalan, de gyakorlatilag tiszta erkölcsi praxisát az államegyházak arrivistáinak²⁴ gyakorlata, akik minduntalan összetévesztették a párt, a szakszervezet s nem egyszer a saját maguk társadalmi érvényesülésének érdekeit a proletariátus érdekeivel”.²⁵

Jászi figyelmét nem kerülte el a vezető és vezetettek fokozódó elkülönülése, az új bürokrácia kialakulása s ennek hivalkodása és paranoiája sem. Neki valóban „nem volt szüksége a kitelepítések, a moszkvai perek, a lágerek és a szovjet külpolitika nagy-

²⁴ Törtetőinek, karrieristáinak.

²⁵ *I.m.* 24.

hatalmi lépéseinek tapasztalataira, ő már 1919-ben is világosan látta a bolsevizmus ideológiájának veszélyeit”.²⁶ Illetve annyiban pontosítanám ezt a megállapítást, hogy a marxizmusét is, melynek agresszív, de következetes örökösét látta a bolsevizmusban.

Igaz, komolyabb érvként vette számba azt, hogy az orosz és a magyar kísérlet torzulásainak, illetve kudarcának oka lehet az a marxi jövődélással ellentétes fejlemény, miszerint a bolsevista fordulat az ipari fejlődés, a nagyüzemi koncentráció alacsonyabb fokán álló országokban következett be. De Jászi válasza erre az: a gazdasági és egyáltalán az emberi élet ilyen fokú centralizációja, a piac és a verseny kiiktatása éppen azért nem lehetséges Nyugaton, mert fejlettebb. Mint írja, „a burzsoázia hatalmi és gazdasági súlya sokkal nagyobb; a magántulajdonban érdekelt közép- és kisegyszten-ciák rétege sokkal szélesebb; maga a munkásság elitje és vezető rétege egyre tisztábban látja a különbséget a munkatulajdon és az erőszaktulajdon között; a gazdasági élet sokkal finomabb és differenciáltabb, minden durva beavatkozást sokkal kevésbé elbíró; az egyéni iniciatíva és a minőségi munka sokkal nagyobb szerepet visz itt, mint keleten; a lélek függetlensége, a szabadságjogok megbecsülése, az igazságosság érzése itt sokkal fontosabb társadalmi tényező, mint a tradicionális és a natural-gazdasági elemektől még sokkal átitatottabb keleti társadalmakban”.²⁷

Tehát Jászi éppen e rendhagyónak vélt fejleményt tartotta természetesnek, s ezt annál inkább tehetette, mert a marxi forradalmi proféciát az ő szemében nem a gazdasági-civilizációs fejlődés, hanem éppen egy gazdaságon kívüli tényező, a világháború által teremtett helyzet látszott igazolni.

*

Többször is kitér könyvében a zsidóságnak Kelet- és Közép-Európa szellemi életében s kivált a szocialista mozgalomban játszott túlméretezett szerepére. Álláspontját így foglalja össze: „A zsidóság, mely alig néhány százalékot tesz ki ezen országok népességében, a vezető szociáldemokrata pozíciókat szinte kizárólagos monopóliumába vette úgy, hogy a szocialista uralom a mind elégedetlenebb tömegek előtt hova-tovább mint zsidó uralom jelentkezik. Úgy faji, mint történelmi, környezeti okok magyarázzák a zsidóságnak ezt a szerfelett nagy terpeszkedését, ami nemcsak azért veszedelmes, mert az ellenforradalom számára egy gyűlöletes, ősi tömegszennvedélyek hevéből fűtött szimbólumot ad, de azért is, mivel a zsidóság túlsúlya a szocializmusban egy olyan szellemi légkört teremt, mely a marxi tan eredeti fogatkozásait még jobban kielezi és deformálja. [...] most, hogy a politikai konjunktúra őket a homloktérbe állította, túlzó racionalizmusukkal, merev dogmatizmusukkal és abszolút gyökértelenségükkel a régi kultúrában nem látnak egyebet, mint osztályuralmat, elmaradottságot, bornírtságot, s úgy gerárlják magukat, mintha az illető ország népe kilencvenkilenc százalékig csupa szabadgondolkodókból, ateistákból, marxistákból és freudistákból állana.”²⁸

E némiképp pamfletszerű beállítást személyes élmények is táplálták a magyar tanácsköztársaság itthon eltöltött napjaiból, de ennél jóval súlyosabb probléma Jászi számára. A zsidókérdés őt már korábban is foglalkoztatta. A háború idején egyik kezdeményezője volt a *Huszdik Század* c. folyóirat ezzel kapcsolatos körkérdése fölvetésének és közreadásának. A *Magyar Kálváriá*-ban is megpróbál szembenézni vele; annál inkább, mert választ kellett találnia a Horthy-féle ellenforradalom antiszemita jelszavai és diszkrimináló intézkedései sikerének okaira.

²⁶ GYURGYÁK János megállapítása. *I.h.* 339.

²⁷ *I.m.* 28.

²⁸ *I.m.* 75–76. L. még. 15.

Tagadhatatlan, hogy amennyire érthető a zsidóság vonzódása a nemzetköziséget hirdető szocialista mozgalomhoz, annyira a Jászi által ecsetelt veszélyek földidézője is lett e térségben. Mint ahogy a zsidókérdés ekkor, a századelő Magyarországon valóban létező probléma, s ennek elismerése önmagában még távolról sem antiszemita kiindulás. De azt sem lehet tagadni, hogy Jászi — mint arra már utaltam — részben igazságtalanul ítélte meg a magyar zsidóság történelmi lehetőségeit és szerepét, amikor mind a kapitalizálódásban, mind pedig a szocialista mozgalomban való részvételének aránytalanságait kifogásolja. Holott tökéletesen tisztában volt vele, hogy elsősorban a magyar társadalom konzervativizmusán, a polgárosulás *belső* feltételeinek hiányán múltott ez.

„A zsidókérdés lényegében abban áll — olvashatjuk a *Magyar Kálvária*-ban —, hogy a magyar nép óriási kulturális elmaradottsága, teljes gazdasági és politikai szervezetenlenség folytán egyetlen téren sem érvényesül oly mértékben, mint az a benne szunnyadó hatalmas szellemi és erkölcsi erőknak megfelelően. Azt a morális erőtartalmakat, melyet más nemzetek számára a népnek a földből és a természetből kisarjadzó őseréje nyújt: az örökké megújuló vért és lelki energiákat nálunk fölölrli és tönkreteszi a latifundium, az uzsora és a felekezeti népbuittás ördögi háromsága. Valahogyan nálunk megszűnt a vérbeli kontaktus a legmagasabb szellemi értékek és a legmélyebb néphumusz között. A magyar lélek egyre meddőbbnek bizonyult, és a kultúra hadseregének ritkuló sorait mindinkább idegenek és elsősorban zsidók töltötték be.”²⁹

A zsidókérdés voltaképpen a *felemás* magyar polgárosulás kérdése Jászi megközelítésében. Idézett gondolatmenetét így folytatja: „Mégpedig nagyrészt olyan zsidók, akikben a legtöbb alkalmazkodási képesség volt ahhoz a kizsákmányoló szervezethez, melyet magyar államnak neveztek. Ekként a leglármásabb, legtekintetnélkülőbb, legskrupulus-talanabb, legeljunkeressedettebb zsidók érvényesültek, és létrejött a világ legundorítottabb lelki szintézise, mint a budapesti vezető szellemiség keresztmetszete: a nyegle, urizáló, felszínes, dologtalan dzsentriszellemnek a vegyülete a Lipótváros amoralizmusával, cinizmusával és élvező nihilizmusával. A basáskodó szolgabíróléleknek s a zsákmányra éhes kapitalista léleknek, a feudalizmusnak és az uzsorának, a turáni nemtörődömségnek és a bócheres relativizmusnak nagyon fölbőszítő keveréke.”

Kétségtelen, az az ellenszenv, amivel Jászi *en bloc* viseltetett a magyar uralkodó osztályok iránt, nem mindig válik előnyére az elemzés során. Sokszor a kívánatosnál kevesebb megértést mutat a tőle távol eső nézőpontok iránt. Joggal lehet szemére vetni, hogy aligha jár el helyesen, ha például hibáztatja a tőkést azért, hogy a profitot hajszolja; a „zsidó szellem”-nek az az értelmezése pedig, hogy — kapitalistaként is, szocialistaként is — túlzásokra, szélsőségekre hajló, ugyancsak túlzó, szélsőséges általánosítás.³⁰ Ugyanakkor Jászi álláspontjának meghamisító félreértése az (s olykor még a szakirodalomban is fel-bukkan³¹), ha a zsidókérdés általa adott interpretációját a népi írókéhez hasonlónak ítéljük. A meglévő párhuzamok ellenére fényévek választják el a kettőt. Érdemes földidézni szavait a Horthy-féle ellenforradalom antiszemizmusának őszinteségéről:

„... A Horthy-rendszer egyik legnagyobb hazugsága itt van — írja Jászi —: ő változatlanul fönn akarja tartani a feudalizmusnak és a kapitalizmusnak, az erőszaknak

²⁹ *Magyar Kálvária*... 160.

³⁰ Vö. ERÉNYI Tibor, *Jászi Oszkár 1918–1919-ben*. Világosság, 1989. 807–808. Egyetértek abban is a szerzővel, hogy Jászinak a zsidókérdéssel kapcsolatos megállapításait a későbbi történelmi fejlemények miatt érezhetjük egyoldalúnak. „Nem láthatta előre a náciizmus, a holocaust világát; nem tudhatta, hogy a »józan munkás és művelt zsidó polgárságot, értelmiséget« az elvadult, racionális elemeket is felhasználó, de a maga egészében irracionális antiszemizmus ugyanoda juttatta, mint azoknak többségét, akiket a könyv szerzője társadalmi-politikai szerepük miatt elmarasztalt.”

³¹ Például SALAMON Konrád, *Mozzanatok a népi-urbánus vita történetéből*. Életünk, 1988. 935.

és az uzsorának azt a rendszerét, melyen elsősorban alapszik népünk elnyomorodása és a zsidó parazitizmus virulása. Legfeljebb néhány szűnyogot üt le a demagógia élesztésére: ellenben megőrizni és kiterjeszteni akarja azokat a latifundiális és bankos mocsarakat, ahonnan a maláriaterjesztő szűnyogoknak újabb és újabb csapatai rajzanak ki. A Horthy-antiszemizmus nem a zsidóság egy része káros funkcióinak kiküszöböléséből áll, hanem csak egyes zsidók kiszorításából, hogy parazitár üzleteiket keresztény naplopók és kalandorok vegyék át. Sőt a lánckereskedők, árdrágítók és gründolók elleni dühüknél sokkal komolyabb és őszintébb az a bestializmusuk, mellyel épp a zsidóság ama legkomolyabb és legértékesebb része ellen fordulnak, mely *valóban úttörő munkát végzett Magyarországon*, akiknek részvétele nélkül a magyar kultúra ázsiai színvonalra süllyedne, mint ahogy tényleg a fehérterror országában minden európai jellegű szellemi élet megsemmisült.”³² Jászi utolsó mondatához hasonló hiába keresnénk a népi frók munkáiban.

*

Mármost mit tudott ő a bolsevizmus alternatívájaként javasolni? A *liberális szocializmus* alapelvei — a marxista szocializmus ellenében — Jászi szerint a következők:

A társadalom organikus felfogásán alapul. Ami az állati organizmusban az anyagcsere, az a társadalmi organizmusban a közgazdaság. A piac és a verseny nélküli, államilag központosított és szétosztott közgazdaság lélektani, sőt biológiai abszurdum. „A kereslet és a kínálat törvénye nem egy puszta kapitalista esetlegesség, hanem minden szabad cserének örök lélektani kategóriája, melynek minden bizonnyal alapvető biológiai ekvivalenciák felelnek meg.”³³

Jászi elképzelése egy optimista antropológiára s egy funkcionálisan és harmonikusan működő társadalom eszményére épül. Úgy véli, hogy a közgazdasági törvények „tisztá” és ezért spontán érvényesülése végül is lehetővé teszi a folyamatos haladást, a fokozódó harmóniát. Pozitívista evolucionizmusa egy töről fakad alapvetően liberális beállítottságával. Hiszen akkor nincs szükség vakmerő állami beavatkozásra; az optimális beavatkozás lehetőségei korlátozottak, az állam csak egy szükséges rossz, „nem egy mindenható közösségi hatalom, hanem szabad egyének szabad kooperációja a legfelsőbb politikai célkitűzés”.³⁴ A liberális szocializmus a marxizmussal szemben nem hisz sem a katasztrófa-, sem a megváltási elméletekben. A forradalom elkerülendő rossz, a cél egy új egyensúlyállapot kialakítása mélyreható reformok útján.

Az osztályharc fontos, de nem mindenható tényezője a történelemnek. Nem a proletártömegek elnyomorodása a kibontakozás útja, hanem a gazdaságilag erősödő és függetlenedő egzisztenciák egyre növekvő száma és súlya. A marxai értékelmélet mechanikus és uniformizáló, mindent az átlag munkaidőre visszavezető doktrínájával szemben a liberális szocializmus a szellemi munka nagyobb produktivitását hangsúlyozza „és azt a törvényt, hogy minden értékrelációban a munka kvalitásának és intenzitásának döntő mértékben kell érvényesülnie, valamint azt, hogy a szellemi munka vezető, célkitűző, szervező ereje nélkül nincs társadalmi haladás”.³⁵

A militarizmussal kacérkodó marxizmussal ellentétben a liberális szocializmus antimilitarista és pacifista. A „free trade” elve számára „nem az angol kapitalista érdekelttség ideológiai függvénye, hanem egy *természeti jogi kategória*, melynek megvalósítása nélkül sem az emberi gazdaság nem fejlesztheti ki a benne szunnyadó összes erőket,

³² *Magyar Kálvária*... 160–161.

³³ *A kommunizmus kilátástalansága*... 55.

³⁴ *I.m.* 56.

³⁵ *Uo.*

sem az erkölcs nem haladhatja túl az ökológus barbarizmusát.”³⁶ Jászinnak égető szüksége van a gazdasági törvényeket és a morális parancsokat garantáló általános antropológiai keretekre, ezért hangsúlyozza annyira a „természetjogi viszonylatok” egyetemes érvényességét.

Voltaképp ezeket sértette meg a kapitalizmus is, amely igazságtalan és egyre inkább célszerűtlenné váló berendezés. A kapitalizmus mindenekelőtt a nagy földbirtokrendszer következménye. A liberális szocializmus kifejezetten *geocentrikus*: a társadalom legalapvetőbb tényét nem az ipari működésben látja, miként a marxizmus, hanem az embernek „minden érték s tőke forrásához”, a földhöz való viszonyában. Ennélfogva tiltakozik „a föld és a tőke alaptermészetének és uralma következményeinek tudománytalan összekeverése” ellen. Minden történelmi korszak alaptermészetét — szögezi le Jászi — elsősorban a népességnek a földhöz való viszonya, nem pedig a (bár ugyancsak fontos, de felszínebb) technológia határozza meg. Henry George nyomán a földmonopólium megtörésében, a föld felszabadításában látta a kapitalizmus meghaladásának legfőbb feltételét.

Nem kétséges, hogy — jóllehet Jászi Oszkár szándéka szerint a realitásokra és észre-vekre hivatkozott — ma az ő álláspontja is utópikusnak, sőt naivnak bizonyul. Nem mintha maga Jászi tiltakozott volna e minősítés ellen: ő eleve *racionális utópiát* tervezett, aminek akkor még nem volt a maihoz hasonló negatív csengése. Amikor könyvében bevezeti a természetjog fogalmát, a következőképpen érvel: „... a természetjog nem pusztán fantazma vagy álmodozás, hanem az emberi léleknek alkotó tevékenysége. Egész kétségtelenül léteznek az emberek között olyan viszonylatok, melyeknek igazságát vagy igazságtalanságát minden nem korrumpált s elegendően kifejtett emberi lélek olyan világosan felismeri, mint Euklidesnek akármelyik tételét. Sőt, tovább lehetne menni és azt mondani, hogy a világtörténelem semmi egyéb, mint meg-megújuló törekvés ennek az ősi lélekvalóságnak a megvalósítására. Az utópiáknak egy része nem azért rossz, mintha a lélekítkezés helytelen vagy esztelen volna, hanem csak azért, mert a ma rendelkezésre álló erő még nem elegendő a feladat megvalósítására. A rossz értelemben vett utópia csak ott kezdődik, mikor a konstruktor nem számít az emberi természet ősi és változatlan motívumaival, s nem látja az emberi társadalomnak dinamikus és organikus természetét.”³⁷

Nyilvánvaló, hogy az az intuitív képesség, mellyel állítólag „minden nem korrumpált s elegendően kifejtett emberi lélek” rendelkezik és melyre Jászi hivatkozik, távolról sem magától értetődő adottság. Amikor megveti és elveti a marxizmuséhoz hasonló érdek-és sikerközpontúságot, egyszersmind saját pozíciójának gyakorlati esélyeit rontja. Pedig Jászi többet akar: azt szeretné, ha a liberális szocializmus mögé is *tömegmozgalom* kerekedne — hiszen csak így válhatna igazi alternatívává a marxizmussal szemben, „tömegmozgalmat csak tömegmozgalommal lehet ellensúlyozni”.³⁸ Ám éppen ő állapítja meg a hozzá közel álló gondolkodókról, hogy nem voltak képesek széles körű hatást kiváltani (az egy Henry George kivételével, s talán éppen ez játszott közre Jászinál George túlértékelésében).

Egyfelől hatástalanságuk okát látja abban, hogy nincs lezárt és befejezett rendszerük, másfelől neki magának is kétségei vannak, hogy a liberális és a szocialista elvek összeegyeztetésével ilyen rendszer egyáltalán megteremthető-e. Hatékony szervezetet szeretne létrehozni, nem egyházat — holott ha valaki, hát Jászi tisztában van vele, hogy a marxizmus gyors sikerében mekkora szerepe volt a tömegek vallásos igényeire való rájátszásnak, s maga Marx ismeretlen számukra, könyve „szent könyv”, mítosszá

³⁶ *Uo.*

³⁷ *I.m.* 37.

³⁸ *I.m.* 51.

üresedett. Jászi pedig *tudományos* programmal akar hatásos versenytárrsá válni; aligha több ez, mint tipikus értelmiségi illúzió, teljes összhangban a 18–19. századi utópikus szocialisták és tágabban a felvilágosodás meggyőződésével.

S mint tudományos koncepció is kidolgozatlan és vitatható Jászi elképzelése. Nem a kapitalizmus működésképtelenségének feltételezését vethetjük szemére — ez történetiellen volna. (S paradox voltát mi sem mutatja jobban, mint az, hogy néhány évtizede még a bolsevizmus működésképtelenségéről mondott szavait kérdőjelezhetjük meg hasonló logikával.³⁹) Jászi Oszkár 1919-ben, 1920-ban nem láthatta előre, hogy a bolsevizmus sikeres vetélytársaként jobboldali tömegmozgalmak fognak támadni Európában, s az ezek által képviselt kihívás és az újabb világégés tapasztalata nyomán a polgári rend alapokig ható reformokra szánja el magát. Mint ahogy azt sem láthatta előre, hogy félévszázados hullámvölgy után a szociáldemokrácia gyökeres megújulásra képes: integrálódik a polgári társadalomba és marxista munkáspártból demokratikus néppárttá válik.

Illetve mintha egyet-mást megsejtett volna. A társadalmi szolidaritás ma legalább olyan eleven hatóerő, mint az osztályharc. A kölcsönös fenyegetettség kikényszeríti a különböző, sőt egymást kizáró értékrendek együttélésének és közös szabályozásának tudomásulvételét. Nemcsak a szociáldemokrácia, hanem minden demokratikus tényező a liberális és a szocialista elvek valamifajta egyeztetésére törekszik. S éppen napjainkban lehetünk tanúi a bolsevista rendszer átfogó kudarcának.

Am mindez nem feledtetheti Jászi tévedéseit. Nemcsak az elproletarializálódás perspektívája és a „geocentrikus” nézőpont fölött járt el az idő. A harmonikus-funkcionális társadalom-modell helyett a konfliktusos-érdekegyeztető modell valósult meg. S a nyereszkedés motívuma éppúgy nem hagyható figyelmen kívül, mint a többi érdek sem a társadalom életében és megértésében. Bár Jászi is érzékelte a nehézségeket az általa megálmodott, nem a nyereszkedésen alapuló gazdaság indítékait illetően, a kielégítő válasszal végül adós maradt.⁴⁰ Lehet, hogy van harmadik út a kapitalizmus és a bolsevizmus között; mindenesetre ő nem talált rá erre.

*

S néhány évvel később Jászi nem habozott a maga számára levonni a konzekvenciákat. Amikor fölismerete, hogy az új európai status quo kialakulása immár lezárult s a magyar emigrációnak Károlyi Mihály és Jászi vezette szárnyát támogató utódállamok beletörődtek a Horthy-rendszer stabilizálódásába, beszüntette aktív politikusi tevékenységét és egy kis amerikai egyetemre, Oberlinbe száműzte magát. Arról, hogy milyen légüres térbe került, megrendítő képet ad naplójának itt következő, 1924. augusztus 5-én Prágában írt részlete:

„Írtózatos kép ez az utódállamokbeli új áthelyezkedés. — Milliárdnyi lopások és egy új arisztokrácia kialakulása. — A szegény elnyomott kis tót ügyvédekből milliomosok és miniszterek lettek. — Ruszinszkó épp oly barbár és kizsákmányolt, mint valaha. [...] A feudalizmus helyett jön a kapitalizmus iskolája.

S mi kik elvi célokért érdekel nélkül cselekedtünk s a Duna-medencében a legmagasabb demokráciát s internacionalizmust képviseljük, koldusbottal kóborlunk a világon s még annyi anyagi bázisunk sincs, hogy a legszerűsebb tudományos életet folytassuk.

³⁹ Én is ezt tettem idézett tanulmányomban.

⁴⁰ Vö. GYURGYÁK János, *i.h.* 337.

Az ember, aki nem hisz szupranaturális rendelkezésekben és feladatokban, kétségbeesetten eshet össze élete romjai felett.”⁴¹

S tegyük hozzá: nemcsak Jászi jelene, de utókora sem volt hajlandó megfelelően akceptálni törekvéseit. Meg kellett érnie a szovjet bolsevizmus diadalát, majd világméretű kiterjedését; hazájába többé nem térhetett vissza; ma pedig, a Jászi által megjósolt térvesztése idején nemcsak a bolsevizmus vagy a marxizmus érvényét kezdte ki a történelem, hanem a szocializmus valamennyi változatát. Mégis számos tanulsággal szolgál ez az életmű. Míg a kortársak szemében Jászi legfőbb erénye átlátó képessége s az egészről alkotott képe volt, addig kései utódai a részletekben rejlő zseniális felismeréseket csodálhatják. Ínséges időkben ez sem csekélység.

András Veres

OSZKÁR JÁSZI'S UTOPIAN SOCIALISM

O. Jászi characterized his political and intellectual position first as a bourgeois radical, and later as a liberal Socialist one. In fact, his work was guided by moral values rather than political considerations. Accepting the strict division of the bourgeoisie, where the citizen is distinguished from the bourgeois, what he desired to be was exclusively a citizen. Thus, he was necessarily confronted not only with the apologists of capitalism but also with all the Marxist varieties of Socialism, including social democracy as well as Bolshevism. As opposed to them, he tried both to establish theoretically and to propagate the liberal version of the Socialist thought.

It seems that these ambitions have not been acknowledged neither by the contemporaries nor by the posterity. Jászi had to live to see the victory of Bolshevism, then its worldwide diffusion; and today, when Bolshevism decays as Jászi has foreseen it, history eats away not only the validity of Bolshevism and Marxism, but of all versions of Socialism. Jászi's intention was to apply to reality and reason, but nowadays his own standpoint proves to be Utopian, moreover, naive.

Still, this oeuvre has several lessons to draw. While for his contemporaries the principal virtue of Jászi was his capacity of surveying, giving a perspective and overall picture, what his late students may value the best is the geniality of his detailed observations. The present study (or rather essay) attempts at giving account of these corner-stones of his thought, taking as its primary basis the analyses of his two great works of 1919–1921, *Magyar Kálvária – Magyar Föltámadás* (title of the English language ed.: Revolution and Counter-Revolution in Hungary) and his „Counter-Marx book”, *A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja* (The Hopelessness of Communism and the Reformation of Socialism).

⁴¹ Idézi VERES András, Gábor Andor: igen, Jászi Oszkár: nem? (Megjegyzések Tasi József cikkéhez) Itk 1981. 646.

Janus Pannonius görög szótára

Az Osztrák Nemzeti Könyvtár ma Suppl. gr. 45 jelzetű kézirata egy alfabetikus elrendezésű, meglehetősen terjedelmes görög–latin szótárt tartalmaz. E kódexről Michael Denis könyvtáros még a 18. században a következőket jegyezte fel: „Codex... hanc notitiam praefert: Ἰανος ὁ παννονιος ἰδία χειρὶ ἐγραφεὺν ὅταν τὰ ἑλληνικὰ γράμματα μαθεῖν ἐμελεῖν Janus Pannonius propria manu scripsit, quando graecas litteras discere cura fuit.” Erre az addig lappangó feljegyzésre hivatkozva állította J. Bick 1920-ban, hogy az említett kézirat másolója Janus volt¹, noha ő maga már nem találta meg a kódexben a Denistől még látott bejegyzést. Föltevése szerint a szöveg az előzőeken állhatott, s azt a kötet újrakötése alkalmából eltávolították. Bick adatát azután átvette Hunger katalógusa², valamint a név szerint ismert közép- és reneszánszkori görög könyvmásolókról készült jegyzék is.³

Huszi József figyelmét elkerülhette Bick felfedezése, nagy Janus-monográfiájában legalábbis nem találtam rá utalást.⁴ A hazai kutatók közül Csapodi Csabáé az érdem, hogy fölhívta a figyelmet erre az adatra. Ő rekonstruálta a kézirat későbbi történetét is: szerinte Janus tulajdonából halála után többi könyvével együtt a Corvina állományába került. Innen jutott, még Mohács előtt, Brassicanus birtokába, akinek ex librise ma is megtalálható benne (a későbbi tulajdonos, Fabri püspök ex librise alatt).⁵ Csapodi abban látja a kézirat jelentőségét, hogy benne „egy olyan nagy terjedelmű (329 folio) kézirat áll rendelkezésünkre, amely gazdag anyagot ad Janus Pannonius latin és görög autográfiájának megismeréséhez és egyúttal kezünkbe adja Janus görög és latin alapszókincsének az anyagát.”⁶

E megállapítás második fele azt látszik sugallni, hogy Janus nem csak másolója volt a kéziratnak, hanem a szótár összeállítójának, mintegy szerzőjének is tekintendő. Csakugyan, a költő szöveghagyományával foglalkozó monográfiájában Csapodi a szótárt Janus saját művei között sorolja fel⁷, bár korábban, a Corvina-könyvtár állományát feldolgozó munkájában a szótár nem szerepel sem Janus saját művei, sem fordításai között, hanem az „anoním művek, miscellanea” közé nyert besorolást; itt Janus csupán mint a kézirat egykori tulajdonosa és scriptora van feltüntetve.⁸

Ha mármost a kérdésen elgondolkozunk, eleve valószínűnek látszik, hogy Janusnak volt görög szótára. Itáliai tartózkodása idején talán meglehetett saját szótár nélkül is,

¹ Josef BICK, *Die Schreiber der Wiener griechischen Handschriften*. Wien — Prag — Leipzig 1920. 54–55.

² Herbert HUNGER, *Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek. Supplementum graecum*. Wien 1927.

³ Marie VOGEL — Victor GARDTHAUSEN, *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*. Hildesheim 1966². 479 és Nachtr. 446.

⁴ HUSZTI József, *Janus Pannonius*. Pécs 1931.

⁵ CSAPODI Csaba, *Janus Pannonius könyvei és pécsi könyvtára*. In *Janus Pannonius (Tanulmányok)*. Szerk. KARDOS Tibor és V. KOVÁCS Sándor Bp. 1975. 191–193.

⁶ *Uo.* 192.

⁷ CSAPODI Csaba, *A Janus Pannonius szöveghagyomány*. Bp. 1981. 100. KELECSÉNYI Gábor, *Múltunk neves könyvgyűjtői*. Bp. 1988. 45. is megemlíti a szótárt, „amelyet maga Janus állított össze”

⁸ CSAPODI Csaba, *The Corvinian Library. History and Stock*. Bp. 1973. 456.

tudjuk azonban róla, hogy hazatérte után is foglalkozott görög klasszikusokkal, s fordításokat is készített belőlük, márpedig itt csupán saját tudására vagy a birtokában lévő segédeszközökre támaszkodhatott.⁹ Guarino két angol tanítványa, William Grey és Robert Flemmyng könyvei között is volt egy-egy görög–latin szótár, bizonyára Itáliából vitték magukkal, amikor hazatértek.¹⁰ Ha pedig elfogadjuk Bick álláspontját, hogy ti. a szótárt maga a költő másolta, e bizonyára hosszantartó és fáradságos munka vállalása tanúsíthatja szorgalmát és a görög nyelv iránti lelkesedését, s emellett talán az idegenben tanuló diák anyagi nehézségeit is (amennyiben nem volt pénze szótár vásárlására vagy másolattására). Még tovább kell hogy nőjön bámolvunk Janus iránt, ha a szótár szerzőjének is tekintjük, hiszen e tekintélyes szóanyag összegyűjtése, értelmezése, ábécérendbe való állítása és végül az egész leírása nagy olvasottságra és nyelvi tudásra vall, s csak évek kitartó munkájával készíthető el. (Más kérdés, hogy racionálisnak tekinthető-e ilyen vállalkozás, ha már voltak forgalomban abban az időben görög–latin szótárak.)

Ahhoz, hogy e lehetőségek közül választ hassunk, kissé közelebről kell szemügyre vennünk a kódexet. Ilyen vizsgálódás megfigyeléseit és tanulságait igyekszem megfogalmazni az alábbiakban, előrebocsájtva, hogy a kéziratnak csupán az MTA Könyvtárában őrzött mikrofilmjét volt alkalmam használni.

Tekinthető-e tehát Janus Pannonius saját alkotásának a szótár abban az értelemben, hogy szóanyagát ő maga gyűjtötte össze és ő is értelmezte, akár saját tudása, akár mások megkérdezése révén, akár korábbi szótárak felhasználásával? E kérdésre egyértelműen tagadó választ kell adnunk: szótárunk másolat, szövege messzemenően megegyezik egy több kéziratban is fennmaradt munkáival. Ennek legkorábbi változatát G. Götz egy 7. századi kódexben (Harleianus 5792) találta meg, *Glossae Graeco-latinae* cím alatt, s onnan publikálta is.¹¹ Götzről tudjuk, hogy a munkának fennmaradt egy 9. sz. végi kézírata is, valamint 10 (!) másolata, amelyek mind a 15. században, ill. 15. vagy 16. században készültek. Ezekhez csatolhatjuk tizenegyedikként a bécsi kéziratot. E szótár népszerűsége Janus századában természetesen nem véletlen: a szavak alfabetikus elrendezése (szemben a középkorban kedvelt tematikus csoportosítással), továbbá a feldolgozott szóanyag tekintélyes terjedelme egyaránt hozzájárulhatott ahhoz, hogy a humanisták görög tanulmányaikhoz igénybe vették. Az alfabetikus görög szótár éppen a 15. századtól lesz e körök szinte nélkülözhetetlen kézikönyve.

A bécsi kódex szótára tehát másolat. Ha összevetjük a Harleianus publikált szövegével, megállapíthatjuk, hogy annak csupán közvetett másolata; helyét a többi tíz kortárs változat között csak további kézirati kutatások után jelölhetjük ki.¹² Mindenesetre, Janust nem tekinthetjük a munka szerkesztőjének vagy szerzőjének, legföljebb a kézirat scriptorának, ha valóban az ő kezeírását kell felismernünk benne.

Amint az szótár esetében természetes, a kézirat minden oldalán világosan elkülönül a bal és a jobb hasáb: az előbbi a görög szavak oszlopa, az utóbbi a latin értelmezéseké.¹³ Szembetűnő, hogy a görög és a latin szavakat nem ugyanazzal a tollal írták: a görög betűk egyenletes, vékony vonalúak, míg a latin íráshoz használt toll puhább volt, vonalvastagsága (mint a rondíráse) változó. Vannak olyan oldalak, amelyeken eltérő színű a két hasáb

⁹ Egy valószínűleg nem sokkal 1465 után kelt levelében Janus tréfás túlzással arról panaszkodik Galeottónak, hogy barátai szinte valamennyi latin könyvét széthordták, csupán görög könyvei maradtak meg, mert görögül nem tudnak; a levelet lásd Teleki kiadásában II. kötet 95–101.

¹⁰ Roberto WEISS, *Humanism in England During the Fifteenth Century*. Oxford 1957². 93., 102.

¹¹ *Corpus Glossarium Latinorum* ed. Georgius GOETZ Vol. II. Leipzig 1888. 213–483.

¹² Götz szükségzavú közlései alapján az a hat kódex jön számításba a bécsi kézirat közelebbi rokonaként, amelyek kitöltik azt a lacunát, amely a Harleianusban egy bifolium kiesése következtében jött létre. Szótárunk több, mint száz címszót tartalmaz a lacuna helyén.

¹³ Fényképfelvételt közöl a szótár egy-egy részletéről Csapodi az 5. jegyzetben *i.m.* 207. oldalán és a 7. jegyzetben *i.m.* 7. képtábláján.

írásának a tintája is.¹⁴ Tanulságos végül egy ismételt elkövetett hiba és annak javítása. A hiba abban állt, hogy a latin hasáiban kimaradt az előtte álló görög szóhoz tartozó értelmezés egy sorban, s emiatt néhány latin sor nem az előtte álló szóhoz tartozik, hanem egy sorral elcsúszott. Úgy látszik, a hibát általában négy-öt sor után észrevették. A javítás úgy történt, hogy a kifejezett értelmezést a görög szó után, a két hasáb közé beírták, az egymástól elcsúszott görög és latin szavakat pedig vonalakkal kapcsolták össze.¹⁵ Mind a három megfigyelés: a toll és tinta különbsége és a sajátos tévesztés is a másolás módjáról árulkodik: a kézirat úgy készült, hogy először a bal (görögbetűs) hasábot írták le hosszabb szakaszon vagy akár az egész kódexen végig, s csak azután láttak neki a másik, a latin oszlop másolásának.

Ilyen eljárást aligha választ az, akinek a szótár lemásolása mellett még a nyelv elsajátítása is a célja. Voltaképpen még abban sem lehetünk biztosak, hogy ugyanaz a kéz másolta-e a görög és a latin hasábot. A betűképek eltérései miatt persze a két írás szükségképpen különbözik egymástól. Mindenesetre a kétféle toll használata fel kell hogy ébressze a gyanút, s ezt további megfigyelés is megerősíti. A 70 folio rectóján a görög hasáiban lévő $\delta\mu\pi\epsilon\rho\epsilon\varsigma \delta\pi\lambda\omicron\nu$ lémmának megfelelő sorban a jobb hasáiban a kifejezés latin értelmezése után egy újabb görög szó ($\delta\iota\upsilon\mu$) következik a hozzá tartozó latin értelmezésekkel. A rendellenesség létrejöttét úgy képzelhetjük el, hogy ezúttal a görög hasáb másolásakor maradt ki figyelmetlenségből egy szó: a hibát a latin oszlop leírásakor vették észre és pótolták. Ami számunkra itt fontos, az az, hogy a latin oszlopban álló görög szó írása szemmel láthatóan eltér a görög hasáb írásától, sokkal ügyetlenebb, darabosabb annál, szinte azt a benyomást kelti, hogy a görög írásképek csupán gyámoltalan utánzása. Ezt tekinthetjük a latin scriptor görög írásának.¹⁶

Ha tehát más-más kéz írta a két hasábot, választ kell keresnünk arra kérdésre, hogy melyiket tekintsük Janus kezeírásának. Összehasonlító anyag híján biztos választ e kérdésre nem adhatunk. (Csapodi, mint fentebb idézett állásfoglalása mutatja, éppen szótárunkban remélte megtalálni a költő fiatalkori latin és görög írásának hiteles emlékét.) Eddigi megfigyeléseink azonban sokkal inkább azt valószínűsítik, hogy a szótárnak sem a görög szövege, sem latin írása nem Janus keze munkája. Az elkészítés módja, az oldalak képe azt sugallja, hogy nem magáncélra készült tulajdonosi másolattal, hanem másolóműhelyben előállított kereskedelmi példánnyal van dolgunk. Nagyobb másolóműhelyre utal a görög és a latin scriptor közti munkamegosztás: az előbbi munkája természetesen értékesebb volt, ezért nem is őt bízták meg a latin rész leírásával, hanem azt egy görögül alig tudó írónkkal csináltatták. Magát a műhelyt Itáliába lokalizálhatjuk az értelmezések között itt-ott fölbukkanó olasz szavak miatt.¹⁷

Miként vélekedjünk ezek után arról a bizonyos bejegyzésről, amelyet Denis annak idején még látott a kódex elején? A könyvtáros szavahihetőségét nem kell kétségbe vonnunk, csupán másképpen kell értelmeznünk a szöveget, nem úgy, ahogyan Bick és nyomában mindenki más is. A szöveg igazat állított, csak hogy nem a szótár kéziratára vonatkozott, hanem csak önmagára: „Janus Pannonius saját kezével írta...” ti. ezeket a betűket, ezt a mondatot!

Így a mondatnak csak akkor van értelme, ha azt maga Janus sajátkezűleg írta. Véleményem szerint egyébként Denis csak a görög mondatot találta a kódex elején, az utána

¹⁴ Mikrofilm alapján ez a kijelentés persze kockázatos; különösen jól észlelhető eltérést láttam a 68. folio rectóján.

¹⁵ Ilyen javítások vannak pl. 69^v; 82^v; 173^r; 179^v.

¹⁶ Meg kell említeni azonban, hogy a Harleianusban nincs $\delta\iota\upsilon\mu$ címszó. Feltétlenül elő kellett fordulnia viszont abban a kéziratban, amelyről a bécsi kódexet másolták. Lehetséges persze, hogy ott sem a görög hasáiban állt, hanem utólagos toldásként a latin hasáiban, nagyjából úgy, ahogyan kéziratunkban is. Ez esetben még könnyebben elkerülhette a bécsi kódex görög scriptorának figyelmét.

¹⁷ A 160–161. folián a köv. olasz szavakat találtam: lo spinoso; il panilo; la correria; percorrere; lanello.

következő latin fordítást már ő fűzte hozzá jegyzetéhez. Erre látszik utalni egy valószínű félreértés a fordításban. A görög mondat utolsó szavát a latin a „cura fuit” fordulattal adja vissza. A fordító nyilván a μέλω ige megfelelő alakjának értelmezte a görögöt, melynek magyar jelentése: „gondja van valamire”, „törődik valamivel”. Eltekintve attól, hogy ez tartalmilag sem illik jól a mondatba, ilyen (személyes dativus nélküli) szerkesztése az ige- nek nyelvtanilag helytelen. Janus bizonyára nem erre az igére gondolt, hanem a μέλλω „készül, szándékozik vmit tenni” igére, amelyik mind jelentésében, mind nyelvtanilag jól beleillik a mondatba. Igaz, ezt két lambdával kellett volna írnia, a hibát azonban könnyen elkövethette, mert a korabeli görög kiejtés nem ismerte a hosszú mássalhangzókat, vagyis a kiejtésben nem volt semmi különbség a két ige között. Ha elfogadjuk ezt a feltételezést, a bejegyzés értelme a következő: „Janus Pannonius írta saját kezével, amikor hozzáfogott a görög betűk¹⁸ tanulásához”. Egy a görög betűkkel éppen ismerkedő gyermek írta e sort egy már kész könyv tetejére, bizonyosságot adva frissen szerzett ismereteiről.

Janus tehát nem állított össze görög–latin szótárt, még csak nem is másolt le egyet, s ifjúkori kézírásáról sincs biztos emlékünknél, mert hogy a kódexnek éppen az az egy oldala (vagy előzéklapja) veszett el, amelyen minden kétséget kizáróan saját kezű írása volt. Kárpótlásképp talán hitelesebb lett az a kép, amelyet a költőről alkotunk magunknak. Mert valljuk be, valahogy nem is illett hozzá sem a szótáríró hangyaszorgalma, sem a könyvmásoló alázatos buzgalma. Mást mutat az a pillanatfelvétel, amelyet véletlenül éppen egy könyvkereskedő készített róla. Vespasiano da Bisticci elmondja, hogy „lovak és szolgák kíséretében” érkezett a városba, s egyenesen hozzá sietett. „Kis violaszín köpeny a vállán”, s fesztelenül átolelte a nála több mint egy évtizeddel idősebb kereskedőt, akit akkor látott először,¹⁹ s aki bizonyára megtisztelve érezte magát e gesztustól, hiszen a gazdag és politikailag befolyásos váradi püspök unokaöccséről volt szó, aki hamarosan maga is valamilyen fényes és jól jövedelmező egyházi szék tulajdonosa lesz.²⁰

A bécsi kódexben szép számmal találunk olyan kiegészítéseket, főképp a margóra írt bejegyzéseket, amelyek nem az alapszöveg másolójától (ill. görög vagy latin scriptorától) származnak. Ha a szótár valóban Janus birtokában volt, akkor talán ezekben láthatjuk a költő kézírását. A kérdés eldöntése azért nem könnyű, mert ezek az utólagos pótlások nem egyetlen kéztől erednek, továbbá mert terjedelmesebb írásmintánk a költő felnőttkorából sincsen.²¹ A későbbi „kezek” egyike igen szorgalmas volt; a legtöbb marginális szöveg valószínűleg tőle származik. Jellegzetes írása jól felismerhető, bejegyzéseinek többsége tartalmilag is összetartozik, amennyiben Arisztophanész-kommentárokból bemásolt görög szómagyarázatok, latin fordítás nélkül. Annait már most is megállapíthatunk, hogy a kiegészítéseknek ez a csoportja nem származik Janustól. A költő görög tanulmányairól ugyanis elég jól vagyunk tájékozódva; annak, hogy a vígjátékíróval foglalkozott volna, semmi nyoma sincsen. Egyébként Arisztophanész a 15. században nem is tartozott a „divatos” auctorok közé. Éppen ezért talán nem reménytelen vállalkozás e bejegyzések elkészítőjének azonosítása. Ha ez sikerül, közelebb juthatunk — nem Janushoz ugyan — de legalább a nevéhez kapcsolódó szótár történetéhez.

Kapitányfy István

¹⁸ γράμματα éppúgy, mint a latinban litterae jelenthet irodalmat is, nem hinném azonban, hogy itt erre kellene gondolnunk.

¹⁹ Vö. HUSZTI, i.m. 203., aki 1458-ra teszi ezt a jelentet. Az olasz szöveg értelmezéséhez újabban Giuseppe BILLANOVICH, *Guarino da Verona iskolája és külföldi tanítványai*. In *Janus Pannonius* (mint az 5. jegyzetben) 77–81; főként 81.

²⁰ Itáliában már 1454-ben az a hír járta, hogy kinevezték püspöknek, erről HUSZTI, i.m. 143.

²¹ Janus autográfájának kérdését tárgyalja Csapodi 7. jegyzetben i.m. 47. Itt előterjesztett javaslata ellen, ti. hogy az általa fölfedezett ún. S II kódexben a javítások, címek és a lémmák Janus kezétől származnak, nyomós érveket sorakoztatott fel recenziójában CSONKA Ferenc, It 1984. 634–635.

Angol jóslat Thököly királyságáról

Az 1683. évi Bécs elleni török támadás sikeres visszaverését a korabeli publicisztika kiadványok sokaságával örökítette meg.¹ A hadi események részletes leírásától, városmet-szetek, csatáképek kíséretében megjelent tudósításokon át, számos szépirodalmi jellegű írás foglalkozik a kereszténység győzelmének tekintett ütközettel. Az Országos Széchényi Könyvtár röplapgyűjteményében található a következő kiadvány:

Neue // Türckische Badstube, // was sich mit Ihrer Römischen Käyserlichen // Majestätischen Kriegas-Volck wider den Türcken, und // dessen Feld und Kriegas-Heer vor Ofen zugetragen. [H.é.n. 1683.] 4° [2] lev.²

A Buda alatti harcokra adaptált, tehát feltehetően 1683 októbere, Kara Musztafa budai pasa veresége utáni harcokról szóló verszet címéből sejthető, hogy a kiadványnak előzménye is lehetett. A „Neue Türckische Badstube” arra utal, hogy második kiadásról, átdolgozásról lehet szó. Az eredeti kiadást a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek magyar szempontból is rendkívül gazdag gyűjteményében sikerült megtalálni a következő cím alatt:

Türckische vor Wien gehaltene Badstube // Die von Ihrer Käyserl. Majestät, König aus Polen, Chur- // Fürsten auss Bähern und Sachsen und andern hohen Rechts-Ständen, vor Wien // wolzubereitete Türckische Badstube 1683. [H.é.n.] 2° [1] lev.³

A két nyomtatvány összevetésekor megállapítható, hogy a Budára alkalmazott változat néhány módosítással, sorrendi cserével szó szerint követi az eredetit, viszont éppen a magyar vonatkozások hiányoznak belőle. Számunkra tehát a Wolfenbüttelben található bécsi kiadvány az érdekesebb.

Az egyleveles nyomtatvány felső egyharmadát öt kis képből álló rézmetszet foglalja el. A bal felső négyzetben csatajelenet perspektivikus képe látható, előtte üres mezőben két üres trónszék. A bal alsó kockában koronás király nemeseket fogad. A középső kép fürdőházi jelenetet ábrázol, derékig meztelen (de részben koronát viselő) alakok egymást öntözik, köpölyözik, kádban ülnek, stb. A jelenetet rács mögül szemléli valaki. A jobb felső négyzetben ismét a király látható páncélos vitézekkel. Az utolsó kockában több koronás (köztük egy néger) és franciásan öltözött kalapos alak áll. Valamennyi személy meg van számozva, ám a számozásban elkövetett hiba miatt a szöveg és az ábra nem azonosítható egyértelműen.

A nyomtatvány kétharmadát verses párbeszéd foglalja el. A képen látható megszámozott személyek beszélgetnek egymással a következő sorrendben: König in Pohlen, Türckische Käyser, Chur-Bähern, Gross-Vezier, Chur-Sachsen, Gross-Vezier, Hertzog von Lotthringen, Gross-Vezier, Fürst von Waldeck, Gross-Vezier, Marggraf von Baden, Gross-Vezier, Hertzog zu Sachsen, Hertzog von Württemberg, Sultan Achmet, Fürst von Waldeck, Sultan Agmet, Hertzog von Croy, Sultan Achmet, Gefangener Serin, König in Polen, Fürst Lubomirsky, König auss Persien, König von Habessinia, Hertzog von Croya, Die Morgenländische Könige, Stadt Wienn, Graf Emerich Teköly. Az allegorikus párbeszéd, amelynek lényege, hogy a török szereplők panaszkodnak a bécsi fürdő forrósága elviselhetetlen kínjai miatt, a keresztény hercegek és királyok pedig örvendeznek a török megérdemelt büntetésén, egyértelműen a török sereg bécsi vereségére utal. A budai harcokra alkalmazott későbbi nyomtatvány felcseréli a 16–27-ig számozott személyek (Waldeck hercegtől Bécs városának megtestesítőjéig felsoroltak) megszólalási rendjét és elhagyja Zrínyit, Thökölyt, az abesszin és a napkeleti királyokat.

¹ STURMINGER, O., *Bibliographie und Ikonographie der Türkenbelagerung Wiens 1529 und 1683.* Graz — Köln 1955.

² OSZK Röpl. 779.

³ Wolfenbüttel, HAB 31 QuN (7). A kiadvány sem Hubay Ilona röplapbibliográfiájában, sem Apponyi Sándor Hungarica-gyűjteményében nem szerepel. Nem ismeri Sturminger idézett bibliográfiája sem. Sturmingernél a 690–697. sz. tételek alatt szerepelnek hasonló című nyomtatványok, azonban valamennyi többlapos, negyedréti alakú kiadvány.

Az egyleveles nyomtatvány két magyar szereplője Zrínyi és Thököly. Zrínyi, aki a 20. számot viseli, a furdőjelenet rács mögötti szemlélője, minden bizonnyal Zrínyi János, „akire ráfogták a németek, csak azért ment el a császárral, hogy sógorának, Thököly Imrének, kinél vala a nénye, a császár titkos dolgait megírná, és hogy a császárt a hintájában meg akarta lövöldözni, mert történet szerint a puskája a tokjában elszűt vala. Megfogák nyavalyást és Tyrolisben vivék, majd tizenöt esztendeig egyedül, egy sötét házban tarták, nem volt senkinek szabad hozzája menni, egy kis lyukon adtak száraz kenyeret s vizet be napjában, természet munkáját is abban a házban kellett végezni”.⁴ A Cserei Mihály szavaival jellemzett Zrínyi a Habsburg-párti röplapon megbánást tanúsító szavakat mond:

Wen mir der Käyser wolt vergeben
Was übels ich an Ihm gethan
Ich wohl hinfort mein gantzes Leben
Zu seinen Ehren wenden an.

A nyomtatvány császár-párti szerzője Thökölyt is megszegényíti. A török által fejedelmnek nyilvánított Thököly elátkozza a neki koronát ígérő angol jós nyomdászt és prófétát.

Ich bin sehr schlecht daran, mein Volck weiss fast kein Lager
Es hat gelogen sehr des Englischer Wahrsager
Dass ich solt König seyn; der Drucker und Prophet
Der dieses Aussgesprengt, mit Schimpf und Schand bestehe.

A kutatói szerencse és a wolfenbütteli gyűjtemény hungarica-anyagának szisztematikus feltárása ezúttal is sikerrel kecsegtetett. Az 1664. évi magyarországi üstökösök külföldi visszhangját nyomozva került a kezünkbe egy jóslatokat összegyűjtő kolligátumkötet, amelynek második darabja bizonyos John Thilord jóvendölését tartalmazza:

Englischer // Wahrsager, // Welchen // Johann Thilord, ein Prediger zu Chessen in Engelland Anno 1679 // gefertigt, // und // Von Anno 1680. biss 1692. // gestellet, // Jetzo aber nur erst aus der Englischem Spra- // che ins Deutsche versetzt. [H.é.n.] 4° [4] lev.⁵

A nyomtatvány megjelenési helye és ideje ismeretlen, a wolfenbütteli könyvtár katalógusa 1680 körülre datálja. Ismeretes még egy 1682-es német és ugyanez évből egy svéd kiadás is.⁶ A jóslat szerzőjéről a British Library katalógusa is csak annyit tud, hogy John Thilord chesteri lelkész, egyéb életrajzi adataira nem tudunk rábukkanni. Feltűnő azonban, hogy a német fordítás címében jelzett angol nyelvű kiadás nem található sem a British Library, sem a Library of Congress (Washington) katalógusában, de nem ismeri Wing angol kiadványokat feldolgozó bibliográfiája sem.⁷

A jóslat természetesen angliai központú, de megfigyeléseit egész Európára kiterjeszti. A csillagok járásából természeti katasztrófákra (földrengés, árvíz, üstökös megjelenése) éppúgy következtet, mint történeti eseményekre. Magyarországra két ízben utal, először az 1680-as évnél a magyarországi lázadókra: „Sonssten seyn, dieses Jahr, ausser Ungarn, allda die Rebellen viel Handel machen dürfften”. Minden évhez néhány verssor is tartozik, ilyen vers jósolja meg 1683-ra, hogy Thököly fejét a török koronával fogja ékesíteni:

Der Türck mit seinem Heer kömt auch nun anmarchiret,
Ausser Deutschland viel Leute mit sich gefangen führet,
Und den Graff Töckeli mit einer Krone zieret.

Magyar eseményekkel a jóslat a továbbiakban nem foglalkozik, de számunkra is érde-

⁴ CSEREI Mihály, *Erdély históriája (1661–1711)*. Kiad. BÁNKUTI Imre, Bp. 1983. 168.

⁵ Wolfenbüttel HAB Nx 28(2)

⁶ Wolfenbüttel HAB Nx 87(3), Ne Kapsel 1 (15), Ne 328

⁷ WING, Donald, *Short-title Catalogue of Books Printed in England, Scotland, Ireland, Wales and British America of English Books Printed in other Countries 1641–1700*. Vol. I–III. New York 1945–1951.

kes, amit a Habsburg-birodalom és a törökök jövőjéről mond. 1687-re francia sikert jósol a Habsburg császárság ellenében:

Wo bleibet nun des Käysers Recht?
Dem Habsburgischen Geschlecht?
Frankreich hat es unerlaubt
Ihm gantz listig weggeraubt.

A török dicsőség éppúgy nem tart sokáig, mint a francia. 1689-ben a csillagok különösen kellemetlen állása romlást hoz mindkét birodalomra, előbb azonban a török meghódítja egész Itáliát: „Gantz Italien wird der Türcke ohne grosse Mühe bekommen. Über Pariss und Constantinopel stehet ein grosses Unglück, sie werden beyde wie Sodom und Gomorra untergehen, weil gleiche Constellation im Himmel über sie stehet.” A jóslat 1692-ig folytatódik, amikor a tudós szerző a gonosz világnak véget jósol.

Noha John Thilord személyéről szinte semmit sem tudunk, jóslata Európa-szerte ismert lehetett. Erről tanúskodik az említett bécsi röplap Thököly szájába adott szövege mellett az is, hogy egy német csillagász külön kiadványban foglalkozik Thilord állításainak cáfolatával. Johann Heinrich Voigt stadei királyi matematikus 1683-ban több csillagászati munkát jelentetett meg. Közülük Thilorddal foglalkozik a következő:

Veranlassete // Frag und Antwort: // Was // Von des Englischen // Wahrsagers // Was // Von des Erweck- // ten Noae // Propheceyungen // zu halten sey. // In einem kurtzen Gespräch // vorgestellt // Von // Johann-Heinrich Voigt, // Königl: Sch: Math: // zu Stade. // In Verlegung des Autoris, 1683. 4° [7] lev.⁸

A beszélgetés két szereplője egy kereskedő és egy tudós asztrológus. A kereskedő olvasta az angol jövendőmondó könyvét, ezért az asztrológus megkísérli meggyőzni annak tudománytalanságáról és hamisságáról. Az első ellenérv a jóslás időpontját kérdőjelezi meg. Asztrológusunk szerint az *Englischer Wahrsager* 1680–81-ben nyomtatták, amikor a magyar lázongások már régen ismertek voltak. A kereskedő ugyan tud korábbi kiadásról is, de az asztrológus csak a szemének hisz. Második cáfoló érve is a magyar eseményekkel kapcsolatos, éppen Thököly el nem ért királyságával cáfolja Thilord jóslatát: „Dass der Thököly die Krone noch bey weiten nicht erreicht hat”.

Thököly nevének szereplése, a jóslat háromszori előfordulása (a bécsi röplapon, Thilord művében, Voigt cáfolatában) is azt bizonyítja, hogy Thököly királyi aspirációi meglehetősen széles körben foglalkoztatták az európai közvéleményt. A korabeli jóslatokat ismerve szükséges kiemelni, hogy itt konkrét személy, konkrét, évhez kötött történéseről van szó, ez pedig a felmérhetetlen mennyiségű XVII. századi asztrológiai irodalomban meglehetősen ritka. Az asztrológusok jóslataikat főleg természeti katasztrófák kevéssé időhöz kötött előrevetítésével fejtették ki, a történeti események megmaradnak az általánosságok szintjén. Jósoltak háborúkat, lázongásokat, de az országok nevét gyakran homályban hagyták (inkább az égtájat nevezték meg), az pedig egészen ritka, hogy egy kortárs politikust név szerint is megemlítsenek. A Thökölyről szóló jóslatnak, mely angolnak mondja magát, bizonyára szerepe volt az angliai thökölysták propagandájában is, cáfolata pedig az osztrák érdekeket fejezte ki.⁹

Németh S. Katalin

⁸ Wolfenbüttel HAB Nx 28(3). — Magyar vonatkozású a kolligátum következő két darabja is: Nx 28(4): VOIGT, J.H.: *Der Lauff Grosser Veränderungen nach Orient, aus Verschiedener Cometen Bezeichnungen Astrologice vorgestellt...* 1683. A mű az 1664-es üstökösöket hasonlítja össze az 1682-es hatásával. Nx 28(5): Voigt, J.H.: *Die Wachsende-Blühende-Verwelckende Turkey. Sampt ihren Regenten und Käysern biss auff diese Zeit Historice und Astrologice Vorgestellt...* 1683. Benne a Romulidae Cannas... kezdetű vers.

⁹ A Thököly-felkelés nemzetközi visszhangjáról, elsősorban franciaországi és hollandiai források alapján: KÖPECZI Béla, „Magyarország a kereszténység ellensége.” *A Thököly-felkelés az európai közvéleményben.* Bp. 1976. — Thököly angliai megítéléséről: KROPP Lajos, *Az angol thökölysták.* Száz, 1906., FEST Sándor, *Régi angol költemények Thökölyről.* Száz, 1912.

Szempontok Erdélyi János filozófusi jelentőségének megítéléséhez

Rövid dolgozatomban két kérdésre kívánok választ találni: az első az, hogy milyen szerepe volt Erdélyinek a magyar filozófia történetében; a másik az, törésnek nevezhető-e Erdélyi Bacon-cikke, amellyel élete végén jelentkezik.

A téma illetően felvetése már a kezdet kezdetén abba az alapproblémába ütközik, amelyet maga Erdélyi is megfogalmazott, és amelynek megoldásába bele is fogott: ez pedig a magyar filozófia — vagy más megközelítésben a magyarországi filozófia — történetének feltáratlansága. Bármely filozófus helyét csak úgy tudjuk lokalizálni és jelentőségét méltatni, ha megvilágosodnak előttünk azok a kapcsolódási pontok, amelyek mintegy fundamentumát nyújtják a filozófia kontinuitásának századokon keresztül. Egy összefoglaló filozófiatörténet nélkül csak rész kutatásokra támaszkodhatunk, esetleg egy korlátozott időszakon belül próbálkozunk meg a komparációval. Tesszük ezt annak ellenére, hogy Erdélyi nem tartozik az ismeretlen vagy alig ismert magyar gondolkodók közé. Mégis hiányzik az a horizont, mely a személyes szimpátiák és ellenérzések harcán túl a filozófia immanens fejlődésének és a nemzeti kultúrával szembeni feladatának összefüggéseiben határozna meg Erdélyi méltó helyét.

Ez a kettős meghatározottság felveti azt a megoldatlan módszertani kérdést, hogy kit tekintünk filozófusnak, esetleg milyen típusú megnyilatkozások azonosíthatók a filozófiával. Létezik ugyanis a nemzeti filozófiatörténeten belül egy állandó vonal: az iskolai filozófusok és filozófiák. Itt nagyon könnyen tetten érhető az eszmék eredetüket, átvételi módzataikat és hatásait illetően. Filozófikum olvasható ki azonban sok olyan műből is, amely nem bölcséletnek íródott, de így értelmeződött. Végezetül pedig alig-alig ismert a filozófiának az a második, vagy tán harmadik vonala, amelyet jobb híján a bölcsélet előszobájának neveznek, de amely a mindennapi tudat szintjén határozta meg az adott korszak gondolati paradigmáit. Hogy konkrét példával is éljek: Az iskolai (vagy iskolás?) filozófián belül pl. a 19. században Magyarországon nagyon erős volt a kanti provenienciájú vonal (Kant, Krug, Fries) hatása. Csak következtetni tudunk arra, milyen nyomot hagyott ez a volt diákok és az eljövendő közéleti emberek tudatában. Az érintkező kiindulási pontok nyomán azonban még senki sem elemezte ennek a bölcséletnek és az ún. egyezményes filozófiának szaknem azonos platformját. Ami pedig talán megmagyarázná — a nemzeti jellem abszolútizálásától eltérő módon — azt az ellenállást, amelyet a tudományos közvélemény fejtett ki hosszú időn át a hegelizmussal vagy pl. az ún. inproductív gondolkodással szemben. — Itt vannak azután azok a közéleti emberek és művészek, akik expressis verbis nem bölcsészek voltak (Kölcsey, Széchenyi, Eötvös), hanem valahol a filozófia határterületein tevékenykedtek, összekötve a bölcséletet a társadalom létének dilemmáival. Rajtuk keresztül olyan gondolatokat is átvettünk, amelyeket a hivatalos vagy iskolai bölcsélet rangon alulinak érzett, esetleg más megfontolásokról elvetett. — No és itt van „a bölcsélet előszobája” mint az utolsó helyiség, amelybe még az olvasók többsége bejuthat. Én ide sorolnám Csató Pált is, a méltatlanul elfeledett író, vagy Mocsáry Lajost, Aszalay Józsefet, akiknek az írásait Erdélyi filozófusnak tekintette. Esetleg eltérő példaként Csaplovicsot, aki „az úgynevezett transcendentális és természetfilosophiának a priori-féle agyérémei ellen ír, melyek a legkevesebb haszonnal sem bírnak”. E megnyilatkozásokon keresztül válik nyilvánvalóvá az ún. magas filozófia némely premisszája és az ún. harmadik vonal előtétletté rögzült nézetei közötti átfedés, ami által egymást erősítik, és kialakítják azt az eszmei négyzethálót, amelynek koordinátái nemcsak tájékoztató, hanem besoroló erővel is bírnak.

Ahhoz tehát, hogy egy filozófus helyét megtaláljuk a nemzeti filozófiatörténetben, fel kell göngyölnünk mindazt, amit most csak jeleztem. Nem beszélve arról, hogy nem hagyható figyelmen kívül nemzeti és ún. nemzetek-feletti filozófia kapcsolata sem, tehát az esetleges koincidencia, vagy a gyakoribb fáziseltolódás, amely olyannyira jellemzi ezt a viszonyt, és amely európai horizontot ad az addig csaknem ezoterikusként kezelt nemzeti gondolkodásnak.

A lenyűgöző az egészben az, hogy az itt vázolt összefüggéseket maga Erdélyi is megfogalmazta, mégis máig csak mint probléma áll fenn. Nem a máit dicsérvő az, hogy Erdélyi — ebből a szempontból — még most is aktuális.

Más szempontból azonban ugyanez segíthet bennünket abban, hogy Erdélyi eszmetörténeti helyét azonosítani tudjuk. Ő maga mint filozófus egyértelműen a más irányokkal való szembeállításra kereszttül állapítja meg hovatartozását. Melyek azok a feladatok, amelyeket Erdélyi maga elé tűzött?

1. *Megvédeni a hegelizmust* (vagyis az eszmeiséget) akkor, amikor tetőpontjára hág az életrealitások nem tartott és inproduktív tudományoknak nevezett gondolatrendszerek elleni támadás. Felelni a szavát Szontágh, a pragmatizmus magyarországi szószólója ellen akkor, amikor ugyan valójában a minden áron való túlélés, az alkalmazkodás, az anyagi értékek egyoldalú kiemelése volt a norma, de amikor a nemzeti lét kontinuitásának megmentése érdekében a nélkülözhető tudományoknak, szellemi fényűzésnek nevezett alkotások hordozták az általános emberi értékeket.

2. *Rámutatni az egyezményes filozófia tarthatatlanságára* úgy — és azt hiszem, ez kevésbé ismert — hogy az elemzés és az elutasító bíráló nem érinti e filozófia minden részletét, hanem „csak” az egyedüli üdvözítő magyar filozófiai rendszerre irányuló aspirációit semmisíti meg, és ezzel összefüggésben elveti a common sense bölceletét. Az egyezményesek némely gnoszeológiai és ontológiai alapelvei ugyanis mélyen benne gyökereztek a kialakuló és izmosodó magyar filozófiai köztudatban; Erdélyi pedig volt annyira tájékozott és éleslátó, hogy az önállóuló magyar bölcelet koherensnek tekinthető elveit elfogadta.

3. Felkutatni és előadni a magyar szellemet, de nem megálmódott minőségeiben, hanem valós objektivációiban, főként a filozófiai nézetekben. Ebből adódik a *magyar filozófia története megírásának* a szükségessége. Ezt a feladatot Erdélyi áttörőként, előzmények nélkül végezte — ahogy azt maga is bevallotta periodizációs módszere bemutatásánál. Mindamellett nemcsak azt tartotta céljának, hogy időrendbe állítva — „a történelmi élet tudalmának alakulásával” összhangban — tárja elénk a múlt magyar gondolkodót, hanem azt is, hogy megcáfolja a már elterjedt véleményt, miszerint mindig késésben voltunk más európai nemzetekkel szemben. Hogy is írja?: „Bölcsészeti műveltség tekintetében más nemzetekhez valánk, vagyunk is még támaszkodva. Másokra hallgató fegyelme és szemérme alatt fejlődővén előhaladásunk, olyan volt ez mégis, hogy nem nyomaikba léptünk, hanem oldalukra, nem utánok mentünk, hanem velük.” A negatív értelemben vett fáziseltolódás elutasítása alapul szolgál Erdélyinek ahhoz, hogy elutasíthassa az egyezményesek követelte magyar bölcsészeti rendszer kizárólagosságát. Terminológiai újításai és nyelvészeti összehasonlító vizsgálatai pedig oda vezetnek, hogy megállapíthassa: a hegelizmus és a magyar szellem ellentéte egyszerű koholmány, amit ha előbb tudtunk volna — így Erdélyi — akkor „nem kelt volna olyan veszett híre Hegel bölcsészetének”.

Látható, hogy Erdélyi egységében fogta fel e hármas feladatot: filozófiatörténetírásának megvan a filozófia immanenciájából fakadó megalapozottsága, de egyben eszközül is szolgál a hegelizmus védelméhez és a magyar filozófia vadhajásainak nyesegetéséhez. „A hazai bölcsészet jelene” vitairat, de egyben forrásmű egy korszak történetének a megértéséhez, amennyiben tisztázza a filozófiai álláspontokat. Erdélyi tehát a magyar filozófiai élet olyan jellegzetes katalizátora volt, aki nemcsak a fejlődés tempójának változását segítette elő, hanem maga is nyakig megmártózott e folyamatban, és karriere végén ennek tanújelét is adta. Az Erdélyit érintő ismert értékelésekhez csak a következőt csatolnám: Erdélyi hegelista volt, mégpedig korának *leghatásosabb hegelistája*, mivel közérthetőbb volt elődeinél és eredményesebben kapcsolódott be a filozófiai vitákba; Erdélyi nézetei a *hegelizmus legalkotóbb felfogását* jelentették Magyarországon, mivel nemcsak magyar nyelven adta Hegelt, hanem hazai problémákra alkalmazta annak elveit, sőt, azokat a filozófián túlra is kiterjesztette. Ami továbbélő feladat ezzel kapcsolatban, az Erdélyi és a többi korabeli magyar hegelianus nézeteinek alaposabb komparációja, valamint ezzel összefüggésben a már felvázolt probléma: minden összetevőjében megvizsgálni azt az eszmei bázist, amelyre az egyezményesek támaszkodhattak Magyarországon.

Amíg Erdélyi esztétikai írásairól, *A hazai bölcsészet jelenéről* vagy *A bölcsészet Magyarországon* c. műről van szó, nem kérdőjeleződik meg hegelizmusa. Az értékelések nem teljesen

egybevágóak akkor, amikor a híres Bacon-cikkről beszélünk. Vannak olyan nézetek, melyek szerint ez a cikk nem más, mint a korszellemmel való azonosulás megnyilvánulása, tehát az erősödő pozitivistikus, materialisztikus irányzatokhoz való hasonulás kinyilvánítása. Ami egyben azt is jelenti, hogy Erdélyi feladta volna *A hazai bölcsészet jelenében* meghirdetett programját a magyar filozófia megalapozását illetően. Ha ezt a látszólagos váltást próbáljuk megmagyarázni, már nemcsak filozófiatörténeti és eszmetörténeti tisztázásra vállalkozunk, hanem Erdélyi reagálásában modellértékű filozófiai tettet fedezhetünk fel.

Ami a kérdés első részét illeti, tehát hogy valóban törést jelentett-e a Bacon cikk Erdélyi gondolkodásában, erre maga a szerző is válaszol. Mégpedig mind a nemzetekfeletti, mind a nemzeti filozófia vonatkozásában. „Baco a mai bölcsészetben kezdet; így nélküle nem érthetni az újabb kori tudományosságot, de belőle sem, mert utána sok következik még.” Ha csak ezt a mondatot elemeznénk, már akkor is szembeötlik a hegeli alapvetés: a dolog azonos saját történetével, amelybe ugyanúgy beletartozik a kezdet, mint az aktuális kifejtet; ugyanúgy a múlt, mint a jelen és a potenciális jövő. A 19. század bölcsészete megszüntetve-megőrizve tartalmazza Bacon filozófiáját, ennyiben tehát jogos, sőt logikus követelmény az „eszmeiség” álláspontján álló Erdélyivel szemben is, hogy foglalkozzon vele. Ebből a szempontból tanulságos az is, ahogy Erdélyi a „túlcsigázott eszmeiséggel” szemben tartja helyesnek a visszanyúlást „a bölcsészeti állapotok kezdetéhez”, a tapasztaláshoz. A nemzeti filozófia szempontjából az készítette Erdélyit a Baconnal való foglalkozásra, hogy — mint maga írja jegyzeteiben — „Bacot, néhány XVII. századi magyar bölcsészen, a jelen században Széchenyin kívül alig vizsgálták, mégis tekintélyül idézték, rendszerint az eszmeiség rovására”. Kimondatlanul is a hegelizmus védelme húzódik meg e cikk mögött.

Mit emel ki Erdélyi Bacon újításai közül?: „Baco iskolásnak vagy nem eléggé életrevalónak félvén tartani, került a rendszert...”, vagyis a zárt rendszert, amellyel Erdélyi is a nyitottságot helyezi szembe. Szontaghról elmondható — kétségbenvonhatatlan kritikus-i tehetsége és szolid filozófiai műveltsége ellenére — hogy mindig is nagyon rugalmasan követte és másolta a viszonyok kialakította magatartás- és viszonyulásmódokat, gondolkodásmódokat. Ezt megkönnyítette számára „philosophiai synthetismusa”, amely sivár eklektizmusnak bizonyult, éppen azért, mert csak a jelenségek szintjén mozgott. Erdélyi ezt „tárgyazatlan dilettantizmusnak” nevezte, amely nem képes felülemelkedni a közvetlenségben. Itt már felszínre kerül nemcsak a következményként megjelenő jelenségek abszolutizálásának a hibája, hanem az időbeniség figyelembe-nem-vétele is. Nem elég csak reflektálni a nemzeti tragédia következményeit — ahogy azt Szontagh követeli — spekulációra is szükség van, hogy felderíthessük a közvetlenség rejtett összefüggéseit és általános alapját — mondja Erdélyi. A reflektálás a józan ész eszköze, „a józan ész pedig — így Erdélyi — mindig a bevégzettet akarja”, kész elvek közé szorítja a gondolkodást. Amikor tehát Erdélyi Bacon rendszer-ellenességét hangsúlyozza, nemcsak a Szontagh által meghatározott realizisztikai vagy idealisztikai irányzatok ilyen vagy olyan jellegzetességeire utal, hanem valami olyan általános vonásra is, amely a filozófiai alapállást általában határozza meg. Azt a filozofikumot emeli ki, amely szerinte csorbát szenvedett az egyezményesek kezében.

Kommentár nélkül ide kívánczok Erdélyi egy megjegyzése az 1850/60-as évek fordulójáról: „Minden tudománynak van híve divatból, szükségből, meggyőződésből.”

Azt mondtam, hogy a Bacon-cikk modellértékű filozófiai tett volt. Ezt szeretném egy rövid idézettel és annak magyarázatával illusztrálni: „Mert a bölcsészet nem egyenként kikapott részeiben: Baco 'inductioja' vagy Descartes 'cogito ergo sum'-ja, Fichte 'én'-je vagy Kant 'Ding an sich'-je szerint, hanem egészben hagyja magát értetni...”

Az első, ami itt szembeötlik, egy termékeny paradoxon, az, hogy a filozófia mint olyan nem létezik, csak „részeiben”, tehát az egyes irányzatokban nyeri el konkrét létezését; mégis csak mint eme irányzatok szerves egésze mutatja ki filozófia-voltát. Pontosabban: a filozofikum csak az irányzatok átfedésében, találkozó pontjain nyilvánul meg.

A második tanulság: a filozófiát nem kiragadott tézisek, kategóriák adják, hanem az az összefüggésrendszer, amely meghatározza a kategóriák helyét a gondolkodásban és amely

módszerűen szolgál a megismerés számára. Ez a módszer élteti a filozófiát, és ez marad meg élőként a múlt rendszereiből. Ezért nem az a gondolkodó a korszerű, aki mindig az adott korszak divatos és felkapott elméleteihez kapcsolódik — habár azok ismerete alapkövetelmény — hanem az, aki a valóságot meghatározó tendenciák feltárására képesítő módszerrel bír.

A harmadik következtetés, amit Erdélyi ugyanúgy levont gondolatmenetéből, és ami érvül is szolgált számára az egyezményesekkel vívott harcában, az, hogy a filozófia nyitottsága és totális jellege kizárja a nacionalitás elvét. Pontosabban: a nemzeti jelleg és jellem, a sajátos gondolkodásmód ugyan kiszűrhetetlen, de ez nem érintheti és nem változtathatja meg a filozofikum mibenlétét.

Ezek után, azt hiszem, megállapíthatjuk: Erdélyi a Bacon-cikkkel nem tagadta meg korábbi énjét, csak az érvelést vitte át más területre. Nem tagadta meg Hegelt, hanem annak eszméitől elrugaszkodva *akkor és ott* egy filozófiai, erkölcsi káoszba úgy próbált rendet vinni, hogy nem egy konkrét (és ezért szükségképpen egyetlen alternatívát nyújtó) filozófiát népszerűsített, hanem a minden filozófia alapját adó *filozofikumot* kívánta megragadni. A kérdés csak az, hogy ez a tette aktuális volt-e?

Általánosságban érvényes, hogy a filozofikum akkor válik időszerűvé, amikor egy bizonyos filozófiai irányzat *belül* kétségessé válnak az addigi következtetések, kiürülnek a kategóriák, semmitmondóvá válik az elmélet, skolaszticizmusba dermed az addigi rugalmasság, a valóság talajába eresztett gyökerek megszakadnak. És objektíve időszerűvé válik a filozofikum akkor is, amikor — újabb paradoxon — *a mindennapokban* a filozófia szükségtelemmé, nyűggé, a legjobb esetben pedig a lelkiismeretet megterhelő dologgá alakul át. legidőszerűbb pedig akkor, amikor ez a két körülmény egymás mellett és egymást erősítő rombolja le az addig biztosnak vélt eszméket és cselekvési normákat.

Bizonyosnak veszem, hogy egy ilyen helyzetet a levett forradalom után Magyarország fennállt, tehát Erdélyi megtette, amit egy filozófus a saját eszközeivel megtehet: az elmélet belső válsághelyzetében, valamint a nemzet útkeresésében kutatta a biztos tájékozódási pontokat. És nem csak ez: saját példájával szemléltette a filozófia és a filozofikum nem mindig tudatosított, de azért fel-felbukkanó és szemérmesen nyilvánított szükségét.

Mészáros András
(Pozsony)

Ki volt Madách első szerelme?

A Madáchról szóló irodalomban Palágyi Menyhért kutatásai nyomán elterjedt az a feltételezés, hogy Madách Imre első szerelme Lónyay Etelka volt. Palágyi előbb a *Vasárnapi Újságban*, majd a könyvében is úgy foglalt állást, hogy Etelkát kell Madách szerelmi életében (legalábbis ami az időrendet illeti) az első helyre tennünk.¹

Ma már nehéz megmondani, mi készítette őt erre a feltételezésre, amelyet aztán a későbbi életrajzírók is rendszerint átvettek tőle. Alighanem két másik hipotézis eredőjeként adódott az a kézenfekvőnek látszó feltételezés, hogy Madách első szerelme nem lehetett más, mint Etelka. Az egyik hipotézis: a pesti tanulóévek alatt Etelka Madách egyetlen szerelme; a másik: mivel Pestre kerülésekor Madách még csak 14 és fél éves, a korábbi időszakot bizvást figyelmen kívül hagyhatjuk.

Madách műveinek (mindenekelőtt verseinek) alaposabb elemzése azonban nem támasztja alá egyik feltételezést sem.

¹ PALÁGYI Menyhért, *Madách első szerelme*. VU 1898. 27. sz. 463–465., PALÁGYI Menyhért, *Madách Imre élete és költészete*. Bp. 1900. 65–75.

1840. július 19-én Madách Imre levelet írt Etelka bátyjának, Lónyay Menyhértnek (aki egyúttal tanuló társa, s a hozzá intézett levelek tanúsága szerint legjobb ifjúkori barátja volt), s abban többek között megemlítette az *Ige a múltból* című versét.² Nem tudjuk, vajon az eredeti vers mennyire hasonlíthatott arra a változatra, amely végülis ilyen címen fennmaradt³, tartalma alapján azonban semmiképpen sem szólhatott Etelkának. A *Lantvirágokból* hidegnek, megközelíthetetlennek megismert Etelka ugyanis nem lehet azonos azzal a lánnyal, akinek Madách az *Ige a múltból* tanúsága szerint a hajfürtjét ajándékozta egykor. Az „Öröknek esküvéd akkor szerelmedet” állítás is valószínűtlenné teszi a két lány azonosságát. Bár azt ma már egészen pontosan megállapítani nem lehet, hogy Lónyay Etelka miként fogadta Madách közeledését (ha egyáltalán közeledett hozzá Madách, hiszen még ez sem biztos), de azt a lehetőséget, hogy örök hűséget esküdött volna neki, bátran elvethetjük. Végképp kizárja a vers címzettjének és Etelkának az azonosságát az a körülmény, hogy a vádló hangvételű vers megírásáról Etelka bátyjának tett említést az ifjú költő.

Fel kell tételeznünk tehát, hogy már Etelkát megelőzően (esetleg vele egyidejűleg) is volt valaki, akihez szoros kapcsolat fűzte Madáchot. Sőt, a vers címe és tartalma egyaránt arra enged következtetni, hogy nem futó kapcsolatról, hanem hosszabb, talán éveken át tartó szerelemről lehetett szó, amely legalább részben párhuzamos volt az Etelka-szerelmmel: a levél keltezése (amelyben említés történik a „régmúltat” idéző vers megírásáról) nagyjából egybeesik az Etelka-szerelem ma ismert végével: 1840 nyarával. Az Etelka-szerelemnek, s „következményének”, a *Lantvirágoknak* máig legátfogóbb ismertetését nyújtó Kerényi Ferenc szintén erre az időszakra teszi a szerelem végét, amely egyébként hirtelen következik

A lánynak ajándékozott hajfürt mellett további tárgyokról történik említés a versben. Egy könyvről, amelyből régen Madách olvasott fel szerelmes verseket a lánynak, s amely szintén az ifjú hölgy tulajdonában lehetett. Szó esik továbbá egy virágfüzerről, amit a lány adott a költőnek. Hogy a virágfűzér rózsákból állt-e, azt nem tudjuk, mindenesetre a lány a rózsza illatát kedveli. Végül a vers legfontosabb motívuma, a gyász:

... e gyászemlék neked
Hirdetni lesz csupán egyik győzelmedet?
Sírok közt, oh leány, szerelmeskedni félj

majd néhány sorral később:

Mit álljon még frás a síron, melyre már
A részvét könnyeket áldozni úgyse jár.

Bár elválásról, hosszabb távollétről nincs szó a versben, az ajándékokból arra következtethetünk, hogy életük egy bizonyos szakaszában elváltak egymástól a szerelmesek.

Mielőtt tovább haladnánk, vegyük észre, hogy Madách levélbeli említése adja a kulcsot a címzett kiletének megállapításához. Ha nem tudnánk, hogy a vers (vagy annak egy korai változata) már 1840 nyarán elkészült, joggal hihetnénk, hogy a versben szereplő sír Lujza sírja, s hogy ilyenformán a vers Lujza barátjához, Amáliához szól. Hangulatok,

² GYÖRFFY Miklós, *Madách kiadatlan levelei*. It 1959. 93.

³ HALÁSZ Gábor (szerk.), *Madách Imre összes művei*. Bp. 1942. II. 36–37.

⁴ KERÉNYI Ferenc, *Madách-versek a tanulószobából?* (Előszó MADÁCH, *Lantvirágok* c. kötetének hasonló kiadásához.) Salgótarján, é.n. 10–11.

motívumok, köztük mindenekelőtt szerelmi motívumok oly mértékben ismétlődnek Madách életében, hogy vélt vagy akár valóságos egyezések is tévútra vihetik az elemzőt. Az egyetlen körülmény, ami jelen esetben ellene szól annak, hogy a vers címzettje Gyürky Amália volna az, hogy 1840-ben valószínűleg még nem ismerte őt Madách.

Emlékezés

Kézenfekvőnek látszik a feltételezés: ha nem Etelka Madách első szerelme, s ha az *Ige a múltból* című vers olyasvalakire szól, akibe Madách már Etelkát megelőzően szerelmes volt, akkor ennek a versnek a címzettjét kell Madách első szerelmének tekintenünk. De bármennyire is valószínűtlennek látszik (s nem is annyira lélektani okokból, sokkal inkább az életrajzi adatok hiánya miatt), hogy a fiatal Madách már 1837 ősze előtt több lányba lett volna szerelmes, azért ezt a lehetőséget sem vethetjük el. Mint ahogy azzal is számot kell vetnünk, hogy Madách tanulmányai kezdetén valaki másba szerelmes, s csak később Etelkába. Semmi jele annak, hogy az a szerelem, amelynek első datálható nyomait 1840 elejére tehetjük, sokkal korábbi keletű; Madách egyik (1840-ben írt) levelében úgy fogalmaz, hogy „Tavaly láttam őt először”.⁵ Vagyis Etelkát eszerint csak 1839-ben ismerte meg. Kerényi Ferenc kutatásai szintén ezt az időpontot valószínűsítik.⁶

Érdekes, hogy Madách eszerint viszonylag későn ismerkedik meg Etelkával. Vajon mi lehet ennek a magyarázata? Győrffy Miklós hívja fel a figyelmet arra, hogy bár Madách kezdetől (vagyis 1837 őszétől) fogva tanulóháza Lónyay Menyhértnek, egy korai édesanyjának szóló levelében mégsem említi őt, pedig más társait név szerint felsorolja. Ugyanakkor egy 1838. március 31-i levelében már barátjának nevezi; „... néked kedves Barátom egynehány sorokat írni...”.⁷ Első pillanatban nehezen érthető, hogyan lehet ges, hogy a barátság létrejötté után legalább kilenc hónap telik el, míg végre megismerkedik Madách Etelkával. Figyelemre méltó ebből a szempontból Vida Imre megjegyzése, eszerint a Lónyay család csak 1839-ben költözött volna Pestre.⁸ Ennek azonban Gyürky információi ellentmondani látszanak. A magyarázathoz közelebb visz Madách egy jegyzése, amely Lónyay Menyhérthez 1838 szeptemberében írt levelében található: „az kezét nem ismerve is tsókolom”. Ha ehhez hozzávesszük, hogy ezt a levelét Nagylónyayra küldte Madách, akkor az a kézenfekvő következtetés adódik, hogy a család hölgytagja (vagy legalábbis Etelka és édesanyja, Lónyay Florentina) valóban csak később, 1839 közt költöztek Pestre, jöllehet Lónyay János és fiai akkor már évek óta Pest-Budán laktak. Tehát a fenti kutatásoknak kell választ adniuk arra a kérdésre, hogy ez a feltételezés mennyiben támasztható alá a Lónyay-család életéről fennmaradt dokumentumokkal.

Ám ha az Etelka iránti szerelem voltaképpen „késői” szerelem, akkor az *Ige a múltból* című vers től függetlenül is jogos a kérdés: ki lehetett Etelka előtti? Az ugyanis lélektanilag több mint valószínűtlen, hogy Madách tizenhatodik életévének betöltése után lett volna életében először szerelmes.

A talány megoldását megkönnyíti az *Emlékezés az első szerelemre* című költemény. Ez a ritkán elemzett vers már címénél fogva is figyelmet érdemel. De vajon ki lehetett az a személy, akire Madách utóbb, mint első szerelemre emlékezett? Bizonyos jelekből ítélve ugyanaz a lány volt, akihez az *Ige a múltból* című verse szól. A címzettek azonosságát támasztja alá (amellett, hogy mindkét esetben Etelka előtti szerelemről van szó, s így azért túl sok lehetőség már nem jöhet szóba) az a körülmény, hogy itt is egy hosszabb szerelmét beszél el a költő; a kapcsolat alakulásának egyes korszakait tipográfiailag is elválasztja egymástól. Egy további hasonlóság: a lány mindkét esetben viszonzza Madách szerelmét. Végül pedig mindkét esetben a lány az, aki megsért valamiféle — egyik esetben kimondott, másik esetben ki nem mondott — egyezséget, ami a kapcsolat megszakadásához vezet.

⁵ GYÖRFFY Miklós, i.m. 86.

⁶ KERÉNYI Ferenc, i.m. 9.

⁷ GYÖRFFY Miklós, i.m. 73.

⁸ VIDA Imre, *Madách Imre életének vázlata új életrajzi adatok alapján*. Bp. 1925. 6.

Mindez azonban együttesen is kevés a két lány azonosságának kimutatásához. Előbbre jutunk e tekintetben, ha feltételezzük, hogy ismert személyről van szó Madách életében, akit nem csupán megnevezni tudunk, de a hozzá frott más versekkel is egybevetethetjük az itt említett két verset.

Ha figyelembe vesszük, hogy az *Emlékezés...* szerint a lány sokáig Madách közvetlen közelében tartózkodott, majd Madáchnak hosszabb időre el kellett válnia tőle, ami után ismét találkoztak még, akkor arra a következtetésre jutunk, hogy a lánynak Alsósztrégován kellett élnie, s a hosszú elválás a pesti tanulóéveket jelenthette. Bár sehoh sincs kimondva, hogy Madách otthonában, vagy annak közvetlen környezetében élne a lány, találkozásaik gyakorisága, az elválás és visszatérés motívuma, ezt valószínűsítik. S ha ez így van, akkor az egyetlen szóba jöhető személy azok közül, akiket név szerint is ismerünk: *Cserny Mária*.

Egyébként Balogh Károly is hivatkozik egy korai tanulmányában az *Emlékezés az első szerelemre* című versre, ő azonban úgy véli, hogy a vers Lujzáról szól.⁹ Mivel Dacsó Lujzát minden rendelkezésünkre álló forrás a pesti tanulóévek utánra teszi (így többek között Balogh Károly későbbi írásai sem ismétlik meg e szokatlan feltételezést), ezért e lehetőség alaposabb vizsgálata szükségtelennek látszik. De vannak más, kevésbé közvetett bizonyítékok is, amelyek Mária elsősége mellett szólnak. Ha ugyanis jobban megnézzük Madách verseinek kéziratait, azt tapasztaljuk, hogy tervezett verskötetete Máriához frott versekkel kezdődött volna, sőt, az *Emléklapokra* ciklus is feltűnő módon Mária-verssel kezdődik. (Mellesleg a versek különböző kiadásai is rendszerint megőrzik ezt a sorrendet.)

Végül arról se feledkezzünk meg, hogy a pesti tanulóévek előtt Madách nem hagyta el hosszabb időre Alsósztrégovát; ha tehát már korábban, Pestre kerülése előtt szerelmes, úgy első szerelmének legvalószínűbb helyszíne szülőfaluja.

Amit Máriáról tudunk

Cserny Máriát a korai életrajzírók, Bérczy Károly és Becker Hugó nem ismerték.¹⁰ Először Palágyi Menyhért tett róla említést. A lányról írt sorai több mint különösek: megdöbbentők. „Látja a lánykát gyászruhában ravatalnál állva s lovagias érzése az árván maradthoz vonja:

Érzé ő, nélkülem árva lenne,
Érzém én is, hogy védője lettem.”¹¹

Palágyi tehát az *Emlékezés az első szerelemre* című versből idéz, s ezzel közvetve bár, de elismeri Mária elsőségét. Az a körülmény azonban, hogy könyvében „Első szerelem” címen szentelt alfejezetet Etelkának (s már egy korábbi Etelkáról szóló cikke is hasonló címet viselt), azt mutatja, hogy Palágyi mégiscsak Etelkát tartotta Madách első szerelmének. Az ellentmondást nem könnyű feloldani; magyarázat hiányában kénytelenek vagyunk a szerző figyelmének lankadására gyanakodni.

Ettől az apróságtól eltekintve azonban Palágyi pontosan következtetett és fogalmazott, jóval pontosabban, mint a későbbiekben őrá támaszkodó szerzők. „Én azt gyanítom, hogy Mária Madáchék házában élt és némileg a házhoz tartozónak tekintetett. Az 1841–1843 közötti családi levelekben ugyanis több ízben valami Cserny Mariról történik igen rokonszenves említés.¹² A későbbiekben elterjedt az a vélemény, hogy Mária nem is lehetett 1841 előtt Alsósztrégován, holott Palágyi csupán annyit állított, hogy ettől kezdve

⁹ VÁRKONYI Hildebrand — BALOGH Károly, *Madách-breviárium*. Pécs, é.n. [1926] XXVII. old.

¹⁰ BÉRCZY Károly, *Madách Imre emlékezete*. PN 1866. 29–30. sz., BECKER Hugó, *Madách Imre életrajza*. MSZ 1899. 21–35. sz.

¹¹ PALÁGYI Menyhért, *Madách Imre élete és költészete*. Bp. 1900. 79.

¹² PALÁGYI, i.m. 80.

jelent meg a neve a család levelezésében. Mindazonáltal van még egy érdekes vonása Palágyi közlésének. Az iménti megállapítás előtt ugyanis ezt írja: „Hogy ki volt a szelíd gyermeklányka, azt határozottsággal megállapítanom nem sikerült. Szontagh Pál és Friedczky Lajos, kik még leginkább szolgálhattak volna felvilágosítással, Máriáról és a hozzá intézett versekről semmi tudomással nem bírtak.”¹³

Ez a közlés is megdöbbenő, bár az az ellentmondás, ami a háttérben áll, jóval rejtettebb, mint az előbbi esetben. Arról van szó ugyanis, hogy Palágyi könyvében több helyütt is Szontagh kiváló emlékezőképességét dicsérte. Márpedig Szontaghnak valamilyen módon mégiscsak ismernie kellett Cserny Máriát! Hiszen egy hozzá intézett Madách-levélben minden magyarázat nélkül ez áll: „Cserny Mari nincs itt többé.”¹⁴

Míg Palágyi úgy vélte, hogy a lány a Madách-kastélyban élt, s idősb Madách Imrénének és Madách Annának lehetett a társalkodónője, addig Balogh Károly szerint „Sztregován tartózkodott és valószínűleg valamelyik ottani lelkész, vagy más községbeli honorátiorokona volt.”¹⁵ Mind Palágyi, mind Balogh tud róla, hogy Madách Anna házasságkötése után írt leveleiben is többször üdvözlését küldi Cserny Máriának, s Balogh Károly még azt is tudni véli, hogy egykorúak voltak. Eszerint Mária idősebb lett volna Madách Imréné.

A családi levelezésben ma már csak szerény nyomait lehet felfedezni Cserny Máriának. Tény azonban, hogy Madách Anna 1842. április 19-én Barátiban kelt s édesanyjának címzett levelében ezt olvashatjuk: „Kedves Emikén igen búsulok nem é van nagy baja? Kérlek irasd meg a' Cserny Marival.”¹⁶ Majd néhány sorral alább: „Pá kedves mamám; a' jó Marinak az én nevembe is köszönd minden fáradságát, 's barátságát”. Végül egy 1843 júniusában írt levélben említi utóljára Cserny Marit Madách Anna: „Emikét és Cherny Marit csókolom, kezeit csókolom.”¹⁷

Nemcsak Cserny Mária, maga a Cserny család is gyakorlatilag ismeretlen a genealogiai irodalomban. Nagy Iván Abauj vármegyei családnak vélte¹⁸, de a megye nemes családjairól szóló monográfiában hiába keressük ezt a családnevet.¹⁹ Kempelen Béla inkább Pozsony vármegyéből származónak tartotta.²⁰ Ami a *Nemesi Évkönyveket* illeti, a kevés utalás között csupán egyet találunk, amely a helyszínt és az időpontot tekintve esetleg összefüggésbe hozható Madách első szerelmével: Cserny János a férje annak a Koronthály Franciskának, aki Szenicen született 1791. szeptember 27-én, és Nagyszombaton halt meg 1840. március 30-án.²¹

Ami Máriát és Madáchnak Máriához való viszonyát illeti, Harsányi Zsolt az *Ember küzdj'*... című életrajzi regényében vitatható módon szövelt e korai szerelemről.²² És itt nem csupán arról van szó, hogy ő sem tette Máriát az első helyre. Sokkal inkább a költő és a lány kapcsolatának bemutatása az, ami (úgy tűnik) nem felelhetett meg a valóságnak. A lányt szerelmével üldöző Madách képe félreértés folytán vagy tévedésből születhetett. Erre különben jónéhány példát találunk Harsányi levelezésében: a rendelkezésére álló hatalmas mennyiségű anyagban gyakran eltévedt, s számos levélíró hívta fel figyelmét a pontatlanságokra, amelyek között rokonsági kapcsolatok összetévesztésétől koncepcionális hibáig szinte minden előfordult.²³ A Mária-versek egyértelműen tanúsítják, hogy a

¹³ PALÁGYI, i.m. 80.

¹⁴ HALÁSZ Gábor, i.m. II. 952.

¹⁵ BALOGH Károly, *Madách az ember és a költő*. Bp. 1934. 29.

¹⁶ OSZK Levelestár. Madách Anna idősb Madách Imrénéhez. 2. sz. levél.

¹⁷ OSZK Levelestár. Madách Anna idősb Madách Imrénéhez. 3. sz. levél.

¹⁸ NAGY Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*. Pest 1858. III. 148.

¹⁹ CSOMA József, *Abauj-Torna vármegye nemes családjai*. Kassa 1897.

²⁰ KEMPELEN Béla, *Magyar nemesi családok*. Bp. 1912. III. 110.

²¹ DARÓCZY Zoltán (szerk.), *Nemesi Évkönyv*. 1924. 167.

²² HARSÁNYI Zsolt, *Ember küzdj'*... Bp. 1942. (IV. kiadás). I. 114–130.

²³ Nógrád megyei Levéltár. XIII. 1. A Bory-Madách család iratai. Érdekes módon ez a fond tartalmazza azt a 71 fennmaradt levelet, amelyet Harsányi Zsolt 1932-ben és 1933-ban kapott készülő, illetve már elkészült Madách-regényével kapcsolatban.

szerelem (legalábbis a korai időszakban) kölcsönös volt; az *Emlékezés...* kézirata szerint (a vers kinyomtatott változataiból az erre utaló versszak is kimaradt) a lány Madách „betűjét” (monogramját?) belevészte egy fába, más versek szerint örök hűséget esküdött Madáchnak, így tehát Harsányi elképzelése aligha felelhet meg a valóságnak. Mentéségre szolgáljon, hogy a jelek szerint semmit sem sikerült megtudnia a lányról, így kénytelen volt intuícióira hagyatkozni.²⁴ Ugyanakkor Harsányi felfogásának az a része, amely az ifjú Madáchot forróvérű, szenvedélyes szerelmesként mutatja be, sok jel szerint nagyon is megfelel a valóságnak.

Amit a versekről tudunk

Hagyományosan Madách verskéziratainak első hét versét (amelyek közvetlenül a tartalomjegyzék után, a második lapon állnak) szokás Mária-verseknek tekinteni.²⁵ Címük (a kéziratbeli sorrendnek megfelelően): *Kis leány, Hódolat Máriának, A bokréta, Fehér rózsza, Első csók, Elváláskor, Emlékszel-é?* Mária-vers továbbá az *Emléklapokra* ciklus első verse, valamint — a fentebbi érvelés értelmében — az *Ige a múltból* és az *Emlékezés az első szerelme*re. Ám e tíz Máriához szóló versen kívül is van legalább még kettő, amelyet minden jel szerint hozzá írt Madách. Érdemes e verseket külön-külön is megvizsgálunk.

A *Harangszó* címűről már Balogh Károly megállapította, hogy Cserny Mária lehetett a címzettje, bár nem indokolta meg közelebbről, hogy miért.²⁶ Ismét a versben található motívumokat kell segítségül hívunk. Az a topográfiaileg meghatározott helyzet, amelyben a költő a hegyen, a templom pedig a völgyben helyezkedik el, Alsósztrégován kívül még sok más helyszínre is ráillik, Madách életterének ismert helyszínei közül azonban csak kevésre (Csesztvén pl. maga a templom is inkább magaslaton, mintsem völgyben helyezkedik el).

Ennél sokkal fontosabb a halál motívuma: „Később, hogy kedves halottat / Rejte tőlem a sír.” Mivel Madách ismert szerelmei közül az *Emlékezés az első szerelme*re címzettjénél találunk utalást arra, hogy a lánynak valakije meghalt, ezért valóban nem ésszerűtlen az a feltételezés, hogy ez a vers is Máriához szól. E vers szerint „később” Madáchnak is meghal valakije, s ez a valaki alighanem Lujza. (Azt, hogy Madách kedves halottja valamelyik testvére lett volna, az egyes szám használata teszi valószínűtlenné. Madách Máriát és Madách Pált hasonló szöveggörnyezetben együtt, vagyis többes számot használva említi Madách.) Ha elfogadjuk azt a Balogh Károlytól származó adatot (s mivel őselőtte vagy tőle függetlenül senki sem tudott pontos időpontot megjelölni, és komoly kifogás sem hozható fel ellene, ezért nehéz nem elfogadni), hogy Lujza 1843. tavaszán halt meg, akkor (a versben szereplő *később* szó értelmét pontosítva) azt kapjuk „eredményül”, hogy a Mária-szerelme már jóval a lány elutazása (vagyis 1843 nyara) előtt végetért.²⁷

Végül lássuk a tizenkettedik Mária-verset, amely *A csapodár átka* címet viseli! Vajon mi az, ami miatt a Máriához írt versek közé kell sorolnunk? A legfontosabb ok az „Isten rendelé, hogy elfelejts” kifejezés, hiszen az *Emlékezés az első szerelme*re című versből kitűnik, hogy a lány valakihez férjhez megy, s ez a poétikus kifejezés utalás lehet a lány (közelgő vagy elmúlt) esküvőjére. Ámbár meglehet, hogy egészen másként kell értelmeznünk az „Isten rendelé” kifejezést, hiszen a vers szerint ismét Madáchhoz közeledik a lány. Lehet, hogy még csak az eljegyzés után vagyunk? Ha most abból indulunk ki, hogy ez a vers még a Fráter Erzsébethez írott versek előtti korból származik, akkor Madách ismert szerelmei közül, mint házasulandó, senki más nem jöhet szóba, egyedül Mária.

²⁴ HARSÁNYI Zsolt, *Hogyan írtam Madách-regényt*. Új Idők. 1932. II. 638–640. Harsányi ebben a cikkében sorolja fel, hogy ki, milyen adatokkal segítette regényének megírásában. Cserny Máriával kapcsolatban nem említi adatközlőt.

²⁵ Madách Imre versei. OSZK Fol. Hung. 1397.

²⁶ BALOGH Károly, i.m. 29.

²⁷ BALOGH Károly, i.m. 29.

Lónyay Etelka csak később (1844. augusztus 6-án) fog férjhez menni Szirmay Ödön-höz²⁸, Dacsó Lujza meghal, Amália később, 1846. november 9-én megy férjhez Ottlik Ákoshoz²⁹, Matkovich Ida 1844. nyarán még visszavárja Madáchot.³⁰ A házasság előtti időszakból teljes nevén ismert öt lány közül egyedül Cserny Mária házasságáról lehet tehát szó a versben (bár azt a lehetőséget, hogy mondjuk a *Szöke Ipoly P.*-je vagy más, teljes nevén nem ismert lány a címzett, természetesen nem lehet kizárni.)

Elvben persze azzal is számolhatunk, hogy a lány már jóval korábban férjhez ment, s a házasság utáni (esetleg sok évvel későbbi) újratalálkozás az, ami Madáchot a vers megírására készteti. Félrevezető lenne pusztán a szenvedélyes hangból az esemény időbeli közelségére következtetnünk. De még ebben az esetben is Gyürky Amália lehetne csak a címzett, akivel Madách valóban találkozik is a lány házasságkötése után, ám éppen a hozzáírt *Viszontlátás* című vers (amely eredetileg a *Viszontlátás Amáliával* címet viselte³¹) mutatja, hogy merőben más érzésekkel viseltetik a lány (illetve akkor már asszony) iránt. Egyébként az a körülmény, hogy a vers a kéziratok mindkét tartalomjegyzékében, és természetesen is az *Ige a múltból* című vers után áll, jelzi a címzettek azonosságát.

Vannak azonban ennél fontosabb egyezések is. A vers tanúsága szerint a lány szerelmet esküszik a költőnek, s ez a motívum az *Ige a múltból* című versben fordul elő. S itt is feltűnik a sír; nem világos ugyan, hogy Lujza sírjáról vagy Mária testvérének sírjáról van-e szó, ám ez a motívum is csak két lánnyal kapcsolatban fordul elő: egyikük Cserny Mária, aki testvérét temette el, a másik Gyürky Amália, aki Lujza „leánytársa”.

A vers virágmotívuma is mutat némi rokonságot a *Kis leány* című verssel. Míg abban egy füzér kerül a lány kebelére, addig itt koszorú virult egykor a lány homlokán.

Ennyi motívum egyezése aligha lehet véletlen. Érdeemes lesz majd egy futó pillantást vetnünk a verseknek a kéziratban való elhelyezkedésére, s egyúttal azt is megnézzük, hogy a két tartalomjegyzék eltér-e a Mária-versek csoportosítása tekintetében.

Mielőtt azonban a tartalom-jegyzékeket szemügyre vennénk, szólnunk kell Madách szerelmi költészetének egy érdekes alakjáról, a pásztorlánykáról.

Lenke, a pásztorlány

Madách Imre több versében is szól egy pásztorlánykáról, aki (feltéve, hogy egyáltalán életrajzi vonatkozásai is vannak ezeknek a verseknek) szintén korai, Etelka előtti szerelme lehetett. Sajnos az eddigi vizsgálatok nem adnak kellő támpontot még annak eldöntésére sem, hogy jogos-e egyáltalán élő személyt feltételeznünk e versek ihletőjeként, vagy helyesebb olvasmányélményekre, utóérzésekre gondolnunk. Ilyenformán arról sincs sok értelme beszélnünk, hogy ha létező személy volt a versek ihletője, vajon azonos volt-e Cserny Máriaival. Mindazonáltal egy valami határozottan amellett szól, hogy valóságos személyt kell feltételeznünk e versek hátterében is.

Ha megnézzük a *Szerelmem* ciklus verseit, akkor megállapíthatjuk, hogy azok — a ciklus címének megfelelően — valóban szerelmes versek, amelyek meghatározott személyekhez szólnak. Igaz, néhány esetben nem tudjuk pontosan, hogy ki a címzett (kérdéses pl., hogy *A galambok* alcímében szereplő „R-hoz” de la Motte Rozáliát jelenti-e, vagy hogy a kései versek Borkája és Borbálája azonos vagy különböző személyek), de azt azért elég határozottan állíthatjuk, hogy létező személyekhez írt versekről van szó. Mindössze három

²⁸ BARNÁ-SZ. Emil szíves közlése; az esküvő helyszíne ismeretlen.

²⁹ A házaspár (Ottlik Ákos és Gyürky Amália) dédunokájának, dr. Ozory Aladárnak szíves közlése. A birtokában lévő anyakönyvi kivonat alapján sikerült az Országos Levéltár A 1301 j. k. a kisterenyi anyakönyveket tartalmazó mikrofilmen az adatot megtalálnom.

³⁰ OSZK Levelestár. Madách Anna idősb Madách Imrénéhez. 5. sz. levél (Baráti, 1844. 14.). „Huszár Lajos beszéli, hogy Matkovichs Ida nagyon szerelmes Emibe, és várja őtet.”

³¹ Így szerepel az 1a. lapon olvasható tartalomjegyzékben, és az 5a. lapon található címében is (OSZK Fol. Hung. 1397.). A név (sok más Madách-vers címéhez hasonlóan) mindkét helyen át lett húzva.

versnél lehetnek kételyeink: *Egy cladó leányhoz*, *A pásztorlányka*, *Emlékdózat*. Ám éppen a kivételek csekély száma miatt ésszerűnek látszik a feltevés, hogy e három vers is létező személyhez vagy személyekhez szolt. Közülük a két utóbbiban szerepel az a pásztorlány, aki korai (bár nem feltétlenül Máriával azonos) szerelme lehetett Madáchnak. El kell ismerni azonban, hogy ettől az egy körülménytől eltekintve semmi más nem szól amellett, hogy a pásztorlányka mögött valóságos személyt lássunk. Ha a szerelmes verseit sorra lejegyző Madách, számba véve tíznél is több szerelméhez írt verseit, rövid kitérőt tett három olyan vers miatt, amelyeket fiktív személyekhez írt, úgy el kell ismerni, hogy szokatlan (s lélektanilag sem túl valószínű) eljárásával megtévesztette verseinek elemzőit.

A pásztorlányka és az *Emlék-áldozat* mellett figyelmet érdemel egy egészen más jellegű vers, *Az aggastyán* is. Igaz, ez utóbbiban nincs szó pásztorlánykáról, ám az emlékező ifjúkori szerelmeként feltűnő lány sok tekintetben egyezni látszik a pásztorlánnyal. Vajon a faluban bolyongó, korai szerelmét felidéző aggastyán ugyanarra a személyre emlékezik, akire az *Emlékezés*... „főhőse”? Olyan kérdés ez, amelyre nem tudunk határozott választ adni. De két további vers is figyelmet érdemel, főképp azért, mert tanúsítja, hogy korai motívumról (vagy ha szerelem áll a háttérben, úgy korai szerelemről) van szó. A pásztorlányka már Madách ifjúkori kötetében, a *Lant-virágokban* is helyet kapott.

Füstölögve kis falunknak
Állnak zsupos fedeli,

írja Madách a *Változásban*, vagyis itt is szülőfaluja a helyszín, ahol aztán megjelenik a pásztorlányka. S végül ugyancsak pásztorlányka motívumot tartalmaz (bár jellegéből következően kevésbé hozható összefüggésbe életrajzi adatokkal) a két *Csere* című vers. Az egyik még a *Lant-virágokban* jelent meg, a másik a kései kéziratok között található, s a gyűjteményes kiadások tartalmazzák. E jellegükben nagyon eltérő versek közös vonása, hogy a lány a költő falujában élt, s ablaka átellenben volt az ő ablakával. Neve csak egy helyen van a pásztorlánykának: a *Csere* korai (a *Lant-virágokban* szereplő) változatában, mint *Lenke* szerepel.

Tartalomjegyzékek

Ha a kézirat első lapján álló tartalomjegyzéket nézzük, amely csekély eltéréstől eltekintve megegyezik a verskéziratok tényleges sorrendjével (s ez arra vall, hogy a könyvtár részéről 10-es sorszámokkal ellátott, a szerelmi verseket felsoroló jegyzék inkább akkor született, amikor a kötet már készen állt), akkor abban az első hét vers szól Máriához, majd az *Ige a múltból* és *A csapodár átka* (feltételezhetően) Matkovich Idához és Fráter Erzsébethez írott versek közé ékelődik. A sorrend ugyanis ez: *Idához* (I. Templomban, II. Társaságban), *Szerelmem*, *Isten veled*, *Ige a múltból*, *A csapodár átka*, *Vadrózsák Erzséhez I-VII.*

Mivel nem tudjuk, mi lehet az oka ennek a sajátos tagolásnak, célszerű a legegyszerűbbnek látszó feltételezésnél maradnunk, amit a versek tematikája is alátámaszt: az első hét vers a szerelem korai szakaszáról szól, vagyis a pesti tanulóévek előtti korszakról, míg két utóbbi vers a kapcsolat jóval későbbi, konfliktusokkal súlyosan terhelt korszakáról dósít, jöllehet e két vers közül legalábbis az egyik 1840 nyarán vagy még korábban született. Az időbeli elrendezés mellett szól, hogy a *Kis leány* még fél gyermekként jellemzi ariát, a hatodik vers az elválásról, a hetedik a szerelem korai szakaszának felidezéséről l, tehát az első verscsoportban helyel-közzel nyomonkövethető az időbeli sorrend. Mi- az első hét verset *Etelkához* írottak követik, talán nem járunk messze az igazságtól, feltételezzük, hogy az első hét vers még 1839, vagyis az *Etelkával* való ismeretség előtt stkezett, míg az *Ige a múltból* és *A csapodár átka* az *Etelka*-szerelem után. Az *Emléklara* ciklus az *Epigrammák* között kapott volna helyet, így az abban szereplő *Mária*-vers tervezett könyv második kötetébe került volna. Végül az *Emlékezés az első szerelemre* a *Szerelmem* ciklusban, a Fráter Erzsébethez írott versek után szerepelt volna olyan más ver-

sek társaságában, amelyeknek címzettjeiről az esetek nagy részében még feltételezésünk sincsen.

A 10. lapon található tartalomjegyzékben egy-egy vonallal vannak elválasztva egymástól az egyes verscsoportok, így ez mutatja legjobban közelítéssel azt, hogy melyek azok a versek, amelyek ugyanahhoz a személyhez íródtak. Az első versek sorrendje nem változott; az első hét Mária-verset az Etelkához írottak követik. A komoly változások a Lujzához írott verseknél kezdődnek, ahol (az események feltételezhető menetének megfelelően) az élő lányhoz írott verseket az élő lány emlékét idéző, majd a halotthoz szóló versek követik, s ezután áll a *Lujza leánytársához* és a „*Fagyvirágok*” felolvasása után. Am a *Csapodár álka* és az *Ige a múltból* itt is egymás mellé kerül, s nagyjából azonos helyen, mint az első tartalomjegyzékben. Mivel a további Mária-versek itt már nincsenek feltüntetve, ezt úgy értelmezhetjük, hogy azok Madách szándéka szerint másik ciklusba kerültek volna, ami azt jelenti, hogy időközben az *Emlékezés az első szerelemre* című vers besorolását is megváltoztatta.

Madách tehát, talán az időbeli távolság miatt, talán azért, mert a kapcsolat jelentős változáson ment át, a korai és a késői Mária-verseket könyvének más-más helyén (bár mindkét csoportot a *Szerelem* ciklusban) kívánta megjelentetni.

A pásztorlánykás versek, amelyeket nem soroltunk a minden kétséget kizáróan Mária-hoz szólóak közé, érdekes helyen találhatóak a tartalomjegyzékben. A *pásztorlányka* és az *Emlék-áldozat* az első tartalomjegyzékben közvetlenül az *Emlékezés az első szerelemre* után állnak, s természetesen a versszövegeknél is ez a tényleges sorrend. De egymás mellé került a két vers a másik tartalomjegyzékben is. A másik három (illetve a *Csere* két változatát figyelembe véve: négy) vers helye semmitmondó, mivel azok nem szerepelnek a *Szerelem* ciklusban.

Tizenkét plusz öt vers látszólag nem sok, de Madách esetében nem is kevés. Fenn maradt versei közül ennyi sem szól Fráter Erzsébethez. Amikor élete utolsó évében megjelentetés reményében lejegyezte Madách a verseit (s azok eredetijét minden jel szerint megsemmisítette), helyenként kisebb-nagyobb javításokat eszközölt. A Mária-vers többsége a javításokkal már-már olvashatatlanul teletűzdelt versek közé tartozik, ami nem csupán azt jelzi, hogy szerzőjük elégedetlen volt a korai változatokkal, de azt is, hogy keserves volt az érzelmileg nem ritkán túlfűtött verseken évtizedek múltán változtatni, sőt eredmény alapján bizvást elmondhatjuk: javítani.

Andor C

Erdélyiek József Korzeniowski Báthori Andrásról szóló drámájában

E tanulmány tárgya az inkább regény-, mint drámaíróként ismert, a múlt század kezdetén még inkább romantikus, később realistának mondható József Korzeniowski (1797-1863) 1845-ből való, *Andrzej Batory* című tragédiája.¹ Valószínűleg ez az egyetlen színpadra szánt lengyel alkotás, amelynek cselekménye csaknem kizárólag Erdélyben játszódik, és amelyben a beszélő és cselekvő alakok többsége (tízegyhány személy) ebből az országból származik. Az író történelmi eseményekre alapozta drámája cselekményét. Lelkiismeretesen áttanulmányozott különböző lengyel és más forrásokat, ezért nem meglepő, hogy művének szinte összes alakja, köztük az epizód szereplőké is hitelesnek nevezhető. Az erdélyi történelmet felelevenítő alkotások közül, egyelőre ezzel az eggyel foglalkozva, itt nem az ábrázolt világnak a megtörtént valósághoz való viszonya érdekel, hanem csupán az erdélyiek és Erdély irodalmi képe. Némi figyelmet a tragédia eszmei és politikai tartalmának is szentelve kevésbé fontosak számomra a mű esztétikai érdekei. Főleg az utóbbiakat néhány

¹ J. KORZENIOWSKI, *Andrzej Batory. Dramat historyczny w pięciu aktach*. In *Dzieła J. Korzeniowskiego*. T. VIII. Varsó 1872. Az idézetek ebből a kiadásból valók.

régebbi lengyel tanulmány szerzője részletesen elemzi.² Ezek a kutatók sokkal kevesebbet írtak a dráma mondanivalójáról. Szófukarságuk oka feltehetően az volt, hogy nem ismerték a XVI. század legvégén lejátszódott erdélyi történések igazi jelentőségét és lényegét, vagyis nem tudták pontosan, mit akarhatott üzeni e művel honfitársainak Korzeniowski. Úgy vélem, feltételezések formájában sikerül néhány észrevétellel hozzájárulnom az író szándékainak megvilágosításához.

Mivel ma már mind hazánkban, mind Lengyelországban kevésbé ismert történelmi események megjelenítésével van dolgunk, röviden vázolni kell Korzeniowski alkotásának cselekményét.

A magyar múlt ismerői arról tudnak többet, hogy a XVI. század végén Báthori István közeli rokona, Báthori Zsigmond került Erdély trónjára. Rossz uralkodóként és nem a legjobb politikusként kénytelen volt a török birodalom és Ausztria között „egyenúlyozni”, mert azok hatalmukba szándékoztak keríteni országát. Sziléziai hercegségekért cserében Zsigmond többször lemondott erdélyi fejedelmi címéről (és osztrák feleségéről is), átadva a hatalmat Báthori András (1563–1599) lengyel bíborosnak (1584-től), Báthori István rokonának. A főpapból lett fejedelem komolyan gondolkodik Erdély sorsáról és igyekszik ellenállni a támadó törököknek. Időközben a fenyegetett országba betör Havasalföld vajdája, Mihály. A régi kiváltságai elvesztése miatt elégedetlen, felbújtott székelyek segítségével, az osztrák udvar belegyezésével rövid időre átveszi a hatalmat Erdélyben. A vereség után Lengyelországba visszatérni szándékozó Báthori Andrásnak sikerül elmenekülnie az erdélyi–moldvai határig, de ott honfitársai, a fellázadt székelyek megölik.

A dráma fő és tragikus hőse természetesen a bíborosból lett fejedelem, legfontosabb alakja pedig Báthori Zsigmond. Ahogy az gyakran előfordul az irodalomban, figurája sikerültebb, mint a főhőse. „Valóban, sokkal részletesebb és dramaturgiaiilag jobb itt a gyenge, hiú és szeszélyes Zsigmond jellemzése, mint bátyjéé, a bátor, okos és nemeslelkű Andrásé; az előbbi tulajdonságai ugyanis tetteiben, helyzetekben tárulnak fel, az utóbbi énjét viszont főleg abból ismerjük meg, amit mond vagy amit róla beszélnek... Báthori András sorsa csak egy történelmi esemény, de a történelmi tragikum hiányzik belőle”³ — állapította meg helyesen Piotr Chmielowski.

András és Zsigmond összehasonlító jellemzése az egész művön átvonul. Alapját a történelmi kútfőkből merített vélemények képezik, de a két fejedelem érnyeinek kiemelése a lengyel író képzetének köszönhető, aki nagyra értékelte Báthori István mint lengyel király tevékenységét. „István király méltó unokaöccse ő. És mennyire más, mint Zsigmond, biztosan nyugodtan alszik Opolében, bár Szokatlan ingatagságával szegényt hozott Báthoriakra, országát eladta... Lemondani egy derék nemzetről, Mely engedelmes, hí, és a magánéletben Tessedjen!” — mondja a tragédia elején az egyik erdélyi úr András és Zsigmondról (I. felvonás, 1. jelenet). Kevéssel később, ismét Báthori István érdemeit emlegetve, Korzeniowski így folytatja Zsigmond jellemzését: „Mert igazságosan el kell mérni, hogy a csatamezőn és ellenségeivel szemben — ő Báthori. Ilyenkor könnyelmű és ingatagsággal teli szívében fölilkerekedik az erő, és gyöngé fejében felébred István király emléje!” (Az előbbi jelenetben.)

Zsigmond irodalmi alakját azért is sikerültnek szokás tartani, mert hasonlóan jellemzik a mű más szereplői, és — ami talán meggyőzőbbnek tűnik — hasonlóan jellemzi önmagát. A trónjáról néhányszor lemondó, a bíborosi kalapról álmódó uralkodó ironikus bemutatása jó írói fogás, és nem alapszik történelmi említéseken. (Egyébként ugyancsak ironikus a II. felvonás teljes 2. jelenete, és a komikum más változatai a következőkben is jelen vannak.) Ennek a figurának az életszerűségét erősítik saját szavai is, amelyeket jórészt a III. felvonás két utolsó jelenetében mond a maga ingatagságáról és az erdélyiek ellen elkövetett

²Vö. A. BELCIKOWSKI, *Ze studjów nad literaturą polską*. Varsó 1886. (*Dramaty historyczne J. Korzeniowskiego c. tanulmány*); P. CHMIELOWSKI, *J. Korzeniowski: Jego życie i działalność literacka*. Petersburg, 1898; Z. REUTT-WITKOWSKA, *Studia nad utworami dramatycznymi Korzeniowskiego*. I–II. rész. Varsó — Krakkó 1921; S. KAWYN, *Józef Korzeniowski. Studia i szkice*. Łódź 1978.

³CHMIELOWSKI, *i.m.* 60.

bűneiről. Zsigmond alakjával összevetve Báthori András jelleme valószínűtlen, romantikusan egysíkú. Állításunk illusztrálására elegendő a már említett erdélyi úrnak, a szerző porte-parole-jának más drámaalakok értéktételeit összegző tömör dicsérete, azé a figuráé, aki érzelmeit titokban tartva szereti Zsigmond magától eltaszított feleségét: „Ész, tudás és a szív nemessége, A test formássága, erő, bátorság, Mindez összekapcsolódik ebben a ritka emberben” (III. felvonás, 1. jelenet). Hozzáteszük: a mű végén megtudjuk, hogy Báthori András ugyancsak szerelmes a hölgybe.

Tekintettel ennek a tanulmánynak a tárgyára, a két fejedelemnek állama lakói iránti viszonya lényegesebb. „Itt az országról van szó, nem bárkinek a nemzetiségéről. Mindegyikünk annak a fának az ága, amelynek törzse a *nemzet*” (II. felvonás, 3. jelenet; itt és a továbbiakban az én kiemeléseim — D.M.I.) — halljuk András szájából. Megbocsátja bátyjának, Zsigmondnak annak sikertelen hatalomátvételi kísérletét, azzal vádolva testvérét, hogy eladta a rábízott *nemzetet*. András a közeledő veszély tudatában előre számol bizonyos engedményekkel, „csak hogy az *ország* becsülete és épsége sértetlenül megmaradjon” (IV. felvonás, 1. jelenet). Sőt: a bukással szembeéve is reménykedik, hogy „A béke felvirágozik az *országban* és Minden fedél alá boldogságot és bőséget hoz” (IV. felvonás, 4. jelenet).

Hogy kell érteni az „ország” és a „nemzet” szót? Korzeniowski drámájában — hála annak, hogy lelkiismeretesen áttanulmányozta a történészek munkáit — tízegyhány magyar szerepel. Ezek a következők: Zsigmond nagybátyja, Bocskai István erdélyi kancellár, Géczy János, volt kancellár és Zsigmond nevelője, Kornis Gáspár, az erdélyi hadsereg vezére, Bekes Gáspár, először Báthori István király ellenfele, későbbi barátja, nyolc Erdélyi Úr, espedig Bebek András, Bethlen Gábor, Rákóczi Lajos, Szilvási Boldizsár, Napragi Mihály, Székely Mózes, Rava[sz]dy György, Kovacsóczi András, valamint az ő húga és egy név nélküli Erdélyi tiszt. A „tömegben” találjuk meg Báthori András és Zsigmond udvari embereit, valamint tucatnyi erdélyi katonát. Ausztriát és Lengyelországot kevés figura képviseli. Név nélkül feltűnik még pár oláh (woloski), azaz román katona. Vajdájuk, Mihály nem jelenik meg a színen. A Báthori Andrást csapdába vezető Székely Gáspár és tízegyhány székely alakjára mindjárt visszatérünk.

Az író műve elején Magyarországot emlegeti, majd „minden erdélyi bátor szablyájáról” (I. felvonás, 2. jelenet) és Erdélyről mint a magyarok hazájáról beszél. Korzeniowski számára a XVI. századi románok az Erdéllyel szomszédos fejedelemségek, Havasföld (Woloszczyzna) és Moldávia lakói. Az író történeti forrásokból és bizonyára a korabeliek információiból is ismerte Erdélyt. Mint gimnazista, egy évet (1808–9) Csernovicban, Bukovinának akkor az osztrák császársághoz tartozó székelyvárosában, tehát Erdély közvetlen szomszédságában töltött, később pedig két évtizeden át élt e vidék közelében, Krzemieni-ecben.

A *Báthori András szerzőjének* nem igen voltak viszont világos ismeretei a székelyekről, az Erdély egy részét és Bukovinát a magyar államiság kezdetei óta benépesítő magyarokról. Közismert, hogy a székelység közelebről nem tisztázott eredetű embercsoport, amely a múlt század derekán a mainál is erősebben őrizte etnikai és kulturális különállását. Hasonló csoportot Korzeniowski a lengyelek körében is jól ismert: a tátrai hegyilakó *gorubokat*. Ennek bizonyossága róluk szóló, ugyancsak a XIX. század negyvenes éveiből való drámája. Az író mégis egyes történészek nyomán, a *Báthori András* kezdetén olvasható jegyzetében a székelyeket megkülönbözteti a magyaroktól. Külön népként mutatja be őket, erősen sűrűn bíráló hangon. „Ingatag nép ez ... Bátor nép” — jellemzi őket az egyik (alighanq teljesen fiktív) erdélyi úr, Rákóczi Lajos és a neki válaszoló másik, Ravaszdy György: „*11*” az ország kárára. Oláh, német, török és mindenki fel tudja lázítani ... Ez a nép fekszik az erdélyi föld testén” (II. felvonás, 2. jelenet). Hasonlóan értékeli a székelyeket a IV. felvonásban az erdélyi hadsereg parancsnoka, valamint az utolsó felvonásban az Erdélyi tiszt és Báthori András fejedelem bizalmasa, Brzeski lengyel pap. Ez utóbbi számára még a székelyek, e vad nép lakta vidék is riasztó. Maga a menekülő fejedelem helyesel neki: „Ha az ég megengedi Átjutunk eme vad környéken és lengyel fedél alatt megpihenünk, megköszönöm Istennek ... Vad és babonás emberek ezek” (V. felvonás, 1. jelenet). Itt az író, mintha észrevenné, hogy eltúlozta a dolgot, a forrásoktól elszakadva megszólít négy

székely katonát, akik azon kezdenek töprengeni, hogy becsapták őket és megbűnhődnek majd az árulásért és a fejedelem meggyilkolásáért. Az árulók a székelyek voltak, ezért mutatja őket annyira sötét színekkel.

„Korzeniowski mint költő azt tehette a történelmi anyaggal, ami jól esett neki, csak-hogy hozzáértéssel hatoljon be olyan emberi lelkekbe, amelyek végső lényege a nemeslelkű hős bukása” — állapítja meg Zofia Reutt-Witkowska.⁴ A *Báthori András* Korzeniowski egyetlen drámája, amelyben a „történelmi szubsztancia” előtérbe kerül. Az író mind a történelmi háttér megrajzolására, mind az alakok jellemzésére bőszeges forrásanyagot használt fel. Végeredményben igazságot sugárzó történelmi képet adott — véli a mai kutatók egyike, Szefer Kawyn.⁵

Korzeniowski nem tartozott a harcos alkotók közé. Az 1830-as ún. novemberi felkelés idején mint a krzemienieci liceum tanára mégis belekeveredett az ifjúság szervezkedésébe, és rövid ideig le volt tartóztatva. A kijevei egyetemen szervezett összeesküvésben (1838–39) való, alighanem jelentéktelen részvételéért a csendőrség házkutatást tartott az írónál, és áthelyezték Harkovba. Éppen ott született meg a tárgyalt mű. Korzeniowski más országok történetéből és korszakokból merítette harkovi drámájának témáját. S. Kawynnak igaza van, amikor feltételezi: „Az, hogy — a korabeli kritika kifogásait kiváltva — tartózkodott a hazai tematikától, bizonyára a szerzőnek a gyanakvó cenzúra miatti óvatosságából adódott”.⁶

Az író valóban nem elsősorban a történelmi hűsége ügyelt. Mindenekelőtt a jellemelek, az erős szenvedélyek, a rendkívüli drámai összeütközések érdekelték. Mit akart mondani kortársainak? Báthori András fejedelem tragédiája abban áll, hogy „nem tudta észrevenni a történelmi szükségszerűséget, amely a két nagy és egymással ellenséges hatalom közé szorított apró államot e két hatalom egyikének kezébe kellett adja... Szükséges-e végigmondanom?...”⁷ — olvassuk egy másik XIX. századi drámaszerzőnél és kritikuskál, Adam Belcikowskinál. A romantikus lengyel irodalom mai kutatója, Maria Żmigrodzka Korzeniowski politikai kiegyezésre való hajlandóságát emlegeti, akinek kritikizmusa „legfeljebb a megszálló hatalom működésében fellépő zavarok ellen irányult, amelyek egyéni visszaélésekre adtak lehetőséget”.⁸

Żmigrodzka talán nem gondolkozott Erdély múltja XVI. századi bonyodalmainak jelentőségéről, ezért nem tulajdonított megfelelő szerepet az itt elemzett alkotásnak. Inkább A. Belcikowskival értünk egyet, aki szerint Korzeniowski analógiákat talált az erdélyiek akkori és a lengyelek XIX. századi helyzete között. Úgy vélem, a *Báthori András* szerzője nem aktualizálás nélkül akarta felvázolni az idegen események képét. A bizonyítékok magában a szövegben találhatóak. „A hajót, Amelynek kormányrúdját kezembe adták, *Háromfelől* dühös hullámok verik” (II. felvonás, 3. jelenet) — mondja a fejedelem már akkor, amikor Havasalföld hódolatára számít. A hullámok ebben a drámában csak török és osztrák hullámok lehetnek, a három irány viszont valószínűleg azokat a nagyhatalmakat jelöli, amelyek a XVIII. század végén egymás között felosztották Lengyelországot. Korzeniowski kiegyezésre hajlására gondolhatunk, ha Báthori András öreg hívének szavait, egyben a mű befejezését olvassuk: „A Teremtő másképp akarta... Imádkozzunk hát, higgyünk és várjunk”. Vagy pedig az írásművészetben a realizmushoz közeledő, a lengyel területek három bitorlója egyikének birodalmában, annak belsejében élő író a múlt század negyvenes éveiben reálpolitikus is volt?

D. Molnár István

⁴ REUTT-WITKOWSKA, *i.m.* 183.

⁵ KAWYN, *i.m.* 43.

⁶ U.o. 41–42.

⁷ Belcikowski, *i.m.* 585.

⁸ M. ŻMIGRODZKA, „Korzeniowski József” c. címszava, in *Literatura polska. Przewodnik Encyklopedyczny*. T. 1. Varsó 1984. 478.

Fodor Géza

EGY IRODALOMKUTATÁSI SZEMPONT ELSŐSZÜLÖTTJE

Megjegyzések Dávidházi Péter „Isten másodszületője” című könyvéhez

A magyar kultúra elmaradottságának egyik feltűnő ténye, hogy a modern művészet-szemléleti irányzatok, miután nagy késéssel eljutnak hozzánk, csak divatként söpörnek végig a felszínen, s úgy is múlnak el, mint a divat — legfeljebb elemeik szivárognak be a talajba, de nem forgatják meg azt, kimennek a divatból, mielőtt kifejtették volna kultúrateremtő kapacitásukat, s kezdődik a várakozás a következő megváltó divatra... Mi volt az első olyan irányzatnak, amely az 1945 utáni szellemi bezártság enyhülésekor be tudott törni hozzánk: a strukturalizmusnak a hozama? Az 1960-as évek második felétől 1973-ig húzódó strukturalizmus-vita — de nem a hazai strukturalizmus. Vitacikkek — de nem művek. Programok és nagy ígéretek — morzsányi eredmények. Ki emlékszik ma nálunk a strukturalizmusra? Leginkább alighanem az egykori vita résztvevői. Mi emlékeztet nálunk a strukturalizmusra? Hát megvilágító erejű művek bizonyosan nem. Aztán ugyanez ismétlődött meg — s mivel már kisebb ellenállásba ütközött, még kevésbé attraktívan — a szemiotikai irányzattal, s ugyanez látszik megismétlődni most, a hermeneutikai-recepcióesztétikai irányzattal is.

Az elmaradottság állapotában, amelyben a világkultúra újdonságai úgyszólván légüres térben jelennek meg (hiszen nemhogy a könyvkiadás képtelen anakronizmusa és esetlegessége, de még a könyvbehozatal botrányos devizális minimalizálása és a katasztrofális könyvtári ellátottság is csak a tudományos avantgárd számára teszik elérhetővé), amelyben a megkésve ható új irányzatok — Eichenbaumnak egy lényeges tényezőre rávilágító kifejezésével élve — „tudományos temperamentuma” szinte szükségképpen a hagyományos megközelítések parodisztikus, ad absurdum vitt jellemzésében s így mekönynyített bírálataiban, illetve a tenyérköpdősésben, a „majd mi megmutatjuk” hangoztatásában merül ki, s nem futja már belőle az érdemi munkára, az új szempont végigvitelére, a tárgy új szempontból való átvilágítására, a nekifutás után a művekre, tehát a markáns kultúrateremtésre, nos, az elmaradottság emez állapotában az új irányzatok nemcsak hogy a felszínen ható és múló divatokká válnak, de ebből a hamis perspektívából nézve már eredeti mivoltukban is annak *látشانak*, s ez a tudományos avantgárd táborán kívül rosszabb esetben a „fecseg a felszín, hallgat a mély”, jobb esetben (de még ez is éppen elég rossz), az egyoldalúságot elkerülő, ám azok valódi eredményeit persze integráló szintézisteremtés hamis öntudatát indukálhatja.

Pedig mérhetetlenül fontos volna, hogy a művészet-szemléleti irányzatok *up to date* érvényesüljenek nálunk, s ne csak divatként, hanem mélyrehatóan is. *Up to date*, ami nemcsak azt jelenti, hogy akkor, amikor még elegendő a „tudományos temperamentumuk” ahhoz, hogy átdolgozzák magukat az anyagon, feldolgozzák a tárgyat, vagyis kifussák a formájukat, hanem azt is, hogy a maguk *up to date* élességében, egyoldalúságában, perspektivikus torzításában. Tehát nem azért, mintha igazságuk feltétlen volna és megválthatnák a diszciplínát. De legalább két okból. Egyrészt oktalanság minden művészet-szemlélettől teljes igazságot, szintézist követelni; minden irányzat a maga különleges fő problémáira összpontosítja erőit, a többit pedig többé-kevésbé elhanyagolja, de ha sajátos nézőpontjából — éppen egyoldalúsága, ha tesszük: korlátoltsága által intenzifikált gondolati erejével — csakugyan képes élesen megvilágítani-átvilágítani a tárgyat, képes feltárni, sőt — perspektivikus torzítás árán — kinagyítani annak egy olyan lényeges dimenzióját, amelyet

éppen addig hanyagoltak el többé-kevésbé, akkor jóvoltából igenis többet fogunk tudni a tárgyról, mint annakelőtte, és az irányzat egészséges megítélésében az általa hozott többletudás elismerése, nem pedig korlátozottságának kritikája volna a túlsúlyos mozzanat. Másrészt a gondolkodás elemi szabadságjoga a végigvitel, a radikális, esetleg ad absurdum végigmondás lehetősége. Nem mintha ez feltétlenül üdvözítő volna — sőt! De egy kultúra mentálhigiénéjéhez hozzátartozik, hogy benne a különböző gondolati lehetőségeket végigpróbálják (rivalizálásuk egyrészt választási-felhasználási lehetőségeket nyújt az érdeklődőknek, másrészt kölcsönös korrekciókhoz vezet); ha egy kultúrában a különféle megközelítési módokat nem szokták „végigcsinálni”, úgy az a kultúra nem egészséges. A magyar esztétikai kultúra súlyos vesztesége, hogy a század második felében fontos szerepet játszó modern művészetszemléleti irányzatok hatása megrekedt a metaszinten, a létjogosultságuk és érvényességük körül forgó vitákban és nem forgatta át a magyar művészetek történetének anyagát. Mert bárkinek szíve joga ugyan inadekvátnek érezni és kétségekkel illetni, ha valaki a nagykulturákra szabott legmodernebb elméleti iskolák apparátusával közelíti meg Kemény Zsigmond életművét, de nem kevesebb joggal érezhetjük sajnálatosnak az ellenkezőjét: hogy a maga idején nem született meg, teszem azt, a strukturalista Arany-monográfia, a középkori magyar irodalom szemiotikai elemzése, s hogy napjainkban éppen nem születik meg, mondjuk a *Bánk bán*, *Az ember tragédiája* recepciótörténete, stb., stb., stb.

*

Dávidházi Péter „*Isten másodszületője*” című, „A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza” alcímet viselő könyve az első magyar irodalomtörténeti monográfia, amely egy olyan nézőpontot és megközelítésmódot, mely a nagyvilágban mintegy „a levegőben van” (azoknak a genetikusan történetileg, szociológiailag, szociál- és individuálpaszichológiailag megmagyarázható, de az esztétikai tárgyhoz képest mindenképpen *a priori* formáknak és mechanizmusoknak a vizsgálata, amelyekkel, amelyekben keresztül, amelyek módosító közreműködésével az esztétikai tárgy elsajátítása történik), a magyar kultúra valamely irodalmi vonatkozású, makroszintű, de jól körvonalazható jelenségkomplexumán mint anyagon a tudományos „nagyforma” léptéke szerint, a teljesség igényével, kimerítően és harmonikusan visz végig. A könyv egyfelől a nézőpont és a megközelítésmód, másfelől a tárgy kivételes szerezés és találkozás reprezentálja; az előbbiek jóvoltából nem csak egy aspektusa, metszete lesz láthatóvá egy nagyobb egésznek, hanem a sajátos megvilágításban mintegy maguktól, természetes módon állnak össze egységes, kerek és átlátható egészé a más nézőpontból és más megközelítésmóddal diszparátnak látszó jelenségek. A szerző imponáló tisztánlátásán és arányérzékén kívül ez az *objektív* alapja annak, hogy a könyv tagolása, felépítése, anyagát mindenhol uraló kompozíciója megvesztegetően „clare et distincte”, zárt, karcsú és elegáns.

Dávidházi egy Jókai-idézetből indul ki: „Shakespeare elismerése egy darab civilizáció. Valami neme a kultusznak, ami a kultúrát tanúsítja.” Az idézetben foglalt két állítás, ti. hogy Shakespeare elismerése egyfajta kultusz, illetve „olyan törvényszerű kapcsolat van egy sajátos irodalmi kultusz és kultúra között, amely az előbbi létrejöttéből az utóbbi meglétére enged következtetni” (1.), e két állítás kettős fókuszává válik a szerző érdeklődésének, a könyvnek — Dávidházi mindkettőre rákérdez, az elsőre úgy, hogy felbontja a Shakespeare-kultusz fogalmát és rekonstruálja a mögötte rejlő tartalmakat, a másodikra úgy, hogy magát az állítást alakítja előbb kérdéssé, hogy aztán gondosan mérlegelt és okadatolt választ adjon rá. Az előbbi kérdésfeltevés egészségesen kriticiستا, az utóbbi egészségesen empirista.

A szerző nyelvkritikai gesztussal szakít „mindennapjaink kényelmes nyelvhasználatán bódító otthonosságával” (uo.), a Shakespeare-kultusz kifejezést, szókapcsolatot, amely immár mint „halott metafora” (uo.), „mint egy hipotézis összevont formája, mondhatni rövidítése” (2.), „egy drámaíró és egy (eredetileg) vallási jelenséget rendel egymáshoz” (1-2.), nem fogadja el „magától értetődőnek tekintett, védelmező indoklásra vagy akárcsak tisztázó magyarázatra nem szoruló, sőt immár meghatározást sem igény-

lő fogalom" (1.) gyanánt, hanem megpróbálja „mintegy *szaván fogni*" (1.), s feltárni és rendszerezni a mögötte „lappangó összefüggéseket" (uo.). Klasszikus filozófiai és tudományos eljárás ez, a szerző a metaforát s az általa sugallt analógiát nem fogadja el kész ténynek és adottságnak, hanem létrejövésében és működésében akarja megérteni: „A magyar Shakespeare-kultusz *mint kultuszt*, a magyar Shakespeare-kultusz történetét *mint egy irodalmi kultusz történetét* máig nem vizsgálta senki. Ideje tehát a kutatás fókuszát arra irányítani, ami eddig perifériára szorult: derítsük fel egy irodalmi kultusz geneziséjét, kövessük nyomon fejlődéstörténetét, vegyük szemügyre sajátos szertartásrendjét, elemezzük nyelvi jellegzeteségeit, igyekezzünk bepillantást nyerni lélektanába, intézményesedésébe és társadalmi hatásaiba, hogy végül következtethessünk kultusz és kultúra néhány általános összefüggésére" (2.).

Nemcsak az itt előre jelzett végső következtetés szempontjából, hanem egyáltalán az irodalmi kultusz metafora szabatosága, fogalmi tisztasága, illetve a konkrét tárgy, a téma önmagán túlmutató jelentőségének felmérése szempontjából is célszerűnek és természetesen bizonyul a kultusz és a kultúra fogalmának három aspektusban (attitűdként-beállítódásként, szokásrendként és nyelvhasználati módként) való meghatározása és szembeállítása: „A *kultusz mint beállítódás* bizonyos szellemi vagy anyagi értékek rajongó, mértéket nem ismerő, mindenekfölötti tisztelete, tehát teljes és feltétlen odaadás, mely imádata tárgyát minden szóba jöhető vád alól eleve felmenti; *mint szokásrend* szentnek tekintett helyek fölkereséséből, ereklyék gyűjtéséből, szövegek áhítatos gondozásából, szent idők megünnepléséből, szertartásokon való részvételből, és életszabályozó előírások betartásának igyekezetéből áll; *mint nyelvhasználat* pedig túlnyomórészt olyan (magasztaló) kijelentésekben ölt testet, melyeket sem bizonyítani, sem cáfolni nem lehet, mert részletes tapasztalati ellenőrzésükre nincs mód. A tágabb fogalomkörű *kultúra* mindezt magában foglalhatja, de tartalmaz olyasmit is, ami az előbbtől megkülönbözteti; *mint beállítódás* bizonyos szellemi vagy anyagi értékek mérlegelő, mértékkel élő, s kritikai ellenőrzésre igényt tartó tiszteletét, tehát részleges és feltételeket szabó odaadást; *mint szokásrend* a felhalmozott javak megismerésére, mérlegelő értékelésére és gyarapítására alkalmas tevékenységi formák, fórumok és intézmények támogatását; *mint nyelvhasználat* pedig olyan állítások előnyben részesítését, melyek a tapasztalati igazolhatóság igényének eleget tudnak, vagy legalább eleget akarnak tenni" (5.).

E szembeállítás egyik elemét érdemes az ismertetésnek ezen a pontján mintegy kinagyítani, mert szerepet játszik a könyv elméleti alapvetésében, az anyag feldolgozásának elvi megalapozásában, a téma körülhatárolásában: „A kultusz *mint nyelvhasználati mód* bizonyíthatatlan és cáfolhatatlan kijelentések uralomra jutásában, részleteiben számon nem kérhető jelentésű, egészében a tapasztalati ellenőrzés alól kisikló állítások felülkerekedésében észlelhető. Ezeknek immár nem az a rendeltetésük, hogy egy tényállások összességként fölfogott külvilágot részenként, de megfelelően leírjanak, hanem egy közös, vagy annak szánt meggyőződés lélektani hitelességét igyekeznek valamely tényleírásnak látszó, de izzig-vérig metaforikus állítással sugallni" (12.). A kultikus kijelentések referenciális igazságértékének kritikai ellenőrzésére nincs lehetőség. Ám a kultikus nyelvhasználatban nem annyira az az érdekes, hogy „mire nem képes", mint inkább az, hogy „mire való" (14.). Következésképpen: „Mivel a kultusz mint nyelvhasználatot olyan kijelentések jellegadó (nem statisztikai) túlsúlyával határozzuk meg, melyeket tapasztalati ellenőrzéssel bizonyítani vagy cáfolni úgysem lehet, kultusztörténeti dokumentumaink elemzésekor több tanulsággal jár e nyelvhasználat belső összefüggéseire, lélektani indítékaira és társadalmi hatására összpontosítani elősorban, mintsem a szóban forgó tárgyról közölt állítás felülbírlására törekedni" (14–15.). A kultusz tehát autonóm a tárgyhoz képest, s a vele foglalkozó diszciplína sem kell hogy firtassa az általa „elemzett szövegek állításainak igazságát vagy ítéleteinek helyességét" (15.), sőt nem is kell foglalkoznia magával a kultusz tárgyával: „Régi vagy kortárs kritikai szövegek kritikátörténeti, sőt átfogó művelődéstörténeti dokumentumokként való feldolgozását az teszi lehetővé, hogy a kritika legsajátosabb eredménye nem a tárgyról kimondott ítélet, hanem az ítélet megformálása érdekében tisztázott normakészlet, mely az ítélet helyességének kérdésétől függetlenül is tanulmányozásra érdemes képződmény. A kritikák művelődéstörténeti jelentősége a tárgyukul szolgáló mű-

vek értékétől nem függhet, hiszen a normák létrejövésének, változásainak és hatásainak történeti vizsgálata abban az esetben is bepillantást enged egyén és közösség értékviszlátó töprengéseibe, ha az ítélet tárgyául szolgáló egykori művek némelyike azóta méltán és visszahozhatatlanul kihullott az idő rostáján" (uo.). Ez a gondolatmenet az egyik motívum, amely — egy később kifejtett módszertani elvvel együtt — megalapozza a magyar Shakespeare-kultusz mintegy endogén ábrázolását, a külső, esetleg csak nagyobb formálóerők erősen szelektív, s csak alkalmi figyelembevételét.

A két kulcsfogalom (kultusz-kultúra) tisztázásához három módszertani alapelv járul. Az első a „holisztikus elv”: „e szűkebb tárgyat az irodalmi kultuszképződés paradigmájának tekintjük: mivel ezáltal a körébe tartozó jelenségeket egységes paradigma összefüggő részeivé minősítjük, a hagyományosan jelentéktelennek vagy komolytalannak számító megnyilvánulásait sem hanyagolhatjuk el, sőt ügyelnünk kell arra, hogy a kultikus jelenségeket pásztázó kutatás fénykörén belül minden egyenletes megvilágításban részesüljön” (16.). Főként ennek köszönhető, hogy mintegy maguktól, természetes módon állnak össze egységes, kerek és átlátható egésszé a más nézőpontból és más megközelítésmóddal heterogénnek és elrendezhetetlennek látszó jelenségek: „Az irodalmi kultusz rendező elvve választott metaforájának fényében így lesz a normafeladó kritikai kivételezésből és vallásos nyelvzetből *theodicaea*, a Stratfordba utazásból *zarándoklat*, a szilánk lefaragásából [mármint Shakespeare székéről, szobája padlójáról] *ereklyetisztelet*, a hamisított okmányokból *apokrif iratok*, a drámaíró születésének évfordulójára rendezett többnapos ünneptől ritusokban gazdag *kultikus fesztivál*, mígnem e holisztikus szemlélet jóvoltából körvonalazódik egyébként kivehetetlen összetartozásuk jelentése” (18.). Egyszermind ez a módszertani alapelv az a másik motívum, amely — ahhoz a belátáshoz járulva, hogy a kultikus szövegek művelődéstörténeti jelentősége független referenciális igazságértéktől, sőt fontosabb is annál, és később (71.) az *entelecheia* arisztotelészi tanításával is megtámogatva — megalapozza a magyar Shakespeare-kultusz endogén ábrázolását: „Ugyanez a rendező elv teszi lehetővé, hogy nem kell mindenáron valamely más szempontú (például történelmi vagy irodalomtörténeti) periodizációba erőltetnünk vizsgálandó anyagunkat, hanem a magyar Shakespeare-tisztelet két évszázadában sajátosan kultusztörténeti korszakokat (egyszermind kultuszlélektani stádiumokat) ismerhetünk fel: (1) a *beavatás*, (2) a *mitizálódás*, (3) az *intézményesülés*, (4) a *bávkönyvrombolás*, valamint (5) a *szekularizáció* egymásutánját és egymás mellett élését” (18-19).

A második és a harmadik módszertani elv rokon egymással, amennyiben az előbbi „a rokonszenvező kivülállás” (19.), a kultikus szövegek referenciális ellenőrizhetetlenségének megfelelő „együttérző agnoszticizmus” (21.), „a jóindulatú figyelni tudás” (uo.) meghirdetésével, azzal az igénnyel, hogy „amennyire lehetséges, ki kell lépniünk mai tudatunk kereteiből, s behelyezkednünk a kultuszban hívők világába ahhoz, hogy a kultikus beállítódás, szertartásrend és nyelvhasználat működését megérthessük” (uo.), az utóbbi pedig „a történeti funkciók mérlegelésével” (23.) történő értékelés normájával hivatott biztosítani mind az auksklérista, mind a kultikus — ha ellenkező előjellel is, de egyformán a kultusz hatása alatt álló — elfogultságok kiküszöbölését, „az érzelmek irányát mindenképpen meghatározó kultikus kényszerpályák” (305.) elhagyását, a valódi történeti megértést.

A Shakespeare-kultusz megközelítését jellemző I., elméleti fejezetet követően a történeti ábrázolás hat nagy fejezetet fog át (II., III.1., 2., 3., 4., 5.), amelyek közül az első (II.) a magyar Shakespeare-kultusz előtörténeteként, modelljeként és tipológiai háttereként a Shakespeare-kultusz angliai genezisést mutatja be, mivelhogy „a Shakespeare-kultusz szertartásrendje először Angliában alakult ki a XVIII. század második felében” (28.), „Magyarországon viszont elsősorban *meghonosodott*, főleg Angliából átültetett, s a szintén származékos német Shakespeare-kultusz példájától is serkentett mozgalom fejlődött ki” (302.), tehát „az angol Shakespeare-kultusz volt a hazainak (közvetlenül vagy német közvetítéssel) átvenni igyekezett” ösmintája” (305.). Az ott kialakult paradigma legfontosabb mozzanatait: „az apologetika (hitvédelem) feladatkörébe tartozó *theodicaea* irodalomkritikai analógiája” (8.) — mely mintájának „legfőbb gondolati előfeltevéséhez” (7.) „az *nem lehet*, hogy a Teremtő műve fogyatékos volna” (uo.) hasonló motivációval mindená-

ron igazolja Shakespeare drámáinak valamennyi mozzanatát —, továbbá a zarándoklat, az erekletisztelet, az apokrif iratok s az emlékünnepek.

A magyar Shakespeare-kultusz fejlődéstörténetét az öt fejezetre tagolt III. rész adja. A tagolás egyszersmind korszakolás is. Dávidházi felfogása e téren eredeti és határozott: „A kétszáz éves magyar Shakespeare-kultusz történeti feldolgozásához egy dokumentumainak természetéhez igazodó, saját elvű korszakbeosztásra van szükség, részben az *entelecheia* arisztotelészi tanítása jegyében. Minden kultusz a társadalmi közeg egészével kölcsönhatásban alakul, ezért nem értenék meg kizárólag az *entelecheia* mintájára, mely feltételezné, hogy a Shakespeare-kultusz mint jelenség kezdettől magában hordja fejlődésének belső célját, s kibontakozása eleve benne szunnyadó lehetőségek háborítatlan megvalósulása volna, teljesen önzérlésű kiformalódás, teleologikus beteljesedés. Az arisztotelészi tanításnak az a része azonban, hogy a jelenségeket *entelecheiájuk* megkülönbözteti egymástól, korlátozott értelemben mégis érvényesnek bizonyul e kultusz történetére, s indokolja a feldolgozandó anyag önálló elrendezését” (71.). Öt korszakot különböztet meg: az első stádium „a beavatás kora”, kb. 1776 – kb.1840; a második „a mitizálódás kora”, kb. 1840 – kb.1864; a harmadik „az intézményesülés kora”, kb. 1860 – kb.1923; a negyedik a „bálványozás kora” kb. 1923 – kb. 1960; az ötödik „a szekularizálódás kora”, kb. 1948 – napjainkig. Mivel a szerző az egyes korszakok részletes bemutatásának sorát mintaszerű rezümével vezeti be (73–76.), amely — a fejlődéstörténet összképét előrebocsátva — a fejlődés valamennyi lényeges pontját és sajátosságát megadja, s az érdeklődő három oldalból tiszta áttekintést szerezhet a könyv történetileg szubsztanciális részéről, úgy vélem, ennek ismertetéséről itt terjedelmi okokból lemondhatok. Hangsúlyozandó azonban, hogy az előzetes összefoglalás nem prekonceptió, hanem merőben kompozíciós célból előrebocsátott kivonat — minden mozzanatának bőséges és biztos fedezete van a történeti fejezetekben. Ezek a történeti fejezetek megvesztegetnek a forráskutatás alaposságával, az interpretáció érzékenységével és plauzibilitásával, az anyag biztos uralásával, elrendezésének világosságával és ökonómiajával, a kapcsolatok plaszticitásával és finomságával, a történeti folyamat ábrázolásán belül olykor lekerekedő esszé-remeklésekkel (pl. a vallási nyelvezet kiteljesedésének 1849 utáni szemléleti okairól és hátteréről, Szabó Magda és Boldizsár Iván úti-naplóiról), a sokszor csak közbevetésekben, fél mondatokban, fordulatokban, jelzőkben felvillanó, mélyen feldolgozott műveltségről, igazi kultúráról tanúskodó megfigyelésekkel, kitekintésekkel, reflexiókkal. A kép, amelyet Dávidházi a magyar Shakespeare-kultusz fejlődéstörténetéről ad, mind filológiailag, mind a struktúra és a működés tekintetében túlnyomóan meggyőző, a szerzőnek valóban sikerült a magyar kultúra viszonylag autonóm dimenziójaként azonosítania és feltárnia-átvilágítania a Shakespeare-kultuszt, annak rendszerszerűségét és sajátosságait. „A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza” olyan metszet a magyar kultúrából, amelynek révén e kultúra természetrajzát is jobban ismerjük meg az eddiginél. Ez igen jelentős irodalom- s művelődéstörténeti teljesítmény: Dávidházi Péter könyve minden bizonnyal maradandó építőköve e diszciplinák folyamatosan alakuló épületének.

*

Ha egy kritikus egy tudományos munkát egészében és túlnyomóan részleteiben is meggyőzőnek talál, s csak néhány problémán akad fenn, akkor — lévén, hogy műfajának megfelelően nem annyira leíró ismertetésre, mint inkább problémák közvetítésére törekszik — alighanem az eredmények taglalásában, elismerése kinyilvánításában lesz sommásabb és kérdéseiben részletesebb. Véleményének mennyiségi arányai tehát könnyen ellentmondani látszhatnak majd elismerése fokának. Amennyiben ez a kritika is ilyen hatást tenne, sietek leszögezni, hogy az valóban csak látszat, a terjedelmi korlátok által megfordított, hamis perspektíva. A következő megjegyzések egy kivételes mértékben *megoldott* könyv alárendelt jelentőségű problémáit érintik.

Nemigen lehet kikerülni a kérdést, hogy mennyire kielégítő a Shakespeare-kultusz endogen ábrázolása. Igaz, *elyszerűen* Dávidházi ezt nem általában a Shakespeare-kultusz, hanem csak a magyar Shakespeare-kultusz vonatkozásában mondja ki: „A magyar

Shakespeare-tisztelet megnyilvánulási formáinak két évszázados kifejlésében [...] viszonylag önelvű és sajátosan *kultusz*történeti korszakok belső logikáját (is) követő sorjázását látom, mely semmilyen más szempontú (történeti, irodalomtörténeti, kritikátörténeti, fordítás-történeti stb.) korszakbeosztásba nem erőltethető bele lényegi torzítás nélkül” (71.). A magyar Shakespeare-kultusz tiszta kultusz-történeti logikáját egy szinte mindent eldöntő sajátosság magyarázza: „A magyar Shakespeare-kultusz későbbi fejlődéstörténete és egész természetrajza szempontjából mindvégig meghatározó lesz, hogy szertartásait korábban kezdték meghonosítani, mintsem a drámaíró műveit érdemlegesen tanulmányozták volna. Shakespeare-t Magyarországon előbb magasztalták, mint ismerték” (77.). Ugyanakkor *gyakorlatilag* a kultusz angliai genezisének bemutatása is nélküli külső vagy legalább nagyobb hatóerők figyelembevételét. Lehetséges és hasznos eljárásnak tartom egy tárgy sajátosságainak, saját struktúrájának és működésének éles megvilágítása, tiszta átvilágítása végett a tárgy izolálását. Ha Dávidházi „a társadalmi közeg egészével kölcsönhatásban” próbálná meg bemutatni a Shakespeare-kultusz alakulását, először is alighanem egy egész élet munkáját kívánó feladatra vállalkozna, másodsorban szétrobbantaná a monográfia plasztikus és elegáns kompozícióját, harmadsorban a tárgy világos és szuggesztív megjelenését — ami egy ilyen monográfia legfőbb értelme — hatások szövevényes játékában oldaná fel. Helyesen jár el tehát, hogy izolálja tárgyát, de ha már ezt a megoldást választja, nem izolálja *következetesen*, olykor mégiscsak bevon külső tényezőket, hol ható- és formálóerőként, hol csak háttérként, viszonyítási pontként, de nem mindig világos, hogy miért éppen ott és miért éppen azt vonja be, pontosabban: *ha* ott és *azt* bevonja, *akkor* másutt miért nem von be egy hasonlóan fontos tényezőt. Az endogén fejlődéstörténetbe tehát bekerülnek külső tényezők, de nem mindig azok, amelyeknek a legnagyobb volna a magyarázó erejük.

*

Dávidházi a kultusz-történetet a lélektannal kapcsolja össze a legerősebben. Mégpedig két síkon is: vallás- és individuálpaszichológiain. A Shakespeare-kultusz „a vallási kultusz felől nézve [...] származékos, áttételes” (29.) lévén, nem lehet az őt kialakító és működtető „lelki igény közvetlen vallási analógiáit és mintegy atavisztikus vezérlő ősmintáit” (uo.) kirekeszteni a vizsgálódásból, fontos „az áttételt kieszközölő lelki igények” (uo.) figyelembevételére: „A szertartások vallási szférából irodalmiba való áttételének ugyanis lélektanilag újszólván minden pillanatban újra meg kell történnie ahhoz, hogy a kultusz továbbra is működni tudjon; [...] A történeti sorrendet és oksági szövevényét a kultusz közvetlenül ható lélektani működésének mindenkor jelenével kell kiegészítenünk, mert annyira összetartoznak, hogy külön-külön még felígazságok megfogalmazására sem adnak módot” (uo.). Ez a szempont roppant izgalmas, s igen termékeny lehetne, ám érvényesítése kimerül a Shakespeare-kultuszban munkáló „lelki igény közvetlen vallási analógiáinak és mintegy atavisztikus vezérlő ősmintáinak” az angliai genezis esetében még következetes, a magyar fejlődéstörténet esetében azonban már csak alkalmi *felmutatásában*, és nem mélyül a Shakespeare-kultuszban munkáló *vallásos szükséglet* elemzésévé-értelmezésévé, tehát a történeti sorrend és oksági szövevénye végül is nem egészül ki „a kultusz közvetlenül ható lélektani működésének mindenkor jelenével”, e szó genetikus értelmében.

A kultusz-történetet és az individuálpaszichológiai fejlődést Dávidházi abban az értelemben kapcsolja össze, hogy „az őt kultusz-történeti korszak egy kulturális közösség egymást váltó nemzedékeinek kétszáz évnyi története folyamán lényegileg ugyanazt a fejlődési sorrendet valósítja meg mintegy nagyban, amelyet a kultusszal megismerkedő ember lélektani stádiumokként öntudatlanul vagy tudatosan átél.” (73.) Viszonyukat így modellálja: „*Kultusz-történeti korszak és kultuszlélektani stádium* ugyanakkor bonyolult kölcsönhatásban működnek. A lélektani stádiumot nemcsak a korszak jellege befolyásolja, hanem az egyén neveltetése, korábbi élményei, alkata és körülményei is módosítják, ezerféle változatban; a kultusz-történeti korszakot is számos egyéb tényező segít alakítani, melyek közt a társadalomfejlődés adott szintje és aktuális problémái fontos szerepet játszanak. Mégis az a legfontosabb, hogy mindig kölcsönhatás van köztük, nem pedig nagyban érvényesülő szabályosság áll szemben az egyénre gyakorolt hatás szabálytalanságával, melyek egymástól

mintegy függetlenek volnának. [...] A kultusztörténet korszakai nagyban érvényesülő, irodalomszociológiai tendenciáknak látszanak ugyan, dokumentumaikat személyiséglélektani leletekként is megvizsgálva azonban egyedi sajátosságokat és közös hasonlóságokat is találunk összetevőin, melyek jellegzetességei valamelyest általánosíthatók; másrészt a különböző országok Shakespeare-kultuszainak korszakai eltérő vonásokat is mutatnak, s működésük megértése nem feltétlenül kevésbé nehéz feladat, mint az egyént érő hatásoké. Ha mindezt rábízhatom egy metaforára: a magyar Shakespeare-kultusz (csak messziről teljesen szabályos) szociológiai épülete lélektani adatok (csak közelről teljesen szabálytalan) termésköveiből épült" (uo.). Ez a modell, mely végül szemléletes metaforává érzékítődik, igen plauzibilis — túlságosan is az: általánosságban triviális, értéket csak a részletes végigvétel adhatja neki. Csak hát több okból is (a dokumentumok egyenlőtlen megosztása, a kutatás, a könyv ökonómiaja, a kultusz demonstratív bemutatása) szükségképpen beváltatlan ígéret kell hogy maradjon; abból a távlatból, amelyből a szerző anyagát feldolgozza, mégis csak a „nagyban érvényesülő szabályosság” mutatkozik meg, a könyvben a dolog természete szerint „a kultusztörténet korszakai nagyban érvényesülő, irodalomszociológiai tendenciáknak látszanak” — a metaforabeli ház felépülését a történetírás nem tudja rekonstruálni és reprodukálni. A kultusztörténeti korszakok és a kultuszlélektani stádiumok analógiája, amely a rezümében oly szép párhuzamos tükörképsort állít elénk, elméleti magyarázó elv prezentációjával látszik fellépni, a gyakorlatban azonban csak metaforának bizonyul („lényegileg ugyanazt”, „mintegy nagyban”). Nem az a legnagyobb probléma vele, hogy elméletileg kidolgozatlan, hogy miközben a kultusztörténeti korszakok ismétlik meg nagyban a kultuszlélektani stádiumokat, mégis a kultusz fokozatainak a nevei (így pl. az intézményesülés) vannak levetítve az individuálpaszichológiai stádiumokra, hanem hogy igazán csak az első lépésnél, a beavatás kora, illetve stádiuma esetében ül, a továbbiakban, tehát a történeti ábrázolás túlnyomó részében exponálásának fényéhez képest igen *kevésbé működik*.

Ezekkel a beváltatlan ígéretekkel és megoldatlanságokkal szemben azonban meg kell említeni, hogy Dávidházi remek lélektani megfigyeléseket tesz a Shakespeare-kultuszal kapcsolatban, csak ezek nem a kultusztörténet és a lélektan szisztematikus összekapcsolásának az eredményei, hanem a finom pszichológiai érzék találatai. Ilyen például az a nagyon instruktív megfigyelés, hogy a megismerési értékek hiánya vagy gátoltsága az irodalmi kultuszban is stimulánssá válik, s a magyar Shakespeare-kultusznak ez eredendő jellegadó sajátossága: „Úgy dicsérték a teremtő Shakespeare-t, hogy eredeti műveiben, színről színre nem látták. A kultuszfejlődés lélektanával magyarázható, hogy e közvetítettség már kezdetben is sokkal inkább serkentette a magyar Shakespeare-tisztelet növekedését, mintsem meggátolta, vagy akár csak mérsékelte volna” (81.). Dávidházi kimutatja: téves az a feltevés, „hogy a kultusz meghonosításának nélkülözhetetlen előfeltétele az eredeti szövegek személyes élményen alapuló, tárgyas és tüzetes ismerete, melynek hiánya a kultuszt megfosztja hitelétől, közvetítőjét pedig illetékességétől, sőt hatékonyságától. A pozitivistá tudományosság eszményének és tapasztalati igazolhatóságot számon kérő kritériumainak a kultuszra való ilyen alkalmazása azonban homlokegyenest ellentmond a kultusztörténeti dokumentumokból levonható lélektani tanulságnak: a'homályos eredetű közvetítés a kultuszt inkább táplálja, mintsem sorvasztaná” (89–90.). Ez a felismerés segíti hozzá a szerzőt ahhoz, hogy — a nagy vallások alapkönyveiből, így a Bibliából készült fordítások bizonyos problémáinak paradox hatását bravúrosan alkalmazva megvilágító példaként — megfejtse a Shakespeare-fordítások működésének egyik érdekes titkát: „Olykor még a fordítás helyenkénti nehézsége, idegenszerű vagy homályos fordulatai is tiszteletet, sőt áhítatot válthatnak ki a megfelelően hangolt olvasóból. Amit nem egészen értünk, arról könnyen vélhetjük, hogy fölöttünk áll, s ha eleve feltételezzük, hogy egy számunkra kifürkészhetetlen felsőbbrendű lény megnyilvánulása, akkor a megértés minden kisebb-nagyobb megghiúsulása ezt az előfeltevést látszik igazolni. Mindez érvényes a Shakespeare-fordítás természetrajzára is: ami az eredetihez való hűség követelményéhez vagy a közvetlen természetesség eszményéhez képest fogyatékos, azt a kultusz még kisajátíthatja a maga céljaira, s ami az irodalmat önmagában már-már pusztulással fenyegetné, e kisajátítás révén könnyen válhat élető elemévé” (204.). „[...] még a gyarló

régies fordítás is elő tudja segíteni az eleve felsőbb sugallatot közvetítő eredeti kultikus szöveg (második áttételen keresztüli) közvetítésének misztikus sejtelmű érzését. Ezért nem tudtak ártani a kultusznak a magyar nyelvfejlődés és költészettörténet Shakespeare-től idegen pillanataiban készült tucatfordítások. Egyes remekbe szabott, de nyelvileg régies ízű fordítások maradandó sikerének tjtka is itt keresendő” (205.). Ugyancsak szép példája a pszichológiai megfjtésnek a kiengesztelődés normájának magyarázata „elsősorban a levert szabadságharc utáni helyzet lélektani feladatai” (151.) segítségével (146–153.).

*

De vissza az eredeti kérdéshez! Említettem, hogy Dávidházi *elvszerűen* nem általában a Shakespeare-kultuszt, hanem csak a magyar Shakespeare-kultuszt ábrázolja endogén fejlődéstörténetként, *gyakorlatilag* azonban a kultusz angliai genezisést is így mutatja be: „A XVIII. század előrehaladtával az angol irodalomkritika Shakespeare-rel szemben mindinkább feladta a preskriptív normaérvényesítés eltökélt szigorát, sőt elvesztette normatív értékelés és értékelő normaképzés kényes egyensúlyát is, mígnem a század második felében már eleve apologetikus bánásmódban részesítette a mind sérthetlenebb szerző nevével fémjelzett drámákat. A mások művein számonkért normákat nem alkalmazta rájuk, gyanítva, vagy nyíltan elismerve, hogy követelményeiknek nem tudnának eleget tenni. A XVIII. század végének angol kritikája már leplezetlenül *kivételezett Shakespeare-rel*” (30.). Nemcsak ebben a rövid összefoglalásban, hanem a részletesebb kifejtésben is úgy jelenik meg ez a fordulat, mint ami tisztán egyfelől Shakespeare-nek és műveinek, másfelől a kritikának *face to face* viszonyában, két szereplős és közvetlen — a napjainkban rohamosan inflálódo metaforával élve — „dialogusában” ment végbe. A könyv egy későbbi helyen előfordul egy jellegzetes felítés: „Akár a kultusznak jött mintegy kapóra a Shakespeare számára kiváltságos szabályfölöttiséget biztosító romantikus zseniesztétika, akár a romantikus eredetiségtan kereste és találta meg igazolását a már korábban is kivételeztséget élvező Shakespeare-re hivatkozván...” (111.). Mintha ugyanez a mentalitás, a történeti kontextus és prioritás „zárójelbe tétele” működne már az angliai genezis ábrázolásakor is. Újra hangsúlyozom: „a kultusz történetét állítva a kutatás fókuszába” (73.) ez elvileg jogos és gyakorlatilag hasznos lehet. Ugyanakkor Dávidházi a kultusztörténeten belül fontosnak tartja előzmény és kiteljesedés összefüggésének vizsgálatát: „a XVIII. század végére rajongó ’bálványimádással’ vált kritikusi magatartás készíti elő Coleridge, Hazlitt, Lamb és mások dicshimnuszait a XIX. század elején, melyeket éppen ezért nem szabad előzményeiktől elszakítva vizsgálni. Tegyük hozzá: a XVIII. század egyre apologetikusabb kritikusi attitűdje a theodicaea érvelésmódjában teljesedik ki, mely ugyancsak a következő század mindenáron igazoló kritikusi bánásmódját vetíti előre” (31.). A Garrick által rendezett 1769-i emlékünnepeggel kapcsolatban pedig: „A Shakespeare-tisztelet révén ugyancsak ekkortól honosodik meg végképp a köztudatban, jóval Coleridge előtt, a költőnek mint teremtőnek, sőt a Teremtőnek analógiája” (50.). Mármost ha az egyik irányban „nem szabad előzményeiktől elszakítva vizsgálni” a dolgokat, akkor a másikban, noha alkalmassint szabad, miért jó; ha az egyik irányban érdekes az előrevetítés, akkor a másiktól miért nem az? Hiszen a XVIII. század második felében a kritikusi magatartás megváltozása, „a költőnek mint teremtőnek, sőt a Teremtőnek analógiája” nemcsak előzmény, hanem következmény is, amit már szintén előre vetítettek korábbi szellemi tények. „A költőnek mint teremtőnek, sőt a Teremtőnek analógiája” a platóni-újplatonikus hagyományhoz kapcsolódó renezánsz művészetfelfogás egyik alap gondolata, s a XVII. század második felében működő cambridge-i platonistákra támaszkodva teljesítette ki ezt a gondolatot Shaftesbury (1671–1713) a maga művészetfilozófiájában, közelebbbről a középpontjában álló zsenielméletében. A zsenielmélet már 1759-ben teljes kultikus dimenziójában bontakozik ki Edward Young *Conjectures on Original Composition* című művében, amely nagymértékben éppen Shakespeare-re orientálódik. Noha Young a maga korában elszigetelt figura maradt, ez a néhány adat talán érzékelteti, hogy a Shakespeare-kultusz angliai genezisének korában a szellemi élet mélyén szinte tektonikus átalakulás, s az egész művészet szemlélet paradigmaváltása kezdődik és következik be, és a kritika Shakespeare-hez való viszonyá-

nak megváltozása, a Shakespeare-kultusz genezise ennek keretén belül, ennek részeként, bár kétségtelenül kitüntetett jelentőségű részeként megy végbe. A Shakespeare-kultusz genezise a maga szellemtörténeti, művészetelméleti kontextusában több, mint a romantikus zseniesztétika és kultusz előzménye, előrevetítése — maga is nagyobb erő eredménye, szellemi előzmények és mély szükségletek első pregnáns kiteljesedése. Nem állítom, hogy a Shakespeare-kultusz angliai geneziséét nem szabad művészetelméleti előzményeitől és kontextusától elszakítva vizsgálni, de a Shakespeare-rel való „kivételezés” alighanem értehetőbbé válna, ha nem eleve egyetlen költő és életmű, illetve a kritika külön belső ügyeként jelenne meg, s nemcsak a romantika felé tekintve, hanem az előzményekre visszatekintve és a kontextusra kitekintve is kapnánk viszonyítási pontokat.

A Shakespeare-kultusz mindenkori művészetfilozófiai kontextusának fokozottabb figyelembevétele olykor a kultusz összetevőinek árnyaltabb differenciálását, a motivációk finomabb szétválasztását is elősegíthetné. Igaz ugyan például, hogy „a XVIII. század egyre apologetikusabb kritikai attitűdjé a theodicaea érvelésmódjában teljeseedik ki, mely ugyancsak a következő század mindenáron igazoló bánásmódját vetíti előre”, de ez a nagyon hosszú életűnek bizonyuló, máig eleven „mindenáron igazoló kritikai bánásmód” noha leghatékonyabb motivációja kétségtelenül a zseni feltétlen csodálata és apológiája, nem írható le kizárólag a theodicaea analógiájára — nemcsak a költőről, hanem a műalkotásról való felfogás és a kritikai normatívitás természete is motiválja. Dávidházi bemutatja a kritikai ítélet ideális esetét és rossz véleteit: „A kritikus eszményeihez hű, s a mű sajátos értékei iránt is fogékony kritikai ítéletnek irodalmi mű és kritikai normakészlet szembesítése nyomán kell megfogalmazódnia. Jó esetben az ilyen ítélet egyszerre érvényesíti és továbbfejleszti a kritikus normáit: normatív értékelést és értékelő normaképzést egyesít. Ha érzéketlen marad a mű újszerű értékei iránt, s így csakis normakészletét akarja foganatosítani, tüzzel-vassal, akkor a preskriptív kritika szélsőséges tétűjtára lép. Ha viszont a művet megpillantva saját normáit adja föl, túllontúl készségesen, akkor vagy a merőben deskriptív kritika megvalósíthatatlan ábrándját kergeti, vagy az éppen elébe került mű lappangó normáit fogadja el mindenestül magáénak, amelyeknek viszont a mű szükségképpen megfelel, így a kritika szuperlativuszos dicséretárba fullad” (29–30.). Legszínvonalasabb teljesítményeivel szemben igazságtalanul, de tendenciáját illetően talán nem joggal, a preskriptív kritika rossz végétét a klasszicizmussal, a mű normáit mindenestül elfogadás rossz végétét a radikális modernizmussal lehet szimbolizálni — a posztmodern már a „mű lappangó normáit” sem okvetlenül igényli. Ezek az ellentétes tendenciák különböző műalkotás-eszmék iránt mutatnak affinitást. A legszembetűnőbb Goetheék a kompozícióval kapcsolatban 1831. június 30-án Eckermannhoz intézett szavaival tudnám jellemezni őket: „Egészen alávaló szó ez [...], a franciáknak köszönhetjük, és mielőbb szabadulnunk kellene tőle. Hogy lehet azt mondani, hogy Mozart komponálta a *Don Juan*-t! Kompozíció — mintha az egy darab sütemény volna vagy piskóta, amelyet tojásból, lisztből és cukorból gyúrnak! Szellemi alkotás az, benne az egyes részek, akárcsak az egész, egyazon szellemből és öntetből valók, és egyazon élet élteti őket, szó sincs arról, mintha alkotójuk próbálgatta, toldozta-foldozta, kénye-kedve szerint eszkábálta volna össze őket, hanem lángelméjének démoni szelleme kerítette hatalmába, úgyhogy azt kellett végrehajtania, amit ez parancsolt neki”. A műalkotás mechanisztikus és organicista felfogása áll itt szemben egymással (jól látható egyúttal az utóbbi bensőséges kapcsolata a zseniesztétikával), s Goethe az organicista mellett tör lándzsát, ezúttal egybehangzóan a romantikus esztétikával, amelyben a műalkotás organikus egysége, valamennyi részének organikus viszonya központi gondolat. Egy olyan korban, amikor a műalkotást mechanisztikusan, „megcsinált” terméknek, azaz esendő emberi műnek fogják fel, ugyanakkor a normatív értékelés általánosan érvényes normarendszere, konszenzusra épül, erős ugyan a preskriptív kritika veszélye, de az ízés, a minőségérzék, az esztétikai disztinválóképesség is egészségesen és megbízhatóan működik. Ha viszont a műalkotás organicista felfogása egy megrendült vagy partikuláris normarendszerrel találkozik, megő a művészethez való kritikátlan, apologetikus, kultikus viszony veszélye. A műalkotás organicista felfogása belsőleg *vádtelen* a minőségi különbségek nivellálásával, mégpedig főleg „felfelé” való nivellálásával szemben. Az organikus műalkotás eszméjének jegyében a kritikus — vallásos-

kultikus motivációtól mentesen is — mindenekelött belső összefüggéseket (motívumokat, párhuzamokat, ellentéteket, tükröviszonyokat) keres, arra törekszik, hogy — Adornót parafrazálva — ne maradjon „szabad hang”, hogy minden mozzanatot szervesen beépítsen egy egységes és zárt rendszerbe, hogy a műalkotást gondolatilag teljesen egységes, szervesen felépített, minden részletében azonos formaelv által áthatott eszkézként teremtesse újra. Ahol *intellektuálisan* kapcsolatot tud teremteni, ahol kapcsolatot tud *értelmezni*, ott szer- vességet lát, s a szervezés, egyáltalán az összefüggés élménye esztétikai minőség illúzióját kelti, mely esztétikai minőségben kiegyenlítődnék a tényleges esztétikai minőségek, eltűn- nek a valóságos minőségi és fajsúlykülönbségek, a remekbe sikerült részlet — az értelmező összekapcsolás jóvoltából — mintegy felemeli magához a jelentéktelent, az értelmezésben a kötőanyag is felstilizálódhat a csúcshoz. A műalkotás organicista felfogása által uralt művészetszemléletben természetes tendencia érvényesül „a mindenáron igazoló bánásmód- ra”, az apológiára — s a kritikusi agytorna, az intellektus hajlítgatása mindaddig, amíg a legnagyobb heterogenitás is koherens értelmezést nem kapott, ritkán szokott eredményte- len maradni. A műalkotás organicista felfogása kedvez a túlinterpretálásnak, közönséges szóhasználat: belemagyarázásnak, a hiperintellektualizmusnak és nem kedvez az ízlés, minőségérzék, az esztétikai disztíngválóképesség kifejlődésének és megbízható működésé- nek, egyáltalán: a kritikának. Az irodalmi kultusz és a műalkotás organicista felfogása természetesen talál egymásra, s erősíti egymás hatását; a kultusz — akár a zsenielmélet- ben — hatékony felhajtó erőre lel a műalkotás organicista felfogásában, ez azonban maga is olyan mértékben indukálja „a mindenáron igazoló kritikusi bánásmódot”, hogy ennek nem minden megnyilvánulását lehet vallásos motivációra visszavezetni, a theodicaea ana- lógiájával leírni. A romantikus Shakespeare-kultusz elemzésénél tehát az általános — vallásos-kultikus — motiváció mellett a különös esztétikatörténeti motiváció figyelembevé- tele árnyaltabbá, s bizonyos aktuális problémák szempontjából is tanulságosabbá tehet- te volna a képet...

*

Dávidházi teljes világnézeti súlyosságában exponálja azt a problémát, amelyet Shakespeare hírhedten amorális, sőt olykor demoralizáló hatásának érzett drámaművésze- te okoz egy olyan kor művészetszemléletének, amely morális követelményeket is támaszt a művészettel szemben. A probléma feldolgozásának és megoldásának legfőbb haterejét és irányát a kultusz kiteljesedésében látja: „Íme kétféle kritikusi stratégia, melyet az erkölcsi normákkal is élő irodalomkritikai korszakokban a morális tendenciát nélkülöző vagy csak nagyon közvetve sejtető művek kiválthatnak, főként ha alkotójukat kultikus tisztelet övezi és védi: a kritikus vagy mintegy elengedi az erkölcsi elégtételt, megelégedve az erkölcsste- lenség vádjának kizárásával, vagy beleolvassa a műbe a megfelelő erkölcsi tanítást, akár olyan áron, hogy az egyik szereplőt a költő szócsövének nevezi ki. Mindkét eljárás az intéz- ményesedő kultusz papi rendjének jóváhagyó és törvényesítő feladatkörével: Shakespeare nagyságának igazolásával függ össze, s a theodicaea kétféle változatának tekinthető, bár a közmegegyezés normáit ezegyszer enyhítő stratégia közelebb áll a kultikus magatartáshoz, hiszen tisztelt tárgyát kivételes bánásmódban részesíti, míg a másik művelet azt igyekszik bebizonyítani, hogy Shakespeare megfelel a szokásos követelményeknek, tehát a kritikus érvényben hagyja a normát” (188–189.). „Ez a két eljárás azonban még csupán ítban van az igazi kultikus apológia felé, s egyelőre még együtt járnak norma és mű mérlege- lő szembesítésének kritikai műveletével; a korszak végére mindkettőnek kialakul immár teljesen kultikus változata. Az előbbi oda fejlődik, hogy Shakespeare esetében nemcsak fátyolt borít a didaktikus erkölcsi értelmezésnek ellenálló mű demoralizáló hatására, ha- nem az erkölcsileg elkötelezetlennek talált alkotó és mű amorális vonásait egyenesen *isten*i jellegükkel magyarázza; az utóbbi immár egyenesen olyan erkölcsi tanulságokat olvas ki a művekből, amelyek tételesen egybevágnek az adott kultúrális környezetben előírt és intéz- ményesen támogatott *vallás*erkölcsi tanításokkal” (189.). A két változat közül az első a reprezentatív, a szerző is ezt hangsúlyozza a könyv egy későbbi helyén: „A XIX. század dereka óta vissza-visszatérő kérdés e drámák magyar kommentárjaiban, hogy erkölcsi elkö-

telezetlenségük nem erkölcsromboló hatású-e; a mitizálódás korától fogva legjobb esetben is csak alkotójuk szinte természetfölötti jellegű kifürkészhetetlenségével tudták menteni az egyértelműbb erkölcsi igazságszolgáltatás hiányát vagy a szerző zavarba ejtő azonosulási képességét" (239.). Nyilvánvaló, hogy a kultusznak fontos szerepe volt a shakespeare-i amorális elfogadásában, ez a fejlődésrajz azonban némileg differenciálatlannak, s az utóbb idézett megfogalmazás egy kicsit erősnek tűnik. Érdekes, hogy Dávidházi, akinek szövegértelmezései szinte „abszolút hallásról” tanúskodnak, éppen itt nem rezonál egy fogalomra, amely idézett szerzőinél, sőt az idézett szövegekben is hol képszerűen, hol *expressis verbis* rendre visszatér: a természet/természetes fogalmára. Pedig a szövegek éppenséggel nem arról tanúskodnak, hogy „legjobb esetben is csak alkotójuk szinte természetfölötti jellegű kifürkészhetetlenségével tudták menteni” a shakespeare-i amorális, hanem több esetben is éppen a *természeti* jellegű kifürkészhetetlenség, az amorális, pontosabban: morális szempontból indifferens természet analógiáját kínálják fel nekünk értelmezésre. Már Petőfi nevezetes III. Richárd-kritikájában (1847) figyelmet érdemel egy metafora: „Minden összehúzott szemöldöknél, minden szikrázó szemnél, minden fogcsikorgatásnál borzasztóbb e jókedv, e vidámság, e humor; a tenger mosolya ez, mely halkán ringatózva játszik a napsugarakkal, míg rajta összetört hajók romjai tévedeznek” (*Petőfi Sándor Összes prózai művei és levelezése*. Bp. 1960. 298.). Az emberi-erkölcsi normák teljes hiányát magától értetődő érzéketlenséggel fejezi ki a mindezekről érintetlen természeti kép. A korszak másik határát jelezzé itt Móricz Julius Caesar-kritikájának vége (1923): „A nap világossága ez az élet.

S legmagasabb fény a nap.

A nap megvilágítja az életet. Ha a megvilágított képen nem tetszik valami: az élet nem tetszik, ami meg nagyon világítva.

Shakespeare, ez a barbár óriás, bírt a napnak ezzel a mindent fénybe fűrdető csodálatos erejével” (Móricz Zsigmond: *Shakespeare*. Bp. 1986. 60–61.) E két időhatár között tipikus gondolatnak számít Shakespeare egyetemeségét és „értékmentességét” a természettel állítani párhuzamba, természetesként, természeti jellegiként értelmezni. Dávidházi két helyet idéz Salamon Ferenctől (188.) — mindkét esetben kulcsfogalom a természet, a természetesség. Kontextusából kiemelve, tehát élesen exponálva idézi Móra egyébként csakugyan Istenhez emelkedő szövegéből a megkülönböztetett pátosszal intonált fél mondatot: „Amorális mint a természet: napja egyként süt jóra és gonoszakra” (189.).

Talán nem fölösleges mindehhez hozzátenni, hogy az amorális-termeszet analógia nem csupán a magyar Shakespeare-kultusz megoldóképlete egy kényes problémára; a német kritikában is fontos szerepet játszik, mégpedig nemcsak Shakespeare-rel kapcsolatban, hanem — és ez világít rá a formula kultusztörténetin túlmutató esztétikatörténeti jelentőségére — egy másik nagy „amorális” alkotó, az operaszerző Mozart ábrázolásmódjának legitimitásában is. A *Figaro lakodalmá*, még inkább a *Cosi fan tutte*, legfőként pedig a *Don Giovanni* az 1840-es évektől századunk első évtizedeig ugyanúgy a morális szempontból közbömbös természet analógiájaként fogadtatik el, sőt ünnepeztetik, mint Shakespeare drámai *oeuvre*-je. A művészetnek a természet utánzásaként való felfogása, amely a reneszánsztól a felvilágosodásig oly nagy karriert futott be a nyugati kultúrában, most anakronisztikusan felelevenedni látszik. Csakhogy a középpontjában álló természetfogalom radikális átértelmezésen ment keresztül. A régi művészetelméletekben mindig normatív fogalom volt, amely a természetnek egyrészt erős szelektíváját, másrészt morális és esztétikai stilizációját feltételezte. Most azonban elvesztette normativitását és — Dávidházi pregnáns megfogalmazásával élve — „a teljes teremtet világ vállalásának” (185.) liberalizmusáig táult. Való igaz, hogy ez a metamorfózis sem Shakespeare, sem pedig Mozart esetében nem választható el a kultusztól, de mindenképpen figyelemre méltó, hogy a XIX. század derekától a kultuszon belül fogalmi differenciálódás megy végbe, a Teremtőtől — a Hegel-magyarítás egy szószönrnyével élve — mintegy „elkülönböződik” a természet, s a művészet legitimitáló instanciaként jelenik meg. Nem mintha egy költő és a természet analógiája nem volna majdnem olyan aránytalan, s nem ugyanúgy a *theodicaea* „mintegy atavisztikus vezérlő ösmintáját” követné, mint egy költő és Istené, de mégiscsak egy szinttel alább van, s bevezet a kultuszba egy fordított, lefelé mutató mozgásirányt, amelynek enged-

ve a kultusz szférájából majd le lehet ereszkedni a kritikáéba. A shakespeare-i amoralitás elfogadása a XIX. század derekától tehát nemcsak egy olyan felpörgő kultuszfejlődés keretén belül értelmezhető, mint Dávidházi ábrázolásában, hanem egy belsőleg differenciálódó kultuszfejlődés keretén belül is. A költő–Teremtő analógia mellett a költő/mű–természet analógia térnyerése szerves részét képezi annak a folyamatnak, amelynek során kidolgozzák és biztosítják a művészet, az esztétikum autonómiáját a valláshoz és az etikához képest, s amelyet Dávidházi *egyébként* mindvégig érzékelt is. A shakespeare-i amoralitás természeti legitimációja, egyáltalán a természet-analógia térnyerése tehát a kultuszfejlődésen belül egyszerűen a szekularizálódás előzményének, előkészítésének is felfogható.

A fejlődéstörténetnek csupán egyetlen korszaka van, amelynek ábrázolását nem árnyalásában, hanem alapjában tartom pontatlannak. Ez „A kultusz reneszánsza...” című alfejezet (284–297.), mely az 1960-as évektől napjainkig tárgyalja a magyar Shakespeare-kultusz történetét. Menetét így foglalja össze Dávidházi: „A magyar Shakespeare-tudomány kibontakozása az 1960-as években a Royal Shakespeare Company nagy sikerű itthoni vendégszerepléseivel, számos kitűnő magyar előadással (köztük Gábor Miklós jelentős Hamlet-alakításával), magyar zarándokok stratfordi útbeszámolóival társulva emlékezetes nyitányát szolgáltatta meg egy új korszak (első hallásra) ellentétes motívumkincsének, mely a visszafogottabb következő évtized után az 1980-as évek elejétől dúsul (némi túlzással) nagyzenekari tetőpontjái [...]” (284.). Tehát: „a magyar Shakespeare-tudomány kibontakozása az 1960-as években [...] emlékezetes nyitányát szolgáltatta meg”...? Kéry László *Shakespeare vígjátékai* című könyvében (1964) és az 1965-ben megjelent *Shakespeare-tanulmányok* című kötetben kívül ni áll rendelkezésünkre ebből az évtizedből, aminek alapján a *Shakespeare-tudományak* nemhogy kibontakozásáról, de egyáltalán folyamatosságában beszélhetünk? S ha az évtized maroknyi, ráadásul Shakespeare születésének 400. évfordulója (1964) által motivált publikációja „emlékezetes nyitánynak” minősül, akkor az „emlékezetes” jelző igencsak értelmezésre szorul. Kéry László könyve, ez a csakugyan „kiváló részlet-megfigyelésekben gazdag monográfia, amely Országh László szűkszavúságában is magvas Shakespeare-könyve (1944) óta az első igazán tudományos igényű végigírt szakmunka, s a szekularizálódás korának mindmáig legnagyobb egyéni teljesítménye” (261.) éppen magányosságában teszi érzékletessé, hogy a 60-as évekkel a pangás veszi kezdetét a magyar Shakespeare-tudományban, mely pangást a szerző szerint is „visszafogottabb következő évtized”, valójában: a 70-es évek mélyes csendje még nyilvánvalóbbá teszi. Dávidházi ábrázolásából úgy tűnik, mintha ennek fő oka „a magyar Shakespeare-kultusz átmeneti intézmény nélkülsége” (284.) lett volna, minek következtében „legfölből egyénenként foglalkoztak Shakespeare-rel” (285.). Sajnos ez utóbbinak is kevés nyoma van — pedig hát foglalkozni egyénenként is foglalkozhatnak sokan és eredményesen Shakespeare-rel. Ezek után: „Az 1980-as években viszont a magyar Shakespeare-kultusz mintegy varázsütésre minden ízében egyszerre megelevenedik: részben egymástól független új fejlemények véletlenszerű egyidejűsége révén, részben a kultuszfejlődés belső ritmusának a kultúra egészével való kölcsönhatása jóvoltából (elvégre azzal mégsem magyarázhatjuk, hogy a kultusz történésszének akart az élet, merő előzékenységéből, anyagot szolgáltatni egy szép zárófejezethez) új alakváltozatokban figyelhetjük meg a korábbi korszakok megannyi jelenségét” (uo.). Talán nemcsak az élet előzékenységének feltételezésénél, hanem a varázsütésnél, a véletlenszerű egyidejűségnél és a kultuszfejlődés belső ritmusánál is többet magyarázna két meg tényező.

Először: a 60-as és 70-es évek tudományos pangása mélyén félreismerhetetlen egyfajta elméleti tehetetlenség. Igényes irodalomtörténeésnek ekkor már nemigen lehetett kedve ahhoz, hogy a marxista esztétika és irodalomtörténetírás sémái szerint, fogalmi apparátusával írjon Shakespeare-ről, ugyanakkor a hazai szellemi elzárttságban nem volt könnyű felzárkózni a nemzetközi Shakespeare-kutatáshoz, választani az irányzatok között, kiszűrni a számára termékeny megközelítési módokat, s ami pszichológiailag talán még bénytőbb: pontosan érzékelt, hogy az adott kultúrpolitikai-tudománypolitikai helyzetben meddig lehet elmenni. Kényes, de igazi, nem elkerülhető történelmi feladat gondosan és igazságosan mérlegelni, hogy a magyar Shakespeare-tudomány negyedszázados pangásában mennyi volt a felmentést adó történelmi szükségyszerűség, a szellemi ocsúdás, felszabadulás

és regenerálódás természetes időigénye, illetve az irodalomtörténészek készületlensége, bártortalansága, szóval: felelőssége. Aligha lehet fel sem tenni azt a kérdést, hogy a magyar anglisztika ebben a kritikus időszakban feladata, hivatása magaslatán állt-e. (A Szovjetunióban Morozov 1952-ben lezárult életműve és Anyiksztt ekkori munkássága előbbre tartott.) Mindenesetre a magyar Shakespeare-tudomány megelevenedése a 80-as évek folyamán (amivel kapcsolatban „nagyzenekari tetőpontról” beszélni 1990-ből visszatekintve azért nem „némi”, hanem erős túlzásnak látszik) nyilvánvaló összefüggésben van egy határozott nemzedékváltással — s ez a tény annyira önmagáért beszél, és jelentése annyira nyilvánvaló ma közéletünk minden területén, hogy nem kívánom itt taglalni. Személyes szempontból rokonszenves, hogy Dávidházi, egy fiatalabb tudós nemzedék tagja nem szolja le az előző nemzedék teljesítményét, de korszakábrázolását már apologetikusnak tartom; eredmények és hiányok, kényszerek és mulasztások arányát alapvetően másképpen látom, s vélem hangsúlyozandónak.

A másik tényező, amely ebben a korszakban — immár nem a Shakespeare-tudomány, hanem éppen a Shakespeare-kultusz szempontjából — figyelmet érdemelne, színháztörténeti: a magyar Shakespeare-játszás átalakulása. Dávidházi a „számos kitűnő magyar előadás” ködös általánossága mellett helyesen emeli ki Gábor Miklós Hamlet-alkítását (1962) jelentős eseményként, a legközelebbi színházi történet azonban, amelyet a Shakespeare-kultusz fejlődéstörténete szempontjából figyelembe vesz, a Várszínház Shakespeare-ciklusa 1984-től. Csakhogy a közbeeső időszak jellegét nem az adja meg, hogy folyamán esetleg „számos kitűnő magyar előadás” volt, hanem hogy ekkor olyan lényeges folyamatok zajlottak le a magyar színházban, középpontjában a Shakespeare-játszással, amelyek éppen a Shakespeare-kultusz fejlődéstörténete szempontjából döntő jelentőségűek. Gábor Miklós Hamletja 1962-ben fordulópont lett a magyar színházművészetnek Shakespeare drámáihoz való viszonyában, mert először fordult elő, hogy egy Shakespeare-dráma nem általános emberi, örök, és nem is áthallásos, politikai aktualitása révén lett érvényes a színpadon, hanem a magyar értelmiség mély történelmi, szellemi, világnézeti, morális, lelkiismereti válságát, tehát legmélyebb problémáit segített artikulálni. Gyakorlati okokból leegyszerűsítetten fogalmazva: az a Hamlet az 1945 után felnőttté váló, az új rendszer felépítésében involvált értelmiség 1956-os megrázkódtatásáról, válságáról szólt. Ez az előadás adott először példát arra, ami a 60-as évek közepétől a legjobb magyar rendezők alapvető igényévé és törekvésévé lett: hogy Shakespeare drámáival a magyar színház nyomatékosan a mi világunkról, problémáinkról, rólunk szóljon. A legeltökéltebb, egyszerűsített legdoktríné- rebb kezdeményező és úttörő e téren — brechtianus módon — Major Tamás volt az 1965-i *Coriolanus*-tól kezdve. Döntően más típusú impulzust kapott a magyar színház 1970-ben, amikor a Brook *Lear királyával* való megismerkedés (1964) óta szaporodó másodlagos információk után végre magyarul is megjelent Jan Kott *Kortársunk Shakespeare* című esszé- kötete, az egyetlen olyan Shakespeare-rel kapcsolatos könyv, amely a negyedszázadból valóban „emlékezetes” a magyar közönség számára. Inspiráló hatása főleg Ruszt József rendezéseiben hozott művészileg érdekes eredményeket. A 70-es évtizedben Iglódi István, Zsámbéki Gábor és Székely Gábor színháztörténeti jelentőségű Shakespeare-produkciói teremtettek meg egy nem napi értelemben aktualizált, de az aktuális életproblémák iránti érzékenység által vezérelt Shakespeare-interpretációs módot. A színházi műsorfüzeteknek az a kitiűntetett szerepe, amelyet Dávidházi a 80-as években regisztrál, valójában a 70-es években alakult ki és szilárdult meg (elsősorban vidéki színházakban, majd az évtized végén a Nemzetiben) a színházi megújulás tervszerű eszközeként. A 60-as és 70-es években, a Shakespeare-tudomány pangása idején tehát a — nemzedékváltás révén! — megújuló, nem annyira a magyar színházi hagyományokból, mint inkább a valóságos magyar életből kinövő színházművészet volt az, ami újraélesztette Magyarországon a Shakespeare-kultuszt. S nem csupán azzal, hogy Shakespeare drámáit folyamatosan jelenvalóvá, sőt a korábbinál érdekesebbé, izgalmasabbá, beszédtemává tette a magyar kultúrában, hanem főként annak sugalmazásával, hogy ezek a drámák a kor Magyarországon aktuálisabbak, mint a modern külföldi és magyar darabok, hogy Shakespeare inkább kortársunk, mint a velünk egy időben élő drámaírók. Mi tehetné evidensebbé a közönség számára Shakespeare

kivételességét, művének mindent befogadó kapacitását, mint ez a színházi aktualitás? A marxista tudományosság béklyóit lassan elfeledő, s a nemzetközi Shakespeare-kutatás impulzusait lassan feldolgozó magyar Shakespeare-tudomány fokozatos emelkedése mögött az egyik legfontosabb felhajtó erő az az *érdeklődés*, amelyet a magyar színház a 60-as és 70-es évek fordulója óta permanensen indukálni képes a közönségben Shakespeare drámái iránt. Más kérdés, hogy a magyar Shakespeare-tudomány ennek nemigen látszik jelentőséget tulajdonítani, s meglepően tájékozatlannak mutatkozik ez elmúlt negyedszázad magyar színháztörténeti változásait, esztétikai tendenciáit, valódi értékviszonyait, kultúraformáló (sőt esetünkben kultuszteremtő) hatásait illetően. Ennek az általános tapasztalatnak Dávidházi minden egyéb tekintetbe vett területen kivételes tájékozottságot mutató könyve sem mond ellent. Ezért a kultusz reneszánszát tárgyaló fejezetben a kultuszfejlődés döntő láncszeme hiányzik, a korszak ábrázolása nem adja vissza a kultúra különböző területeinek egyenlőtlen fejlődését, s így a kultusz reneszánszát a maga teljességében, ahogy a különböző irányú erők eredőjeként alakult.

Mindezek a problémafelvetések ahhoz a feltételezéshez vezetnek, hogy noha a magyar Shakespeare-kultusz izolálása, endogén bemutatása elvileg jogos és hasznos lehet, ha már gyakorlatilag úgysem következtes, *akkor* alkalmilag más és más külső hatások figyelembevételénél talán célravezetőbb lett volna legalább a közvetlen esztétikatörténeti, művészetstéméleti, színháztörténeti kontextust folyamatosabban szem előtt tartani — felülük is nézve a kultusz struktúrája és működése nem vesztette volna el világos modellszerűségét, viszont fejlődéstörténete néhány lényeges ponton árnyaltabban, plasztikusabban, pontosabban jelenhetett volna meg.

*

„A téma jelentőségben túlmutat önmagán: az irodalmi életbe áttevődött, egy világi személy körül megindult, viszonylag kései kultuszképződés paradigmája” (16.) — mondja a szerző, s ez nagyon szerény megállapítás ahhoz képest, amennyire *könyve* túlmutat önmagán. Legáltalánosabb elméleti jelentősége hermeneutikai. Dávidházi elemzései csakis úgyan „kinagyítva szemléltetik azt az elméletileg is szükségszerű összefüggést, ami előismeret (beleértve az előzetes értékelést) és tapasztalat közt mindig ott lappang” (308.). Modellszerű tisztasággal, de végre egyszer nem steril fogalmisággal, mintegy „transzcendentális dedukció” formájában, hanem teljes történeti konkrétsággal jelenik meg előttünk a pszichológiai és logikai patterneknek, a kulturális „a prioriknak” az a rendszere és működése, amellyel egy jelentős irodalmi tényt egy kor, az egyén elsajátít, megformál a maga számára. Az elméleti problémát és tanulságokat Dávidházi többször is (pl. 156., 306–309.) szinte klasszikus tömörséggel exponálja, de az igazi elméleti teljesítmény mégis a történeti anyag ilyen értelemben való következetes átvilágításában, a kivételezés részleteinek meggyőző voltában, a szemléltetés mintaszerűségében rejlik, minek következtében a Shakespeare-kultusz az esztétikai befogadás határeseteként, de annak rejtett előfeltételeit és azok hatását kinagyítva felfedő, roppant tanulságos esetként jelenik meg.

A Dávidházi által kialakított kultusz-fogalom és megközelítésmód rendkívül instruktív lehet a színházi előadás során érvényesülő rejtett szabályok, a színházi viselkedés és recepció megértése, kutatása szempontjából. A könyv két pompás részlete (158–161.; 238–239.) teszi különösen inspirálóvá a gondolatot: „maga a színházi előadás felfogható megtanulandó szertartásnak: közös részvétel egy rituáléban, melyet a dráma cselekményét többnyire előre ismerő közönség viselkedési elvárások ismeretében teljesít” (160.). Dávidházi ezzel kapcsolatos fejtegetései nem kisebb tanulsággal járnak, mint hogy a színházelméletben nemcsak termékeny lehet, hanem nélkülözhetetlen is e szempont alkalmazása és végigvitele. Bizonyos sajátos színházi formák és jelenségek megértéséhez valósággal kulcsjelentőségűnek tűnik ez a megközelítés; az előbbiekre legyen példa a leginkább rituálészerű színházi forma: az opera, az utóbbiakra egy Tairov által szemléletesen leírt tipikus jelenség: „1919-ben előadtuk Moszkvában Vaszilij Kamenszkij *Sztyenka Razin* című drámáját. Amszlia Koonen játszotta Meiran perzsa hercegnő szerepét. Szerepében volt egy olyan részlet, amelyet — minden igyekezet ellenére — senki sem értett. És mégis, kevés részlet

ragadta meg oly erővel a nagyrészt képzetlen és iskolázatlan közönséget, mint éppen ez. A részlet így hangzik: 'Aj éjal bura ben / Sziverim szisze csok / Aj szalma / Aj gurmuis dzsanamai' stb. Kamenszkij először igyekezett azt magyarázni nekünk, hogy ezek perzsa szavak, később aztán — becsületére — elismerte, hogy ezek a szavak egyetlen nyelvben sem találhatók. A közönség mégis sóváran itta magába őket' (Tairov: *Színház béklyók nélkül*. Bp. 1962. 49–50.). Nyilvánvalóan a homálynak a kultikus közegben érvényesülő misztikus hatása jóvoltából. Dávidháznak ez a kérdésvetése a színházelmélet szempontjából annyira jelentős, hogy már e — fő céljához képest mellékes — gondolatokért is érdemes volt megírni a könyvet.

Végül termékeny lehet az irodalmi kultusz szempontja a mai magyar irodalomkritika bizonyos problémáinak tudatosításához. Kifejlődött egy olyan esszéizmus, amelyhez képest a hajdani ún. impresszionista kritika maga volt a pedáns szcientizmus, s amely bizonyos írókkal kapcsolatban kimeríti a kultusz fogalmát, részint mint beállítódás: „értékek rajongó, mértéket nem ismerő, mindenekfölötti tisztelete, tehát teljes és feltétlen odaadás, mely imádata tárgyát minden szóba jöhető vád alól eleve felmenti”, tehát mint theodicaea az elemzést „(legalábbis mint *kritikai* eljárást) megfosztja igazi tétjétől, kétesélyes gondolati kalandból előre megjósolható kimenetelűvé szegényíti” (8.), részint mint nyelvhasználati mód, ami „bizonyíthatatlan és cáfolhatatlan kijelentések uralomra jutásában, részleteiben számon nem kérhető jelentésű, egészében a tapasztalati ellenőrzés alól kisikló állítások felülkerekedésében észlelhető”. Lehetséges, hogy olyan kiegyensúlyozott és gondos mérlegeléssel, amilyennel Dávidházi veszi számba a magyar Shakespeare-kultusz kultúrateremtő hatásait, s értékeli e kultuszt alapvetően pozitívnak, az effajta kritika szerepe is pozitívnak bizonyulna „a túl korai józanság” (330.) ellenében — mindenesetre a jelenség probléma volta felismerésre, figyelemre és reflexióra érdemes.

Dávidházi Péter könyve tehát nézetem szerint több vonatkozásban is túlmutat önmagán; a kultusz „rendezőelvű változtatott metaforájának fényében” (18.) a kultúra, a művelődéstörténet számos összefüggése világosabbá válhat. Csakhogy Dávidházi egyik legrokonszenvesebb tudósi sajátossága az, hogy ez a metafora nála valójában szabatos fogalom, pontos és összefüggő kritériumokkal, s könyvében következetesen így is használja. Ha a kultusz komplex fogalma a tényigazságok minden eltorzításának általános magyarázó sémájává válik, akkor trivialisokat elméletté stilizáló metaforává süllyed le. Máris volt kultusz-konferencia, s megjelent az első tanulmány a József Attila-kultuszról (Tverdota György: *József Attila kultuszának kezdetei*. Budapesti Könyvszemle 1990. tavasz). József Attilával kapcsolatban bizonyosan van értelme kultuszról beszélni, de legalább olyan bizonyosan nem egészen abban az értelemben, ahogy Shakespeare-rel kapcsolatban, vagyis újra meg kell állapítani a fogalom kritériumait, dimenzióját. Az, hogy a költő halálakor senkit nem érdekelt a pontos tények, kétségtelenül mitizálási igényről tanúskodik. De a mitizálás, az egyszerű legendaképzés még nem kultusz — vagy újra kell definiálni a kultuszt. A kultusz-kutatás most vélhetően divatba jön nálunk. Csak féltő, hogy nyilvánvaló összefüggések mágius megnevezésének, ismert összefüggések újrakeresztelésének, az ismeretek másodlagos újrendezésének, nem pedig problémák felfedezésének, feltárássának és mélyebb megértésének az irányába fog fejlődni. Aztán majd meg lehet írni egyszer a kultusz-fogalom gyorsan felfutó és abbamaradó kultuszának a történetét.

KLASSZIKA ÉS ROMANTIKA KÖZÖTT

Szerk. Kulin Ferenc és Margócsy István. Bp. 1990. Szépirodalmi K. 251 l.

Nem könnyű feladat az úgynevezett átmeneti korszakok vizsgálata, különösen akkor, ha a kutatás nem mond le a specifikus jegyek kereséséről. Nehéz hiteles térképet rajzolni a már nem és a még nem között fekvő területről. A XIX. század első két évtizedével kapcsolatos kutatások, főként a nyelv- és stílustörténeti vizsgálatok, számottevő eredményeik ellenére, igazolják e megállapítást, hiszen a nyelvújítás korának, a magyar romantika forrásvidékének még mindig nem ismerjük sajátos tájékoztatósi pontjait. Jól tudták ezt a *Klasszika és romantika között* című tanulmánykötet szerkesztői, Kulin Ferenc és Margócsy István is, ezért tűzték ki célul az egyedi jegyek feltárását, s vállalták azt a kockázatot, hogy a feldolgozatlan jelenségek számottevő tisztázása mellett még erősebben előtűnjenek majd a korszak képeinek hiányosságai.

A tizenhárom tanulmányt tartalmazó könyv kétségtelen, s az efféle gyűjteményeknél eléggé ritka erénye: egységes szemléletmódja. Talán csak Szalai Anna egyébként alapos és tanulságos munkája (*Adalék a Pesti Magyar Tanítószék történetéhez*) kívánt volna helyet inkább egy művelődéstörténeti összeállításban. A nem közös, de így mégis együttes gondolkodás tágas íve két, választott témájánál fogva különösen fontos dolgozat szellemi pillérére nyugszik. A szerkesztés tudatosságát jelzi, hogy e munkák, Csetri Lajos és Kulin Ferenc tanulmányai, nyitják, illetve zárják a kötetet. Csetri Lajos *Kazinczy nyelvújítása* című dolgozatában nemcsak arra mutat rá, hogy a széphalmi vezér a német írói nyelvújítás híveként tesz hitet az írók nyelvalkotói joga mellett, de arra is figyelmeztet, hogy neológiája belső ellentmondást tartalmaz, amennyiben a neoarisztotelianus retorika és az adelungi stilsztika képviselőjeként követni kíván egy jól differenciált európai irodalmi nyelvi normát. Épp ebben

az összefüggésben válik meghatározhatóvá Berzsenyi jelentősége, aki a német írók elvi követőjeként a nyelvbővítés forrásának a dialektusok összességében létező magyar nyelvet tekinti.

Csetri dolgozatának külön érdeme, hogy több csatlakozási pontot is felkínál szerzőtársainak. Mezei Márta a levélíró Kazinczyról rajzol hiteles képet (*A levél műfaj és a Kazinczy-levelezés az 1810-es években*), kiemelve a levelekből ránk tekintő, visszafogottan, ám nagyon is tudatosan megformált önportrét. A szerző az irodalmi tudat szempontjából is fontos kérdést vet fel, amikor néhány szövegnek a személyes viszonyból történő kiemelését, más címzett(ek)hez való eljuttatásának gesztusát értelmezi. *A Révai — Verseghy-vita eszme- és kultúrtörténeti vonatkozásairól* szólva Margócsy István azt bizonyítja, hogy amikor mindkét fél el kívánt szakadni a latin grammatika hagyományától és az általánosító nyelvszemlélet vonzásától, a nyelv empirikus vizsgálatának időszerezését s az anyanyelv egyedi megismerésének fontosságát ismerték fel. Wéber Antal tanulmánya (*A magyar irodalom német forrásai az 1810-es években*) azért igen fontos, mert Kazinczy német orientációjának változó irányait kijelölve a német irodalom hazai recepciójának sokoldalúságára és — más életművekben is megfigyelhető — rétegzettségére utal, s a reformkor felé tekintve elemzi a biedermeier kérdéskörét és az *innerlichkeit* divatját.

Fried István úgy mutatja be a kor szorgos kismesterét, Kazinczy egyik kegyeltjét, Kis Jánost („... törpe növény a' cedrusos erdőn”), hogy viszonyítási pontként a legnagyobb kortársakat jelöli ki, mégsem csak azt tárja fel, hogy Berzsenyi létszemléletének megrendítő mélységét nála idillizáló egyszerűség váltja fel, a schilleri „Bau der Ewigkeit” fenséges távlatainak helyére pedig a józan és tárgyyszerű magatartás lép,

de a virtusfogalom és a jellegzetes motívumok értelmezésével e megbecsülésre méltó életmű fejlődéstörténeti helyét is kijelöli. Hasonló feladatot old meg Bécsey Ágnes is ama bizonyos erdő talán leghatalmasabb „cedrusával”, Berzsenyivel kapcsolatosan (*Magány és közösség*) a költő 1808-as pályafordulatát értelmezve. Az amathusi én visszavétele, amiről beszél, azaz a mágiikus líra lezárása a szerző szerint áldozati aktusként valósul meg, miáltal a tevékeny bölcs szerepét megélő költő elfoglalja helyét a nemzet szellemi közösségében. Kölcsey „goromba recenziója”, mutat rá Bécsey Ágnes, azért is érinti olyan fájdalmasan, mert e kör részéről éri támadás, s így az autenti-kusság tudatának elvesztésével jár.

Kulin Ferenc *Kölcsey Törredékek a vallásról című tanulmányának eszmetörténeti helyéről* értekezve felhasználja ugyan Szauder József nevezetes dolgozatának tanulságait, s ezzel egyet is értünk, de, szintén helyeslendő bátorsággal, szélesebb medrű eszmetörténeti folyamatot rajzol és eltérően ítéli meg Kölcsey és a születő romantika vallásos szükségletét. Meggyőzően bizonyítja, hogy a *Törredékek*-ben mind a nemzet, mind a természet fogalmának kettős értelmezését találhatjuk meg. A nemzet nem csupán kulturális értékhordozó, nemcsak az európai szellem formáló elveként nyilvánul meg, hanem egy organikus, s fejlődése során fel-növekvő közösség létmódja is, melyen belül a „religiói érzelem” az egyén és a közös-ség kapcsolódását segíti elő azáltal, hogy a cselekvési teret kereső tevékeny individu-um mozgósítja magában a vallásos hit által felszabaduló lelki energiákat. Ugyanígy a természet sem csupán az erőszakra való hajlamot, tehát az erkölcsi rosszat jelenti, hanem a jussait minden princípium és dog-ma ellenében visszakövetelő öselvet is, mely végső soron a gondviselést megnyilvánulása.

Szajbély Mihály hasonló módszerek alkalmazásával készített fejtegetésében (*Ung-várnémeti Tóth László episztolái*) a kor kutatójának egyik fehér foltját segít eltüntet-ni. A tárgyul választott hét költemény a szerző következetes érvelése szerint megfelel a költői levélről kialakított korabeli poétikai tudatnak, eszmei gerincüket pedig a keresztény-sztoikus morállal való vita adja. Csupán a *Vinczehez a' Színt-vesztésről* című episztola kívánt volna tágabb értelmezést. E műben ugyanis, megítélésünk

szerint, nem csupán az önszeretet reha-bilitálásáról van szó, mint Báróczi Dusch-fordításának előszavában, ahol az „önnön magunk szeretete” szintén a hasznos cse-lekvések ösztönzőjeként szerepel, hanem a fogalom differenciálása is megtörténik, te-hát a vers inkább Bessenyeire tekint vissza, aki Pope-átdolgozásának későbbi változatá-ban kétféle „maga szeretet”-et különböz-te-tett meg, bűnöst és ártatlant, s ez utóbbi, az író szemléletes hasonlatával: a megzabo-lázott tüzes lovat, „élet szeretet”-nek neve-zte. Ungvárnémeti ehhez hasonlóan különíti el a nemes önszeretetet, mely mások kárá-val nem jár, s az egyéni tartalmas emberi kapcsolatokban teljesíti ki, illetve a szen-vedély gyilkos változatát, mely az ént — kiszakítva társas kötelekeiből — csupán önmagára reflektálni képes tragikus lényé teszi. Erről írta értékes Nárcisz-dramáját, melyben az önszeretet tragikumát nem is képes feloldani semmiféle közösségi elv, az csak egy másik dimenzióban, esztétikai ön-szemléletté lényegülve át lehet enyhülésre. Ám a Vincze-episztola, mely tehát a ne-mes önszeretetről szólva a tragédia elvi ellenpárjának tekinthető, még tovább megy a fogalom tagolása terén. Mint másik, a Nárciszéval épp ellentétes negatív magatar-tásformaként beszél a „színt-tévesztésről”, mely akkor következik be, ha a személyi-ség, gyengének és súlytalannak bizonyul-va, feladja önmagát, s ezáltal teszi képte-lenné énjét tartalmas emberi kapcsolatok megélésére. A többi episztola értelmezésé-vel egyetértve csupán azt jegyezzük meg, hogy bár Ungvárnémetire, ahogy Szajbély helyesen hangsúlyozza, erőteljesen hatott a XVIII. századi szenzualista filozófia, de emberképének kialakításában szerepet ját-szott Kant, sőt, a königsbergi bölcs utáni német filozófia tanulmányozása is, tehát, miközben magáévá tette a megelőző kor morális lázadását, nem mondott le egy új-fajta erkölcsi törvény felleléséről sem. Mint ahogy — Poór János *Politizáló, művelt főúr* című dolgozata szerint — Dessewffy József magatartását is egyszerre jellemezte a tra-dicionális értékek megőrzése, a humanista erkölcsstan és a szellemi önépítésre törekvő sztoikus filozófia követelményeinek elfoga-dása, illetve a naprakész irodalmi s bölcse-leti tájékozódás és a jelent formálni képes társadalmi cselekvés igénye. Pedig — Szi-gethy Gábor *Ellenségünk, barátunk: Napoleon*

című tanulmányából is ez derül ki — nemcsak politizálni, de efféle véleményt nyilvánítani sem volt könnyű ebben az időben, nem vethetünk tehát követ Kazinczyra, aki később „átstilizálta” a császár és Mária Lujza házasságát köszöntő versét.

Kulin Ferenc a Kölcsey-tanulmány eszmetörténeti háttérét vizsgálva a kor szellemi mozgásainak lényeges jellemzőjére utal, mikor megjegyzi: „különböző minőségű közösségeszmék s az azoknak megfelelő személyiségkoncepciók ütköztek itt egymással.” Ez pedig abból fakad, hogy a magyar felvilágosodás, nyilván a felvilágosodás más közép- és kelet-európai változataihoz hasonlóan, nem csupán új személyiségkoncepciót épített fel, hanem sajátos nemzetkoncepció kibontására is vállalkozott. A nemzet és az egyéniség újragondolt elve azonban végső soron feszültséget is rejtett, mivel korlátozó tényezőket fedezhettek fel egymásban, s ez a felismerés a XIX. század második évtizedére egy válságos eszmetörténeti szituációt hozott létre. Feltehetően ezzel függ össze a feszültség műnemének, a drámának váratlan felvirágzása. S most nem csupán egy mennyiségi tényezőre utalunk, miszerint ebben az évtizedben több mint száz színművet írtak, nem is csupán arra, hogy néhány jelentős drámaíró lépett fel (a két Kisfaludy, Bolyai Farkas és Katona), hanem főként arra gondolunk, hogy a kor égető s a reformkor szellemi arculatát kirajzoló kérdései olyan értékes drámákban szólaltak meg (a *Bánk bánt* nem is említve), mint Bolyai *Pausaniasa*, Kisfaludy Károly *Ireneje*, Katona *Jeruzsálem* és Ungvárnémeti *Narcisza*, melyek az emberábrázolás új igényű tanműhelyét is jelentették. Amennyiben tehát a dráma a neológia évtizedének preferált műneme volt, a korszak specifikumainak feltárása nem képzelhető el erre irányuló műfaj történeti vizsgálódások nélkül, s nyilvánvaló, hogy az 1810-es évek egyik kulcsművének, Katona remekének értelmezése sem nélkülözheti a műfaji háttér ismeretét.

A kötet két igen fontos dráma-, illetve színháztörténeti tanulmányt tartalmaz. Hosszú idő után Pándi Pál vállalkozott először a szakmai nyilvánosság előtt Bolyai Farkas színműveinek beható vizsgálatára (*Úton Bolyai Farkas drámáihoz*). S ha részletkérdésekben vitatkozunk is, például

A szerelem győzedelme értékelését kissé túlzottnak tartjuk, megalapozottnak véljük a minden bizonnyal főműnek tekinthető *Pausanias* értelmezését a személyiség igényeinek a nemzeti elvárásokkal és kötöttségekkel való ütközésének jegyében, s meggyőződésünk szerint Pándi az életmű megközelítésének egyik kulcsát találta meg, mikor kimondta, hogy Bolyainál a megragadott gondolat nem mindig válik dramaturgiai tényezővé.

Kerényi Ferenc *Hagyomány és újítás az 1810-es évek magyar drámairodalmában* című dolgozata rendkívül gazdag és összetett tárgyterületet tekint át. A szerző pontosan fogalmaz, amikor a korabeli színháztörténetet „kompenzációs műfaj”-nak nevezi, s bőséges tényanyag alapján mutat rá a klasszicista tragédia hagyomány felerősödésére és a korabeli témákat is befogadó vitézi játék típusának kitágulására. Bár nem minden esetben választja szét a dráma-, illetve színháztörténeti, továbbá a stílus- és műfaj történeti szempontokat, megbízhatóan jelöli ki korábban alig vizsgált szerzők (Wesselényi Miklós, Pyrker János László, Andrád Elek, Balog István, Éder György, Vándza Mihály, Gorove László és Török István) műfaj történeti helyét. Elemzéseit, különösen *A Somogyi Kupa*, a *Hunyady János* és *Az esküvés* vizsgálatát a látásmód sokoldalúsága jellemzi, s csupán a *Narcisz* értelmezését egészítenénk ki azzal, hogy miközben a mű — ahogy Kerényi hangsúlyozza — egy drámatörténeti tradíció folytatására, s bizonyos fokig lezárására is vállalkozik, gondolhatnánk itt még a pásztorjáték hagyományához való kapcsolódására is, mégis, a mítoszhoz való ironikus viszony, továbbá az önszeretet tragikumának a művészi magatartással és az esztétikai önszemlélettel való összekapcsolása előre is mutat. E sajátságok következtében pedig a szereplők viszonyai olyannyira többretegűvé válnak, hogy a jellemábrázolás összetettsége is biztosított, s a főhős bensőséges ábrázolása ma is figyelemre méltó.

A tanulmánykötet fontos állomása a XIX. század elejére irányuló s remélhetőleg a jövőben felerősödő kutatásoknak. Kérdésfelvetései irányt jeleznek, eredményei hiányt pótolnak, s megállapításainak fényében a korszak feldolgozatlan téizei és feltáratlan területei még jobban kirajzolódnak.

Nagy Imre

REMÉNY S EMLÉKEZET

Tanulmányok Kölcsey Ferencről. Budapest – Fehérgyarmat 1990. Kiadta a Művelődési és Közoktatási Minisztérium valamint az Országos Takarékpénztár támogatásával a Kölcsey Társaság. Szerk. Taxner-Tóth Ernő és Merva Mária. 155 l.

Gyakran idézzük a mondást: Habent sua fata libelli, de rendszerint akkor, amikor a mű jövőjéről, kiszámíthatatlan sikeréről vagy sikertelenségéről van szó. Hogy mi lesz e tanulmánykötet sorsa, azt nem jósolhatjuk meg, de hogy mi volt a sorsa születése tájkán, az mostani világunkra, szakmánk helyzetére jellemző, megörökítésre érdemes történet. Az eredeti terv egy Petőfi múzeumi évkönyv volt, Kölcsey születésének 200. évfordulójára, ennek tanulmányait — s ami nem kevesebb gond — anyagi fedezetét próbálta megszerezni a szerkesztő, Taxner-Tóth Ernő. A felkért szerzők köréből nem mindenki vállalta a tanulmányírás feladatát, s még kevésbé volt ígéretes a másik feltétel, azaz a kiadáshoz egyáltalán nem volt pénz. A Művelődési Minisztérium akkor nem tudott segítséget nyújtani; oly mértékben nem, hogy a megkereső levelekre válasz sem érkezett. Ekkor fordult a szerkesztő az OTP vezérigazgatójához, Tisza Lászlóhoz, aki vállalta a könyv finanszírozását. A történethez hozzátartozik, hogy az új Művelődési Minisztérium ekkor hozzájárult a költségekhez, amelyet már nem a tervet indító Petőfi Múzeum, hanem a Kölcsey Társaság kapott meg. A szerkesztés, a kiadás gondja azonban a múzeumra, azaz Taxner-Tóth Ernő és Merva Mária szerkesztőkre hárult, az ő lelkes és lelkiismeretes munkájuk segítette napvilágra a tanulmánygyűjteményt.

A könyv tehát itt van, mégiscsak itt van, szakmánk okulására, mérlegelésére. Történetéből is látszik, hogy tanulmánykötetet szervezni és szerkeszteni fölöttébb kockázatos, soktényezős vállalkozás, s minden esetben az. Mindig probléma a gyűjtemény egységének és színességének kényes egyensúlya: hogy legyen karaktere, jellegzetes iránya, s ugyanakkor legyen sokoldalú, érdeklődést keltő; probléma az olvasók körének kijelölése: hogy legyen szakmai rangja, a kutatással számot vető érdeke, de lehetőleg az érdeklődők tágabb körében is arasson némi tetszést. További megpróbáltatások, moondhatni buktatók fenyegetik

a többszerzős kötetek szerkesztőit: mert hiába a határozott elképzelés, koncepció, az egyes műhelyekben nagyon is eltérő írással születhetnek, esetleg ott is változnak, alakulnak a munka folyamatában; esetleg el sem készülnek fontos tanulmányok; esetleg mások, terven kívüliek adódnak, s máris megváltozott, összekuszálódott a tervezett rend. Ritka az olyan többszerzős tanulmánygyűjtemény, amelynek megvan a sajátos arculata, súlypontja vagy súlypontjai; ritka, amelyből a szakma is tükröt, összefoglalót kap a kutatás jelenlegi irányairól, s általánosabb érvényű tanulságokkal is szolgál. A *Remény s emlékezet* ilyen kötet.

Három, római számmal elkülönített részre oszlik. Az első „műközpontú”: Kölcsey egy elméleti tanulmányát, illetve verseit taglaló írással vannak benne; a második rész Kölcsey fontos és érdekes személyes kapcsolatait világítja meg, olyanokat, amelyeket eddig csak részlegesen ismertünk, s amelyek a személyes kötődéseken túlmutató jelentőségűek lettek az író pályáján; a harmadik rész tanulmányai Kölcsey politikai pályájához adnak fontos adalékokat, a politikus író arcélét rajzolják meg az eddiginél pontosabb, élesebb vonásokkal. A szerkesztés jól, világosan súlypontozott. Talán a Bay György leveleit közreadó írás helye kérdéses a harmadik részben. A levelek főként irodalmi kérdésekről, baráti kapcsolatokról szólnak, s mint ilyen, a tanulmány kissé elűt a harmadik fejezet markáns politikai problematikájától, s inkább a második részhez kíváncsozna, ahol barátságokról, nézetek, művek cseréjéről, alakulásáról esik szó. A kötetet záró filológiai tanulmány viszont nagyonis helyén van: a pozsonyi Egyetemi Könyvtárban fellelhető Kölcsey-beszédek iratait ismerteti, amelyeket az országgyűlésen, a megyegyűléseken mondott el. Itt inkább a cím pontatlan: *Kézirattárak mélyén* — noha csak egy kéziratarról van szó. A szerkesztőket dicséri a nagy jegyzetapparátus egysége, benne a jelölések, a tájékoztatás, a szakirodalmi hivatkozások áttekinthető rendje, következetessége. Jól

szerkesztett kötet, amely újdonságai mellett sok ösztönzést ad a továbbgondolásra, az újragondolásra és a munkálkodásra.

Az első rész tanulmányai mindenekelőtt azzal a tanulással szolgálnak, hogy milyen nehéz dió a Költsey-művek elemzése. E tanulás itt azért is érdekes, mert két egymással pontosan ellentétes módszert látnak e három írásban. Wéber Antal *A teoretikusnak állapotja* címűben Költseynek komikumról érkező írását taglalja: a met sehol nem írja ki, pedig ez némi magyarázatra szorul. Költsey először 1827-ben *A leányörzö* címen publikálta az *Élet és irodalmában*, s már az elején jelezte, hogy Kisfaludy Károly művének boncolása helyett elveket akar összegezni, amelyek a vígjátékra általában „mértékül szolgálhatnak”. Költsey — mint Wéber Antal írásában is olvashatjuk — a kritika sanyarú állapota, s a maga tapasztalatai és igényei szerint elsősorban az elméleti alapok tisztázását óhajtja — akár a művek taglalása helyett is. Munkái gyűjteményes kiadásában 1842-ben ez a tanulmány *Komikumról* címen jelent meg (korántsem alaptalanul); a további közlések pedig az eredetit is őrizve összevonják a két címváltozatot, alcímbe téve a másodikat. Wéber Antal Költsey komikumelméletének jellemző sajátosságait, korszerűségét mutatja be a szöveg vizsgálata során. Kiindulópontja nagyon meggyőző: a klasszicizmus elvi alapjait, ízlésirányát állapítja meg, s ennek meghatározó vonását mutatja ki pl. a vígjátéki nyelvi normában (Költsey a palóc nyelvjárást ajánlja, mint egységes nyelvi szintet). Amikor azonban az adaptálás ellenében meghirdetett eredetiség, jelenkori tematika programját hirdeti; amikor a helyzetkomikum jellemet kidomborító követelményét mutatja ki; amikor a cselekménybonyolításban a véletlenek elítéléséről, majd a humor és a pátosz kapcsolatáról ír, már kissé zavarban vagyunk. Vígjáték-elméleti tájékozódásunk alapján ugyanis tudjuk, hogy a vígjáték, mint az emberi fonákságok feltárásának műformája, mindig a jelenkorból veszi témáját, minthogy az adott hibát csakis jelenünk normáihoz viszonyítva, de mint Költsey írja, „egyetemi mértékkel” ítélve tarthatjuk hibának; tudjuk, hogy a vígjátéki jellemek alapvető vonása a hibáikban való elfoglaltság, s ebből származik a lényegre törő cselekvés helyett a helyzetek

komikumának, a véletleneknek túlnyomó megjelenítése; ismerjük Schiller elméletét a humor és a pátosz szerepéről a szatirikus műfajokban, amelyekben a kettő a valóság problematikájának két lehetséges megjelenési módja. De vajon mit ismert, mit ismerhetett Költsey? Mit olvashatott az emlegetett „nagybobb mestereknél”? Kiknél? S ehhez viszonyítani kell a véletleni komikum-értelmezésében? Wéber Antal azt írja, hogy az elemzésben „naiv észlelésre” vagyunk utalva. Én azt hiszem, írásra több ennél: figyelem-felhívás, hogy érdemes lenne felkutatni a vígjátékról szóló korabeli elméleti irodalmat, elsősorban valószínűleg a németekét. A Költsey-tanulmány gondolatrendszere e háttér ismeretlensége miatt ma még bizonytalan.

Lukácsy Sándor és Baróti Dezső írásai viszont épp a háttérrel, a motívumok, kapcsolatok hosszával és bonyolult sorát tárják fel. Lukácsy Sándor tanulmánya (*Költsey: Vanitatum vanitas*) igen gazdag anyagot hoz. A verset ő az *ubi sunt* formulára épült írással rokonítja; a halál-gondolatot állítja a középpontba, s ennek gondolati szálait, gyökereit nyomozza a sztoikus filozófiában, a Bibliában, a középkori vanitas-irodalom nálunk is továbbélő szövegeiben. A szerző a feltárt párhuzamok mellett kimutatja Költsey eredetiségét, a nagyonis személyes értékosztást, dezillúziót a versben. A mű alapgondolata szerinte a halál legyőzése a földi értékek hitványságának bemutatásával. S mégis, a vers egésze, felépítésének szövege, gondolati sugalma továbbra is talányos marad: a szerző a megrendítő és szép alapeszmét teljes világossággal egy másik, későbbi műből, a *Parainesis*-ből mutatja ki világosan. — Baróti Dezső *A Szabadsághoz* c. vers kapcsán írja le a szabadság-gondolat családfáját a francia forradalmi versekben, illetve ezek későbbi hatásában. Az istennőként ábrázolt szabadság a könyörgés, a vágyakozás magatartását involválja, s ez, mint a szerző írja, a beteljesületlen szerelem lírájához igen hasonló, azt esetleg átfedő költészetet teremt a szerelem után sóvárgó Költseynél is. A versben viszont elrejtetik e kettős szál, s azt gondoljuk, hogy e tanulmány nyomán még meg kell írni *A Szabadsághoz*, s a többi, itt felsorolt, hasonló költemény elemzését, a bonyolult lírai világ kimutatását magában a műalkotásban. Költsey verseit nehéz elemezni:

elvontságuk, a rendszerint összetett gondolati, műveltségi háttér egyrészt nehezé teszi megismerésüket; a nagyon világos felépítés, a nagy versek többnyire felsoroló rendszere másrészt túlságosan magától értetődőnek mutatja — noha valójában e sajátossággal együtt nagyonis bonyolultak, nagyonis talányosak. A verseket a gondolati anyag, a forrásvidék ilyen árnyalt és igényes feltárásával is nehéz megközelíteni.

A második részben Szabó G. Zoltán és Fenyő István tanulmányai Kölcsey és Wesselényi, illetve Kölcsey és a centralisták kapcsolatáról szólnak. A hasonló és a különböző személyes vonások együtteséből alakult ki Kölcsey és Wesselényi barátsága, olvassuk itt, az elvek, nézetek egységéből pedig politikai szövetségük. Kölcsey és Wesselényi naplójának vizsgálatából sok fontos, érdekes adatot emel ki a szerző: azt, hogy a szatmári adózó népről frott beszéd tárgyát Wesselényi sugalmazta; Wesselényi feljegyzéseiből pedig megismerjük Kende dehonosztaló magatartását Kölcsey lemondásakor; ő számol be arról is, hogy miként dolgoztak együtt a védőiraton. Ez utóbbi adalék ismét figyelmeztet arra a filológiai tanulságra is, hogy a Kölcsey-iratok között több olyan van, amelyet másokkal együtt készített (ilyen pl. a szatmári ügyben tartott beszéd), így ezekben a szöveg vizsgálata fokozott gonddal végezendő el. — Fenyő István alaposan kidolgozott, sokoldalú tanulmányban mutatja be Kölcsey megismerkedésének történetét a centralistákkal, politikai és irodalmi nézeteik kölcsönhatásának árnyalt útjait, s a kapcsolat emberi arculatát. — Itt említtem Csorba Sándor harmadik részbe sorolt közleményét, amelyben Bay György Kölcseyhez frott leveleit olvashatjuk. Bay György érdekes, de kevésbé ismert alakja a korszaknak. Írói és közéleti ambíciói voltak neki is (nyilván az utóbbi miatt kerültek írásai a politikai problémákat tárgyaló részbe); levelei azonban főként irodalmi kérdésekről szólnak: jelentős fordításairól, így mindenekellett a Herder átültetéséről, illetve ennek tervéről, a nagyon eredeti Helvetius-fordításról; beszámol, sőt leír versmagyarításokat (Goethe költeményeit, továbbá a híres Leonidász-disztichont több változatban is). Szó van aztán a levelezésben folyóiratokról, könyvek cseréjéről is; s igen bensőségesen barátságukról. Ez a híradás — hozzátéve a másik két tanulmány

adalékait — ismét elgondolkodtat, ismét egy jellemző tanulságra hívja fel figyelmünket. Nevezetesen arra, hogy Kölcseynek több komoly barátsága volt: Szemere mellett Bártfayval, Kendével, s mint látjuk, Wesselényivel, a nála patvaristáskodó Szalayval és Bay Györggyel. Másféle barátságok ezek, mint a kapcsolatteremtésben is mester Kazinczyé. Kazinczy barátságai a kulturális munkálkodásban vállalt szerepek és nézetek egységére épültek; vezéri magatartását a barátságokban is őrizte, s csak ritkán lépett át a szubjektív közlés bensőségebb köreibé. Kölcsey levelezése pedig éppen azt mutatja, hogy ő baráti kapcsolataiba egész személyiségét vitte; őt nemcsak tisztelték, hanem szerették; nemcsak útmutatásait, morális nagyságát emlegetik a levelekben, hanem az együttlétek érzelmi, hangulati gazdagságát, varázsát is. Mind ezt azért is érdemes kiemelnünk, mert a Horvát Istvánnal, Berzsenyivel való ellentét, s főként Kazinczy révén (különösen eltávolodásuk esztendeiben) az a hír járta a literátor-világban, hogy Kölcseyt — így írogatta többeknek Kazinczy — „megposhasztotta” a magány, hogy „tzivakodó” hipochonder, „makacs elborulási” ember (*KözLev.* XX. 106, 134, 136, 173-174, 189-190, 207, 254, 257-258). Társalkodásban, barátkozásokban az elvek embere sohasem könnyű alany, nyilván Kölcsey sem volt az; az itteni adalékokból s a hozzájuk hasonlóakból viszont az derül ki, hogy több választott és válogatott emberrel nagyonis mély és teljes barátságra volt képes.

Tudományos értékük mellett fontos emberi tanulságai vannak a politikus Kölcseyről frott cikkeknek, Taxner-Tóth Ernő írásából egy érdekes, ellentmondásos politikus arcképet ismerjük meg: Vécsey nagy hivatalt betöltő, de kisszerű, valójában arcnélküli politikus volt, aki sodródva az események áramaiban érdekei — ma úgy mondanánk, karrierje — szerint foglalt állást az aktuális problémákban. Így volt ellentétes szerepe Kölcsey hivatali kinevezéseiben: 1829-ben a megyei konstellációk szerint legalábbis nem akadályozta meg aljegyzői kinevezését; 1837-ben viszont már szerepe van abban, hogy a szatmári tisztújításon nem választják meg. Bonyolult megyei intrikákat, a nagypolitika és a helyi érdekek szövevényeit világítja meg a tanulmány, s benne egy — sajnos — minden korban

ismert lavírozó politikus, Vécsey pályáját. Kölcsey arcélében pedig azt a kevésbé ismert vonást, hogy az elveihez következetesen ragaszkodó moralista milyen jól taktikázó, sőt helyenként ravasz politikus tudott lenni, ha kellett. Idézi a tanulmány a történetész Barta István véleményét, mely szerint Kölcsey politikai műveit nem lehet megérteni a szövegek pusztán irodalomtörténeti elemzésével. Ám mint e tanulmányból itt kiderül, a politikai helyzet taglalása is kevés helyenként: a szövegekből kihámozható indulat, személyes tényezők, a hangsúlyeltolódások fontos jelentései arra figyelmeztetnek, hogy a történeti, politikai vizsgálat csak a pontos, irodalomtörténetileg is hiteles szövegelemzéssel együtt lehet igazán meggyőző — miként ezt Taxner-Tóth Ernő írásában is látjuk.

E módszerbeli körütekintés fontosságára hívja fel a figyelmet Takács Péter írása is: *Szatmár megye albizottságának véleménye az Országos Bizottság Urbariális jelentéséről*. Egyfelől kimutatja, hogy Kölcsey előterjesztése nemcsak politikai jelentőséggel bír, szépírói erényekkel formált írásnak tartja — joggal. Az irat teljes szövegét közli, majd azokat a korrekciókat, amelyeket a „magyar Rendek kívánságára” hajtottak végre rajta: a szabad költözés és a bormérés jogában némi korlátot állítanak; a legelő kiszakításáról írott paragrafust, mivel ehhez nem szükséges törvény, fölöslegesnek ítélik, tehát törlését javasolják; a kilencedről szóló rendelkezést pontosítják. Az irodalmár itt kevés, nem túl jelentős korrekciót lát, s ezért túlzónak látszik a bevezetőben olvasott kommentár: hogy „kilúgozták” a javaslatot, hogy „köznapivá silányították” annak műalkotásba illő

értékeit, hogy „megfosztották azt politikai tartalmától, liberális töltetétől”. Jó lett volna itt is tüzetesebb, történeti és irodalmi szöveg-elemzés, amelyből talán jobban, világosabban látnánk a beavatkozás irányát, jelentőségét. — Ratzky Rita a pozsonyi Egyetemi Könyvtárban található Kölcsey politikai beszédek dokumentumait ismerteti. Az írásokat négy-öt személy másolta, Szalay László szerkesztette. Tanulságos a hibák jelzése — ezek ugyanis, mint a szerző jelzi, öröklődnek kiadásról kiadásra. Felsőrol aztán törléseket, szöveg-eltéréseket, szövegek összezsúfolását, jelez helyesírási változtatásokat. Ez utóbbiakat helyenként többnek is látjuk: ha például az eredeti *kebleinket, virtus, tettei* helyett *keblünk, erény, tettét* változatot olvasunk, azt már jellegzetes stílári elterésnek, modernizáló, magyarosító beavatkozásnak tarthatjuk. A kéziratok helyenként kronológiai tanulsággal szolgálnak; helyenként a cenzura törléseit pótolják a teljesebb szövegváltozattal. E cikk fontos híradásai nyomán bizonyos, hogy egy következő kiadásban, sajtó alá rendezésben nem kerülhet meg e kéziratgyűjtemény tanulságaink érvényesítése.

Végül befejezve a *Remény és emlékezet* olvasását, behajtva a kötet tábláját, áráról értesülünk: száz forint — ma már nem magas ár a szépen, gondnal kiállított kötetért. De szeretnénk hinni, hogy nem az összeg ajánlja majd, hanem a költő-politikus sokoldalúan megvilágított alkotói és morális nagysága, s a tanulmányok szakmai értékei. Szívesen írának, hogy talán majd szélesebb körökben is visszhangra talál — de ki mer ma ilyen ábrándos reményt táplálni egy magyar író emlékezetéről?

Mezei Márta

MINORITA ISKOLADRÁMÁK

Sajtó alá rendezte Kilián István. Bp. 1989. Akadémiai Kiadó. 958 l. (Régi magyar drámai emlékek, XVIII. század, 2.)

Jó három évtizede annak, hogy megjelent a *Régi magyar drámai emlékek* két vas-kötete (1960), így a drámai műnem magyarországi szövegeimlékei a középkortól a 17. század végéig kritikai kiadásban a kutatás rendelkezésére álltak. Nem így

a 18. századi iskolai színjátszás forrásai, amelyek nyomtatásban nem (vagy csak töredékesen) láttak napvilágot. Igaz ugyan, hogy a kései barokk kor iskoladramáiról sok részismeret halmozódott fel, teljes kép viszont nem állhatott róluk össze épp a feltá-

rás rendszerességének hiánya miatt. Mivel azonban a különféle katolikus és protestáns iskolák színjátszása nemcsak az irodalmi múlt szempontjából, hanem egyháztörténeti, néprajzi, művészettörténeti, zenei és pedagógiatörténeti szempontból is figyelemre méltó s mással nem pótolható ismeretanyagot ölel fel, szövegeinek kiadása jogos igényként került előtérbe. A *Kilián István* és *Varga Imre* sorozatszerkesztésében beindult kiadási tevékenység első eredményeinek egyike a 18. századi minorita drámák kötete, amely húsz magyar nyelvű drámaszöveget tartalmaz, teljes kritikai apparátussal együtt.

Mint arra Kilián István a kötet bevezető tanulmányában utal, a „kiadványban azok a magyar nyelvű drámaszövegek, töredékek vagy programok jelennek meg, amelyek a XVIII. századi Magyarország minorita iskoláiban előadtak, vagy előadásra szántak”. A húsból 16 darab szövege teljes, két dráma töredékesen maradt fenn, kettőnek pedig csupán a színlapja szerepel a kötetben, a szöveg egésze ismeretlen. Ez utóbiakkal kapcsolatban felmerülhet a kérdés, szükséges volt-e közlésük, nem inkább csak hiánytalan textusokat kellett volna kiadni. Úgy hisszük, mindkét töredék (a megszemélyesített „Hit”-ről szóló kantai és a „szerelem bilincsei”-ről elmélkedő miskolci darab, az 1. és a 7. számú) szolgál annyira új ismerettel, ami a jelen közreadást indokolja. A miskolci töredékről például most derült ki, hogy szerzője Knáisz Mihály, akinek drámaírói, rendezői tevékenysége eddig ismeretlen volt. A miskolci minorita a neves jezsuita szerző, Nicolaus Avancini egy drámáját adaptálta, így Avancini magyarországi hatásához is adalékot nyertünk.

A két színi program ugyancsak tanulmányos. Valószínűleg jól sejti Kilián István, hogy a leglátványosabb kantai előadások egyike lehetett *A szavaszező Hebius* színrevitele, a szereplők száma és előkelő származása ezt igazolja. Kuriozumnak számít a színlap datálásának módja, az évszámrejtő kabbalisztikus vers a programfüzet végén. A másik színlap, a Miskolcon előadott *Jeroboám*, amely Galló Joachim szerzeménye, szintén jezsuita minta (Franz Neumayr) után íródott, s még így (az eredeti szöveg híján) is sok információt ad a bibliai tárgyú darabok rendezését illetően.

A 16 teljes drámaszöveg közül egy Miskolchoz, egy Nagybányához köthető, a

többi 14 Kézdivásárhely–Kanta minorita iskolájában keletkezett, tehát elég egyértelműen állítható, hogy a minorita iskolai színjátszás egyik centruma Háromszékben volt. A kantai minoritáknak az egész 18. századon át folyamatosan működő színjátszásáról Kilián István egy korábbi tanulmányában már részletesen beszámolt (*A magyar nyelvű színjátszás Kézdivásárhelytől a XVIII. században. Művelődéstörténeti tanulmányok*, Bukarest 1980, 221–231.), itt most — igen takarékosan — csak utal a korábbi összefoglaló tanulmány eredményeire. Egyfelől dicséretes a bevezetés tömörsége, másfelől viszont a későbbi kutatók dolgát megkönnyítette volna, ha a nehezen hozzáférhető helyeken közölt korábbi idevágó írások megállapításai bővebben helyet kaptak volna a mostani antológiában. „Feltűnő, hogy ennek a kis falucskának katolikus iskolájában nagyobb számban játszottak profán témájú darabot, mint vallásosat” — írta már korábban Kilián István, s ez a szempont talán itt is nagyobb hangsúlyt érdemelt volna. Igaz, a minoriták szerepét „a dráma és a színház profanizálásának folyamatában” kiemeli, de az egyes témák részletesebb s csoportok szerinti bemutatása ezt kitűnően illusztrálná. Indokolja viszont az itteni szűkszavúbb, visszafogottabb fogalmazást, hogy ezúttal nem a teljes kantai drámatermés bemutatásáról van szó, hanem csak a magyar nyelvűekéről, tehát a 69 színi előadásból itt csak tizenhatnak a szemügyre vétele történhetett meg. Maga a sajtó alá rendező is figyelmeztet rá: „az itt megjelent szövegek, programok vagy töredékek tehát nem alkalmasak arra, hogy csak ezek alapján akár tematikai, akár bármilyen szempontú következtetést levonjunk. Számba kell tehát vennünk valamennyi címet, adatot, programot, szöveget, hogy a minorita színjátszás helyét meg tudjuk határozni. Ezek a magyarországi iskoladrámák forrásai és irodalma sorozatban fognak megjelenni” (3.).

Ezzel természetesen egyetérthetünk, s így nem lenne helyes, ha most valamiféle általánosító megállapításokra törekednénk, megelőzve az említett források megjelenését. Egy kérdést, nem is újkeletűt, talán mégis érdemes már most is felvetnünk. Azt ugyanis, hogy az igen sokszor jezsuita forrásra visszavezethető minorita daraboknak

menyire van önálló karakterük, rendi jellegük. Kilián szerint „a minorita színjátszás két véglet között, a szakrális és didaktikus jezsuita, valamint a népies, katolikus ferences gyakorlat között lebeg”. E megállapítás lényeges és helytálló (bár a *ferences* szó előtt a *katolikus* jelző felesleges), továbbfejleszteni viszont akkor lehet majd, ha a ferences színjátszásról a jelenleginél alapsabb ismereteink lesznek. Ebben egyébként bizakodhatunk, tekintve, hogy a 18. századi magyarországi iskolai színjátszás részleteinek feltárását most már egész kis kutatócsoport vallja céljának, s a munkába a tapasztalt szakemberek (Varga Imre, Kilián István) mellett több fiatal kutató is bekapcsolódott.

A hűz drámaszöveg közül tizenegynek a kinyomtatására most első ízben került sor, kettőt néhány évvel korábban már maga Kilián tett közzé (Miskolc 1967), négynek már volt újabbnak — de nem kritikai — kiadása, három szövegnek pedig 18. századi edíciója is rendelkezésre állt. Ha viszont hozzávesszük, hogy az utóbbi háromból kettő színlap, akkor azt láthatjuk, hogy valóban korabeli kiadásban csupán Juhász Máté: *A Krisztusnak érettünk való kinszenvedéséről* (Kolozsvár 1761) c. művének szövege maradt ránk, s így a kötet sajtó alá rendezőjének filológiai teljesítménye még inkább elismerésre méltó. Annál is inkább, mivel a betűhív közlés feladatát magas színvonalon oldotta meg, még sajtóhibákat is alig talál a kötetben, pedig a helyesírási következetlenségek és különbözőségekre erre sok alkalmat kínálnának.

A drámák nagy részének (13 darabnak) forrása a *Liber Scholarum Cantu* című kézirata, amely a debreceni KLTE könyvtárban található Ms 168/1 jelzettel. Ez tartalmazza azt a — talán tetralógiának is nevezhető, mert összefüggéseket mutató — négy komédiát, amelyek mindegyikét 1774–75-ben adták elő Kantán Miklósi Ambrus és Jantso Ferenc rendezésében. Ez a drámacsoport a háttérben Molière ihletését mutatja (*Az úrhatnám polgár*, *Scapin furfangjai*), természetesen igen leegyszerűsítve a francia szerző jellemábrázolását, dramaturgiai megoldásait. Azt is valószínűsíti Kilián

István, hogy nem a francia eredetiből dolgoztak az adaptálók. De ezt tudva is a magyarországi Molière-recepció fontos adatként tarthatjuk számon e bohózatokat.

Az igen körültekintő filológiai vizsgálatok sem tudták megnyugtatóan tisztázni e négy darab szerzőségét. Mivel perdöntő adat nem áll rendelkezésre, az attribúció óvatossága indokolt, sőt néha mintha már kissé túlzó is lenne. A magunk részéről eléggé megalapozottnak érezzük azt a fejtegetést, amely szerint Jantso Ferenc szerzőként számbajöhet (737.), mivel a négy darab összefüggései, erdélyi helynevei kantai provenienciára utalnak. S hogy a háromszéki minorita iskolában „drámaszerzői műhely” működött, az a jelen kötet anyagából még az eddigi ismereteinknél is világosabban tűnik ki. Vajon ha valamely neves jezsuita szerzeménye lett volna a négy dráma, nem említették volna meg annak nevét a kolligátumban? S vajon nem éppen azért maradt-e a tetralógia anonim, mivel a színrevivő maga volt a szerző? Mindez persze csak lehetőség, reménykedni legfeljebb abban lehet, hogy az erdélyi levéltárakból még kerülhetnek elő idevágó adatok, főként a kantai Historia Domus esetleges felbukkanása hozhatna új eredményeket.

Kilián István egyik régebbi tanulmányában azt írta: „Csak a XVIII. századi iskolai színi gyakorlat oldaláról tudjuk majd megközelíteni Bessenyei György drámáit, Csokonai Vitéz Mihály iskolai ízü komédiáit” (*Studia Litteraria* 1979. 81.). E megállapítás igazáról meggyőződhet, aki belelapoz a most közrebocsátott szövegekbe: az iskolai humor, a mitológiai és allegorikus alakok szerepeltetése, a morális indíttatású didaktikai és tradicionális cselekményanyag egyaránt felszívódott a felvilágosodás idején önálló magyar drámairodalomba, amely azután túllépett az iskolai játékszín keretein. A minorita drámák impozáns méretű szöveggyűjteménye e fejlődés folytonosságát szemléletesen mutatja be, ez teszi a kötetet oly fontosá nem csupán a 18. századi művelődéstörténetünk, hanem a magyar dráma későbbi története számára is.

Bitskey István

MIKES KELEMEN: AZ IDŐ JÓL ELTÖLTÉSÉNEK MÓDJA

A szöveget gondozta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Hopp Lajos. Bp. 1987. Szépirodalmi K. 253 l. (Magyar ritkaságok)

Nagy örömmel vettük kezünkbe a *Magyar ritkaságok* Meszlényi Attila rajzával, illusztrációival és néhány facsimilével díszített kötetét, a korábban csak kéziratban olvasható Mikes-mű tartalmas bevezetővel és jegyzetekkel ellátott első kiadását. A régi magyar irodalomnak ez az érdekes és máig jól olvasható alkotása fordítás ugyan, de szabad fordítás, s így az író Mikes keze nyomát is magán viseli. Francia eredetijét Antoine de Courtin írta, aki 1622-ben született, 1685-ben halt meg és egy ideig Krisztina királynő udvarában szolgáló diplomata volt. Hopp Lajosnak bizonyára nem csekély fáradságába került, amíg életrajzi adatait kiderítette. Antoine de Courtin ugyanis már a maga idejében sem tartozott a francia tizenhetedik század jelentős írói közé. Aki pedig még mindig leírja a nevét, ahogy például Robert Mauzi tette ezt a hatvanas években, korának „obszkurus moralistái” közé sorolja. (*L'idée du bonheur au XVIIIe siècle*. Paris 1960.) Bennünket is csupán azért érdekelhet, mert egyik könyvének adaptálására épp a mi Mike-sünk vállalkozott. Mégsem árt talán, ha az előttünk levő magyar változat megfigyeléseken gazdag bevezető tanulmányának közléseit mintegy folytatva, megpróbáljuk legalább nagyjából kijelölni a helyét kora többféle mentalitását képviselő moralistái között. Sokan voltak ilyenek, nagyok és kicsinyek, eredeti gondolkodók vagy csupán népszerűsítők. Courtin az utóbbiak közé tartozott. Egy ilyen munkát persze igazságtalanság lenne a XVII. század nagy moralistái, így egy Pascal vagy egy La Rochefoucauld magas mércéjével mérni és eredetiségük, mélységük akárcsak halovány visszhangját keresni benne. Azt sem nehéz észrevennünk, hogy bár a klasszicizmus alkonyán jelent meg, a formai megoldásai is, a tartalma is még egy, akkor már avulófélben lévő írói világban gyökerezik. Courtin az akkor már hosszú múltra visszatekintő keretes elbeszélések régi hagyományát követi, de amíg ezekben szórakoztató elbeszéléseket olvashatunk, ő egy előkelő hölgynek, Diannának a házába (főképp hálószobájának alkóvjába) helyezett keretbe csak né-

hány rövid, és novellaszerűnek semmiképp sem nevezhető apró elbeszélés-félt iktatott be. Szövegének egész struktúráját mégsem az ilyenek, hanem az idő jól eltöltésének morálja körül forgó társalgás adottságai határozzák meg. Mindez némiképp eltér ugyan a keretes elbeszélések felépítésétől, újszerűnek azonban nem nevezhető.

A keretül szolgáló történet úgy indul meg, hogy a napjait mindenkor cifraságban és kényesen való életben eltöltő Diannát délelőtt tíz óra tájban, „amikor szokása szerint még ágyban lévén”, meglátogatta rokona, Dénes páter és máris korholni kezdi lustasága miatt. A következőkben mindvégig a páter viszi a szót, és nem győzi jobbulásra inteni a rest Diannát és hozzá hasonló előkelő környezetét, jónéhányszor rámutatva arra, hogy életvitélük aligha felelhet meg a keresztény erkölcs követelményeinek. A néha már több oldalt is betöltő fejtegetéseinek stílusis terhet mégis könnyíti a párbeszédés megoldás, ez ugyanis nem engedi meg, hogy a páter csak maga beszéljen, társait is meg kell hallgatnia, szavai ezért csak ritkán szélesednek prédikációkká.

Courtin mintaképe, amint ezt az előttünk levő kötet bevezetésének szerzője, Hopp Lajos jól megfigyelte, nem a tudós fejtegetéseknek helyt adó „discours” vagy „entretien”, bár témája kifejtéséhez ezek is sok lehetőséget adhattak volna. Közírói szándékainak inkább színesebb és kötetlenebb hang felelt meg. Célkitűzését mégsem sikerült teljesen megvalósítania. A társalgás menetét gyakran elnehezítik a páter helyenként hosszadalmas és a dialógusok könnyedségét a „discours” nehezebb retorikája felé billentő fejtegetései. A beszélgetés résztvevői szerencsére megmetszik, hol a kérdéseikkel, hol tovább színesítik vagy variálják a témát, vagy pedig valamilyen közbejött esemény vet véget neki (vendégek érkeznek, a séta órája jön el, ebédhez, vacsorához terfennek stb.). Az ilyen, kisebb-nagyobb retardációk beiktatásán alapuló szerkesztés eredményeképp csak egy aszimmetrikusan összeállt szöveg született, a gondolatok ugyanis így csak szétágazva, mintegy szerteindázva jelen-

nek meg. A kompozíció ilyen jellegét csak fokozza, hogy a páter minduntalan visszavisszatér téziseire, ismételési s újabb meg újabb argumentumokkal egészíti ki azokat. A szöveg mikrostruktúrája is hasonló, gyakoriak benne az indaszerűen kanyargó mondatközövények, leginkább persze a páter fejtegetéseiben. A stílustörténet nyelvén szólva szövegünket a francia barokk utolsó, már a klasszicizmus normái által némileg megfegyelmezett és leegyszerűsített vonulatába helyezhetjük el. A nagybarokk eksztázisához és díszes, ünnepléses retorikájához már nincs köze, de a klasszicizmus világosabb, szimmetrikusabb kompozícióihoz sem sok. Az utóbbi puristái még nyelvének egy-egy szavárá is elmondhatták volna, hogy nem eléggé irodalmi. Némiképp avult, vagy legalábbis avulófélben volt már tehát az, ahogy Courtin írt. Mentségére mégis elmondhatjuk, hogy népszerűsítő munkára vállalkozott, ezek stílusa pedig mindig késedelmekkel követte a „magas irodalom” újításait.

Nem újszerűbbek Courtin teológiai nézetei sem. Megelégedett azzal, amit az Egyház mindig is hirdetett, a napjaiban zajló olyan szenvedélyes viták pedig, mint amelyeket több más mellett a janzenizmus tételei váltottak ki, még vulgarizálva sem jelennek meg nála. Ezt egyébként könyvének témája sem követelte meg, kifejtéséhez elegendőnek látszott, hogy a páter a tanácsait a Biblia, az egyházatyák és a katolikus hitvédők által is gyakran idézett antik szerzők kétségbevonhatatlan szövegeivel támassza alá. Mellettük többször hivatkozik a természet törvényeire, egyik idézete pedig egyenesen a természetjog atyjának, Hugo Grotius munkáinak ismeretéről árukkodik, bár ha tudjuk, hogy a teológusok már a középkortól kezdve szívesen hivatkoztak a természet törvényeire, ebben a hivatkozásban sem lehet a hagyományos teológiától való távolodást keresnünk. A Dénes páter szájába adott teológia különben sem mélyebb annál, mint amennyit egy mindennapos lelkipásztori gyakorlat megkövetelhetett. Ennek a közhelyeitől csak ritkán távolodik el, a legbőbeszédűbben a gyermekek neveléséről írt, és a hosszúsága miatt a könyv kompozíciójából szinte már kieső fejtegetései során. Ezek sem látszanak eredetieknek, de akár obskurus frónak nevezzük Courtint, vagy esetleg szebb jelzővel látjuk

el a nevét, a jelentősnek semmiképp sem nevezhető művét bizonyára túlzás lenne a forráskutatás eszközeivel vizsgálgatni. Az a néhány oldal sem látszik eredetinek, amelyen Angyelika, a páter mellett Courtin legszembetűnőbb szöcsöve értekezik arról, hogy milyen az idejét jól beosztó, dolgos és takarékos háziasszony. Javaslatainak többsége praktikus, sőt közérdekű, így olvasásuk közben már-már hajlamosak vagyunk elhinni, hogy Courtin, amint ezt egyébként már könyvének a címébe is beiktatta s az előljáró beszédében hangsúlyozta tovább, valóban „mindenféle rendű és mesterségű emberek” oktatására írt. Tanácsai között kétségtelenül sok az olyan, amely bárkinak hasznára válhatott, az pedig, amit a dolgos élet, a takarékoság s általában a tisztas közepszerűség dicséretéről mondott, az az egyház tanításaira még gyakran a Dénes páter szavaira hasonlóan hivatkozó és egyébként a kereszténységben gyökerező polgári morálnak is alaptörvénye volt.

Mégis mellékútra tévednénk, ha Courtint a XIV. Lajos uralkodása alatt az öntudatosodás útján már elindulófélben lévő polgárság szöcsövévé tennénk meg, és az olyan művek társaságába sorolnánk be, mint például a véle csaknem egyidejű Jacques Savary *Le parfait négociant*-ja, vagy a szerző említése nélkül megjelent *Le négociant patriot*. Courtin nem közülük való, könyvének bizonyára tudatosan megválasztott kerete, a főrangú ház, szinte már egymagában arról árukkodik, hogy nem a polgárokat, vagy legalábbis nem elsősorban őket akarta tanítani. Szöcsövei, Dénes páter és Angyelika, ez az „ésszel való tréfás nyájasságot az jó erkölcsökkel” egyeztető szegény rokon, főrangú személyeket akar tartalmazni életre téríteni: így Diannát, akinek egy nagy „jóság” adott módot a néki mindennél fontosabb cifrázkodásra, így a hozzá hasonlóan főrendű és nagy jóságú ifjú embert, Telamont és a könnyelműségben méltó társukat, Marianna grófnőt tanítgatják arra, hogy a restség megújíttatja a jó erkölcsöt és mindazt, ami Istent és az emberek üdvösségét illeti... A beszélgetések néhány utalásából arra sem nehéz következtetnünk, hogy a főrendű világ melyik rétegéhez tartoznak azok, akiket az idő jó eltöltésének módjára kellett rávezetni. Dianna és Telamon „jóságai”-nak, továbbá annak a tanácsnak a többszöri

megismétlése, hogy a mezei munkák során miképp kell élni az idővel, vagy pedig hogy Telamon egy helyen azt veszi ki Dénes páter szavaiból, hogy az „mindenkor az eke mellett” akarja tartani őt (az ide kíváncszó idézeteket tovább szaporíthatnánk), nyilvánvalóan olyan birtokosokra utal, akik földjára adékukból fedezik léha és rest életmódjukat. A sommás említésekkel ugyan nem derül ki, hogy merre voltak ezek a birtokok, és az sem, hol feküdt az a nagyúri lak, ahol a társalgás lezajlott, ez azonban aligha lehetett a Versailles, hiszen ha arra gondolt volna, akkor bizonyára annak a feltűnően cifra életmódjáról ejtett volna néhány elítélő szót. Inkább egy vidéki kastélyra gondolhatott. Ezt már csak azért is megtehetette, mert Versailles-t némiképp azokban is elkezdték utánozni, Dénes páter és a vidéki kisarisztokrácia mentalitásában nevelkedett Angelika szájába adott szavak viszont a birtokával még dolgosan tördő földesurak hagyományait helyezik szembe a pazarló újmódival. Más szavakkal: Courtin a földbirtokos arisztokrácia és a nemesség konzervatív szárnyának, a kastélyok és az udvarházak világának nézeteihez áll közel, ahhoz a „mély” Franciaországhoz, amelyet még alig érintettek XIV. Lajos idejének új szokásai. Úgy látszik, maga is hitt a régi er-

kölcsök erejében, hiszen olyan személyeket tett meg a tartalmatlan újmódi képviselőinek, akik mindössze néhány napos térítő munka után máris szakítottak a korábbi szokásaikkal.

Mikes nyilvánvalóan érdeklődéssel vette kezébe Courtin munkáját s az sem lehetetlen, hogy a belőle áradó udvarházi morál otthoni emlékeket ébresztett benne. Arra, hogy Mikes nem követte szolgai módon Courtin munkáját, sőt helyenkint erdélyies-magyaros atmoszférát adott neki, Hopp Lajos a kötetünkhöz írt bevezető tanulmánya már sokoldalúan rámutatott. Így különösen arra, hogy Mikes miképp tette világosabbá és áttekinthetőbbé Courtin helyenként nehézkes könyvét, miképp rövidítette a hosszadalmas értekező részeket s a bonyolult mondatszövevényeket miképp hangolta át a saját finomabb melódiáira és nem utolsósorban arra, miképp itatta át az eredetijét a maga szubjektív világának másfajta eredetiségével. Abban is egyetérthetünk Hopp Lajossal, hogy Mikes így a francia szövegnél jóval közelebb került ahhoz, amit szépirodalomnak nevezhetünk. Más szavakkal: Mikes prózája a maga idejében frissebb, modernebb volt, mint Courtiné.

Baróti Dezső

RADNÓTI MIKLÓS. BIBLIOGRÁFIA

Összeállította Nagy Mariann. Bp. 1989. Petőfi Irodalmi Múzeum. 479 l. (A Petőfi Irodalmi Múzeum bibliográfiái füzetek. XX. századi magyar írók bibliográfiái [1. sz.]

A magyar irodalomtudományi kutatás segédeszközeit „gyártó” Petőfi Irodalmi Múzeum annyiféle kiadványa (bibliográfiája, repertórium, fototéka, levelezéskötete stb.) után új sorozatot kezdett. Fő célja — mint előszavában Botka Ferenc főigazgató írja — a kritikai kiadások elősegítése. Joggal vállalja ezt a feladatot a múzeum, hiszen kéziratanyagának birtokában egyre inkább neki kell a kritikai kiadások, a textológiai munka műhelyévé válnia.

E sorozat gyűjtőmunkálatai az OTKA támogatásával 1986 őszén kezdődtek. Az első kötetet a közeljövőben Németh László, Szabó Dezső, majd Babits Mihály bibliográfiája követi.

A személyi bibliográfia szerkezete

E sorozatnak mintegy előképe az 1978-ban megjelent Krúdy-bibliográfia, az időközben elhunyt Gedényi Mihály gazdag anyagú és új módszerű munkája. Újítása az időrend elvének minden eddiginél következetesebb érvényesítése. Ez két dologban mutatkozott meg. Egyik, hogy a primer és szekunder anyagot (az író műveit és a róla szóló szakirodalmat) egyetlen időrendben közli. Kár, hogy nem eléggé következetesen, mert a szekunder irodalmat nem osztja a primer tételek közé, hanem egy-egy év végén saját időrendjükben adja. Ugyanezt teszi a könyvekkel is: az

év végére csoportosítja őket. Holott (mint Fülöp Géza Közhalmi-bibliográfiája bizonyította) e kétféle anyag szoros időrendben közölve növeli a bibliográfia információgazdagságát; könnyen kezelhető; s még azt a korábbi kényszerű következetlenséget is kiküszöböli, hogy az önálló művekről szóló ismertetések (azaz szekunder tételek) a művek (tehát a primer tételek) között tűntették föl.

A Közhalmi-bibliográfia főlegesen megszorította a fajtákat azzal, hogy a tartalmi szempontot (*tétele, róla*) olyan formai szemponttal keresztelte, mint hogy a tételben szereplő közlemény önálló kiadvány-e, vagy lapban, folyóiratban jelent-e meg. A személyi bibliográfia (biobibliográfia) szerkesztéről írva (*Könyvtáros* 1987. január) rámutattam, hogy ez a teljesen külsőséges, formális ismérv a bibliográfia használója szempontjából közömbös. Ha ő újságcikkekben talál választ kérdésére, többre megy vele, mint egy könyvcímmel, amelyben esetleg csak egy-két eldugott bekezdésben talál feleletet arra, amit keres. Bizonyos esetekben a cikk még előnyösebb lehet, hiszen tüzetesebb címével egyértelműbb fölvilágosítást ad, míg a könyv (kivált tárgy- és névmutató híján) dzsungel lehet számára, amelyben hosszasan kell keresgélnie.

Azt javasoltam tehát, hogy csak a primer és szekunder tételeket különböztessük meg (pl. az egyiket dőlt szedéssel). A könyveknek az időszaki kiadványokban megjelent közlemények közé sorolása sem okozhat nehézséget: akkor leszünk leghívebbek a történeti valósághoz, ha az önálló művet tartalmazó tételt a róla megjelenő első ismertetés (*terminus ante quem*) elé helyezzük.

Sajnos, Gedényi Mihály újítását a mostani sorozat első kötete, a Radnóti-bibliográfia nem követi. A már túlhaladott kettőséghöz, párhuzamos időrendhez tér vissza, sőt a primer (I. rész: *Radnóti Miklós önállóan megjelent kötetei és ismertetéseik*) és szekunder (II. rész: *Radnóti Miklósról szóló irodalom*) anyagot még tovább bontja (III. rész: *Utóélet*), mintha az ide tartozó tételek nem volna az II. részben szereplőkkel teljesen azonos jellegűek, érdekűek, tehát csupán az íletraajtól meghatározott folytatásaik. Bonyolítva még azzal, hogy az utóéletet nem 1944. november 9-től számítja, hanem inkább 1946-tól, a *Tájékoztató és megjele-*

nésétől, mintha ezt a kötetét még maga a költő gondozta volna.

Elsőkaszott Kaffka-kötet

E merev formai széttrancsfrozásnak esett áldozatul Radnóti egyetlen szerkesztői, textológusi teljesítménye, Kaffka Margit összes verseinek sajtó alá rendezése. Minthogy Nagy Mariann ilyen kategóriát nem ismer, e fontos könyvet kihagyta a bibliográfiából. Mindössze Radnótinak e kötetben frott jegyzete lebeg a szemében (588. t.), ferde zárójelek között, tehát a bibliográfustól adott címmel (*Jegyzetek Kaffka Margit összes versei. Bp. 1943. Franklin-társulat c. kötethez*). Ez azért sem pontos, mert a *Jegyzetek* cím szerepel a kötetben, tehát ennek nem kellene zárójelek közt lennie. De magyaráznia kellett volna az 1943. évet, mert ez viszont sehol nincs a kötetben, tehát a keltezés megokolásra szorul. Annál inkább, mert Réz Pál (*Radnóti Miklós művei*, 1976. 1045.) 1940-re, Kozocsa Sándor (*Kaffka Margit összes versei*, 1961. 221.) 1944-re teszi e kötet megjelenését. Nagy Mariann keltezését erősíti meg maga Radnóti, amikor 1943. decemberi megjelenéséről ír (*Művei*, 1976. 795.) valamint a kötetéről megjelent első ismertetés kelte: Szabó Zoltán a *Magyar Nemzet* 1943. december 17-i számában már írt róla.

Tovább bonyolított szerkezet

Nagy Mariann a három fő részen belüli csoportokat még tovább szaporította. Nem vette át Gedényi gyakorlatát, hanem az I. részben külön időrendben adja az önálló műveket, majd újra kezdi az időrendet az *Egyes művek*, azaz egy-egy vers, cikk felsorakoztatásával. A II. részben szintén megkülönbözteti a „kötet formában” megjelent munkákat és a cikkeket, tanulmányokat, „egyéb közleményeket”. Hogy mennyire okatlan ez a merev szétválasztás, jellemzi a „könyv formában” megjelent első tétel: Madácsy László füzete (890. t.) mindössze 15 lap; alig több, mint egy kolumnás újság cikk.

A III. részt is tovább bontotta (*Irodalom, Zene, Képzőművészet, Film, Kultusz*). Irodalmon itt szépirodalmat, a költőről írt regényt, elbeszéléseket, verseket kell érteni. De itt közli pl. Csoóri Sándor *Radnóti szü-*

lőháza című esszéjét (2020. t.) is, mintha ez különbözne pl. Ortutay Gyula hasonló tárgyú tanulmányától (esszéjétől?), Radnóti otthonairól (1050. t.).

Még erőltetettebb a „kultusz” megkülönböztetése a II. részben felsorolt cikkek*ől. Nagy Mariann minden erőlködése ellenére sem tudta ezeket szétválasztani. Csaknem szó szerint azonos közlemények (Radnóti-szobrot adományozott a Kulturális Minisztérium a jugoszláviai Bor községnek) egyike a II. részben (1757. t.), másika a III. részben található (2518. t.). Vajon minek kellett nagy fáradsággal elválasztani azt, ami együvé tartozik, s amit az élet együtt, egymásután tálcán kínál föl?

A bokrosítás

Gedényi Mihály másik újítása abban állt, hogy — mint Botka Ferenc kiemeli — az első közléshez csatlakoztatta a későbbieket (még fordításait is). „Egy-egy mű bokrában tehát mindent megtalálunk, ami a kérdéses szöveg utóéletére vonatkozik. S egyben rögtön az is kiderül ebben a szerkesztésben: ismert, többszörösen újraközölt vagy elfeledett, sőt ismeretlen alkotással állunk-e szemben.”

Sajnos ez a — kritikai kiadást leginkább szolgáló — módszer a Radnóti-bibliográfiában az ígéret ellenére sem valósult meg. Az ugyan ennek a kiadványnak kétségtelen hozadéka, s valóban hozzájárul a kritikai kiadás anyaggyűjtéséhez, hogy napvilágra hozott több mint egy tucatnyi korai Radnóti-verset, zsenget. Így az ezeket tartalmazó tételekben (117–124.) az első és egyetlen lelőhely után nem áll semmi, jelezvén, hogy a vers, cikk kötetben még nem jelent meg. Ám a 125. tételben szereplő *Rózsa* c. vers már benne van a Réz Pál gondozta *Radnóti Miklós Művei* 1976. évi kiadásában, noha erről a bibliográfia nem tudósít, sőt félrevezet, mert azt a látszatot kelti, mintha e vers is „elfeledett” volna! *A Hív a Duna* és a *Szemem meredten borba meredt* c. verseket M. Pásztor József közölte a *Tiszatáj* 1969. májusi számában. Innen (139., 140. t.) is hiányzik ennek közlése. Csak a II. részben szerepel Pásztor közleménye (1394. t.), ám összefüggése az I. részben szereplő versekkel eliskkad.

Egyáltalán nincs „bokrosítás” a II. részben. Itt valahány utánközlés a saját idő-

rendi helyén szerepel, annyiszor, ahányszor megjelent. Még jó, ha a bibliográfia föltűnteti, hogy L. vagy Ua. — és rölsorolja a többi tétel számát. Mindez fölöslegesen szakítja szét az azonos tételeket, és rengeteg helyet elpazarol. S megint becsap, mert a bibliográfia nem 2626 tételt tartalmaz, amennyi az utolsónak a száma, hanem talán csak a felét, netán harmadát.

Annál meglepőbb, hogy a III. rész szépirodalmi fejezetében egyetlen tételszám alatt szépen sorba vannak szedve az azonos közlések. Pl. Csoóri említett esszéjének három megjelenése is egyetlen tétel. Bizonyosságul, hogy így is lehet. Pontosabban: csak így kellene lennie.

Képtelen betűrend

Örvedetes, hogy az önálló művek ismertetései a megjelenés időrendjében sorakoznak. (*A magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája* 1985. évi kötetében még mindig a szerzők semmit sem mondó betűrendjében!) Ám sajnos a II. rész évenkénti közlésrendje már nem követi a Krúdy-bibliográfiában mintául kapott szoros időrendet, hanem szintén visszatér a szerzői betűrendhez, sőt ezen belül vagy szerzőtlen cikkek esetében a cikk címe szerinti betűrendhez.

Képtelen dolgok következnek ebből a mechanikus, logikátlan sorrendből. Előbb olvasunk arról, hogy Radnóti szerepelt a Dugonics Társaságban (913. t.), utóbb, hogy majd ott fölolvassa verseit (914. t.); előbb, hogy eltemették Budapesten (957. t.), utóbb, hogy kihantolták Abdán (968. t.). A vita is teljesen összekuszálódik ebben az értelmetlen betűrendiségben. Előbb találjuk Bálint Györgynek Rónai Mihály Andrással pörlekedő cikkét (933. t.), utóbb magát a vitatott bírálatot (935. t.). Ha hozzávesszük, hogy Radnóti választát jóval előbb (366. t.), Rónai Mihály András visszaemlékezését pedig jóval később és a korábbi tételekre való utalás nélkül kapjuk (1934. t.), akkor nyilvánvaló, hogy az időrend mellőzése milyen összefüggések föl ismerésétől fosztja meg a bibliográfia használóját.

Egyenesen nevetséges, amit az utánközlések tételeiben, különösen az önálló alcímekkel ellátott, terjedelemesebb tanulmányok ismételt közléseiben tapasztalunk.

Ortutay Gyula *Fényes, tiszta árnyak* c. kötetének Radnóti-tanulmányai elemző (analitikus) címfővellettel egyetlen tételt alkotná; most 11 tételt (1514–1524) tesznek ki. Bori Imréné a szabadkai 7 Napban megjelent cikksorozata szintén csupán egyetlen tételt; itt ugyancsak 11 (1850–1855, 1857–1859, 1862, 1863). Ez utóbbi ráadásul a sorozat természetes időrendjét (amely azonos Radnóti pályaképével) mesterségesen összekuszálja — a címek betűrendje szerint!

A legmegdöbbentőbb Tolnai Gábor Radnóti-tanulmányának szereplése e bibliográfiában. Először 1962-ben jelent meg bevetőként a *Magyar klasszikusok* sorozatának Radnóti-kötetéhez. Minthogy az erről szóló tétel a primer irodalomba van sorolva, először ott találjuk (46. t.). Meglehet, hogy már előtte vagy egyidejűleg közölte Tolnai az *ItK*-ban, szintén 1962-ben (1160. t.). 1967-ben megjelentette az *Arcképek a magyar szocialista irodalomból* c. gyűjteményben is. Ezt a bibliográfia öt fejezete szerint öt tételben közli, a fejezetek természetes sorrendjét a fejezetcímek kezdőbetűje szerint (!) összekuszálva ebben a sorrendben: 1323., 1319., 1324., 1325., 1322. Nunc venio ad fortissimum: ugyanez az egyetlen közlemény Tolnai *Tanulmányok* c. kötetéből (1970) főlvéve már hét tétellel bővül, s ugyanazon rend (*lucus a non lucendo!*) szerint így összezagyválva: 1460., 1461., 1459., 1457., 1463., 1464., 1458. Ember legyen a talpán, aki e bibliográfia szerint természetes rendjébe visszaállítva üti fel e tanulmányt a könyvben. De minek akkor nagy munkával szétdobálni? S minek 14 tétellel tupírozni az egyetlen tételt?

Keletkezéstörténet

Nem szolgálja a célt, a kritikai kiadás ügyét, hogy a bibliográfia az alkotások besorolásában egyedül a megjelenés keltezését veszi figyelembe a kritikai kiadásban fontosabb keletkezés időpontja helyett. Radnóti — a *poeta doctus*, sőt *filologus* — gyakran keltezte költeményeit. Így pontosan tudjuk, hogy pl. említett *Rózsa* c. versét 1926. június 9-én írta, vagy legalábbis ezen a napon fejezte be. Időrendi helye tehát nem a megjelenés, december elseje (125. t.), ahol most van, hanem hat tétellel előbb, a 119. és 120. t. közt van. A *Péntek éji groteszk*

sem 1931-i vers, ha akkor jelent is meg, hanem 1930. szeptember 19-i (191. t.). A pálya végéről is idézhetek néhány nem is jelentéktelen példát. A legszembeötlőbb a Bálint György emlékére született *Ötödik ecloga* esete: 1946-ba van besorolva, holott 1943. november 21-én keletkezett (728. t.). A *Nem tudhatom* 1945. július 10-i megjelenése szerint szerepel, pedig 1944. január 17-én született (707. t.).

Hiányoznak az időrendből a később előkerült alkotásoknak legalább az utalásai. Pl. Radnótinak 1932. szeptember 27-én frott alapvizsga-dolgozatára (872. t.) a 230. és 231. tételek között; 1934 decemberében írt francia zárthelyi dolgozatára (877. t.), 1934. december 29-én kelt önterjűjára (883 = 1830. t.) a 69. lapon, a 267. és 268. t. között; a Gaál Józsefről szóló rádióelőadására (889. t.) és a Sík Sándort köszöntő versére (764. t.) a 111. lapon a 438. t. előtt kellene utalni.

Ugyanez vonatkozik a szekunder irodalom besorolására is. Pomogáts Béla 1969. november 16-án emlékezett az Egyetemi Színpadon Radnótira (1449. t.); Czine Mihály 1969. november 29-én leplezte le Radnóti pesti emléktábláját (1433. t.); később megjelent szövegüknek tehát már az előző év anyagában kellene szerepelnie.

Kutatástörténet

Ezek a példák egyszersmind azt is mutatják, hogy a bibliográfia nem tükrözi híven a Radnóti-kutatás fejlődését. Elszakítva egymástól a felfedezett vagy megtalált Radnóti-műveket az őket megmentő közleményektől, elhomályosítja a kutatók (példáim szerint M. Pásztor József, Baróti Dezső, Erdei Klára, Kordás Zoltán, Lengyel András, Salamon István) teljesítményét. Teljesen elsikkad pl., hogy a *Mese a szomorúfűzfáról* c. elbeszélést (229. t.) Csaplár Ferenc közölte (*Egy ismeretlen írás, Tiszatáj* 1964. 5. sz. 7.).

Annotációk

A bibliográfia egyik hivatása, hogy a homályos, túl rövid, általános című tételek közelebbi tárgyról tüzetesebben tájékoztasson. Erre való a lelőhely után (rendszerint külön sorban, de takarékosan kisebb betűvel) a magyarázó jegyzet (annotáció). *Ol-*

vastuk (1098. t.) vagy *A Rádióban hallottuk* (1072. t.) címmel hiába van tétel a bibliográfiában, ha nem közli, mit olvastunk, mit hallottunk, annyi, mintha ez a tétel nem is volna benne. Pintér Lajos *Angyali zene* c. cikkéről (1794. t.) az annotáció elmondja, hogy Kormos István azonos című verse kapcsán íródott, épp csak az nem derül ki, mi köze Radnótihoz?

Nemes György cikkének címe: *Megvan a gyilkos* (1911. t.). Annotáció híján valamilyen metaforának hihetnénk, holott Nemes — Tolnai Gábor nyomán (907 = 1978. t.) — megnevezi Tálás András hadapród őrmestert: ő adta ki a parancsot a kivégzésre. Ezt a hősztratoszi hírességű nevet az annotációnak meg kellett volna örökítenie az irodalomtörténet számára. Azért is, hogy az Ortutaytól jó szándékkal támasztott legendát, amely szerint a költőt — *Razg' dnicijá*-nak sejtető utalása nyomán („Der springt noch auf!”) — SS-katoná lett volna agyon, bármilyen sajnálatos, meg kell cáfolnunk. S ezt a cáfolatot a bibliográfia elmulasztotta akkor is, amikor egy közlemény címében hirdette (1245. t.)

Ha nem mondjuk meg, kit tartott Radnóti „fölgigított Adynak” (ti. Mécs Lászlót), jelentéktelenné csökkentettük az előadásáról szóló hírt (915., 916. t.). Annotáció híján nem derül ki, Zolnai Bélának egy tételben megadott két cikke azonos-e, vagy folytatás (982. t.). Szintén adós az annotáció annak kimondásával, hogy a 989. és 990. t. azonos: mind a kettő Ortutaynak a szegedi Radnóti-dombormű leleplezésekor elmondott beszédének szövege. (Nem szobor, mint a 2274. t. címe mondja.) Leonyid Pervomajszkijnak Radnótiról szóló írása három tételben szerepel, anélkül, hogy az annotációkból megtudnánk, egyetlen írásról van szó, csak két fordításban (58., 1921., 1365. t.). Az 1416. t. annotációjából nem derül ki, hogy Tolnai Gábor a szegedi Bokor utcai emléktábla előtt mondta el beszédét, s ez azonos az 1584. tétellel. A szegedi irodalmi kávéház emlékestjéről nem az a lényeges, amit az annotációban olvasunk (2011. t.), hanem amit nem: Baróti Dezső és Tolnai Gábor szereplése. — Pontatlan az annotáció, amikor azt állítja, hogy Beney Zsuzsának a *Kortársban* megjelent tanulmánya (1184. t.) hozzászólás E. Fehér Pál *Népszabadság*-beli cikkéhez (1197. t.). Éppen fordítva: E. Fehér Pál vádol-

ta Beney Zsuzsát, hogy torzképet rajzolt Radnótirol. A szoros időrendi közlés nyilván ráébresztette volna Nagy Mariann e tévedésre. Dehát a *B* előbb van az ábécében, mint az *F*...

A levélközléseket tartalmazó tételekben, olykor, helyesen, közli az annotáció a levél keltét (pl. 1191.l 1428. t.). Többnyire azonban adós marad ezzel, holott egyedül ennek alapján állapíthatjuk meg egy-egy levél azonosságát, ismertségét vagy ismeretlenségét. Pl. az 1543. tételben tíz levél közül hatnak megkapjuk a keltét, négynek nem. Elek László három levélközlésének (1046. t.) csak éveit kapjuk (1938, 1939, 1941); Szij Rezsőnek két helyen is megjelent levélközléséről csak azt, hogy 1941-ből való (1135. t.); Harmat Ida közléséből (1373. t.) csak annyit tudunk meg, hogy 1938-ból való. De hogy a Kner Imrének *A könyv mestere* címmel 1969-ben megjelent levelezésében (270–272.) kiadott 1941. március 11-i levél azonos-e az előbbiektől, az elso-roltakkal, ez nem derül ki. A bibliográfia egyébként ezt a levelezéskötetet nem vette föl.

Ugyenez a hiányérzetünk a dedikációk keltezésével kapcsolatban is (pl. 1707. t.).

Tévesen utal az annotáció az 1225. tételben Bori Imrének két közleményére. Írásom Borinak a 892. tételben szereplő könyvéről szólt — még megjelenése előtt. Téves az 1790. tételben Radnóti egyik szegedi lakásának, a Jerney-háznak címe: nem Széchenyi utca, hanem (mint az 1051. t. helyesen írta) Széchenyi tér 8.

Néhány helyen hiányzik az utalás a kötetbeli utánközlésre. Pl. Ortutay tanulmánya (1082. t.) megjelent *Írók, népek, századok* (1960) c. könyvében is. Bényei József cikke (1803. t.) a *Magyar írók pere* (1984) c. könyvében. Lengyel András dolgozata (1995. t.) már a bibliográfia időhatárán túl az *Útkeresések* (1990) c. kötetében.

Hasznos lett volna az annotációban mindenütt föltüntetni, ha valamely közlemény versemelzést tartalmaz. A mutatóban ezekre utalva az oktatás hasznos segédeszközt kapna készen.

A költőről készült szobrok, képek kapcsán is sok mindennel adós a bibliográfia. Ha már itt sem időrendben közölte anyagát, legalább aszerint csoportosította volna, hogy egy-egy szobrot hol állítottak föl. Varga Imre szobrai pl. Borban, Mohácson,

Tihanyban; de abból a címből, hogy *Radnóti a főtéren*, senki sem találja ki, melyik városban (2331. t.). Két tételből (2498., 2500.) sem derül ki, hogy Szabó Ferenc *Hazatérés* c. lemezén melyik Radnóti-vers van megzenésítve. Lehet a *Hasonlatok* (2217. t.), lehet a *Két karodban* (2230. t.), lehet a *Zápor* (2260. t.), de lehet közülük bármely kettő, esetleg mind a három. Ám nem éppen az-e a bibliográfia egyik rendeltetése, hogy a fölösleges kereséstől megkímélje azt, aki egyiket le szeretné játszani?

Rövidítések

A bibliográfia föltűnő hibája: terjengőssége. Ez nem csak a már említett szerkeszti hibákból adódik. Sokszor megírtam már, megismételtem: a bibliográfia nem regény, nem olvassák folyamatosan, csak föl-fölküti, elég tehát petittel szedetni, sőt az annotációt nonpareille-jal. Bibliográfiában célszerűbb és takarékosabb a kéthasábos szedés. Elég rápillantani a 116–119., 157–160. lapokra, hogy lássuk, mennyi eltékozolt hely fehérlik üresen. Egy sereg dolgot lehetett volna rövidíteni. Így pl. Radnóti nevét (R. M., R.) köteteknek címét (pl. *PG = Pogány köszöntő*) kezdőbetűkkel. Ugyanakkor teljesen fölösleges még rövidítve is folyton ismételtetni, hogy *ism.* (mindjárt az 1. tételben, amelyben külön ki van emelve, hogy IRODALOM!) vagy *Tan.* (pl. a 907. tételben, amelynek viszont a címében van, hogy *Radnóti-tanulmányok*). S milyen alapon különböztette meg Nagy Mariann a tanulmányt a közönséges cikktől? Miért tanulmány az én rövidke hozzászólásom Holló Jenőről (1817. t.), s miért cikk Csaplár Ferenc írása Radnóti szegedi hétköznapijairól (1360. t.)? Mi értelme az utánközlések tételszám nélküli utalásaiban visszafelé „bokrosítani”: ismét közölni az első megjelenés teljes címfölvételét (pl. *Zaj, estefelé*, 53. l.). Nem elég a korábbi tételszámra (192.) utalni?

Fölsőleges a régi bibliográfiai szabvány szerint kirakni az egyenlőségjelet az időszaki kiadványokból kiemelt írások címfölvételében: ez is rengeteg helyet elvesz, holott az újság, folyóirat címe egyértelművé teszi a lelőhelyet. Célszerűbb szerepe volna az egyenlőségjelnek az utánközlések azonosságának jelölésére, pl. éppen Zolnai említett cikkében (982. t.).

Érdemes lett volna viszont a vezetékneveket csupa nagy (verzális) betűkkel szedetni.

Álnevek

A bibliográfiának azt a szerepét, hogy a névtelen, álneves, betűjegyes cikkek szerzőit kideríti, és szögletes (itt technikai okokból ferde) zárójelek között megadja, Nagy Mariann a lehetőségekhez képest megvalósítja. Néhánnyal azonban még szolgálhatok. B. E. = Bene Ede. -bel- = Bernáth László. Cs. L. = Csányi László. D. L. = Domonkos László. (dalos) = Dalos György. (g. i.) = Gábor István. (g. t.) = Garai Tamás. (harangozó) = Harangozó Márta. (kristóf) = Kristóf Károly. L. A. = Lengyel András. Madarasi Péter = Péter László.

Mutató

A tudomány publikációk Achilles-sarka — Borsa Gedeon szellemes megállapítása (*Magyar Könyvszemle*, 1985. 84.) szerint — a mutatózás. Az is baj, ha nincs, az is, ha sok van belőle. A Radnóti-bibliográfiában sok van. Nem kettő, ahogy a tartalomjegyzékből látszik (címmutató, névmutató), hiszen a címmutató még tovább tagolódik: versek, elbeszélések, önéletrajzi írások, cikkek, tanulmányok, ismertetések, átköltések, műfordítások — ez szintén tovább hasad versre, prózára, színműre —; sőt külön mutatójuk van a köteteknek, s végül a Radnótinak tulajdonított műveknek.

A használnak tehát először e tucatnyi mutató közt kell eligazodnia, de ebben *élféj* sem segíti. Így ki van téve annak, hogy átlapozza azt a mutatót, amelyben keres, és bosszankodik, míg megleti a sok közül azt a mutatót, amelyre éppen szüksége van.

Holott a jó mutató — ezt is megírtam már néhányszor — olyan, mint a nagyáruház: mindent egy helyen talál benne a kereső. Egyetlen betűrendbe szedett, egyéges index, amelyben a tárgy vagy forma szerinti különbséget tipográfiával (pl. a címet dőlt szedéssel), esetleg rövidítéssel (pl. a verselemzéseket v. betűvel) jelölik.

A kéthasábos szedés itt még indokoltabb, mint a tételek közlésében. A számok között a vessző megtakarítható. Egy-egy betű közt hézagot hagyni megint papírpa-

zarlás; az iniciálé dőlt szedése teljesen elég a figyelemkeltésre. A mutató készítője nem ismeri a szomszódos számok összevonásának általános -gyakorlatát. Három egymásutáni számot már takarékosabb összevonni, hát még annyit, amennyit pl. Emery George neve alatt találunk. Azt is tudni illik, hogy a magyar ábécében a cz a cs után következik.

Egyéb észrevételek

A bibliográfia rendjében haladva adom elő még néhány kisebb megjegyzésemet. Radnóti doktori értekezése (Radnóci Miklós névvel) és a Szegedi Fialatok Művészeti Kollégiumának kiadásában Radnóti Miklós névvel megjelent könyv ugyanannak a kiadványnak csupán címlapban és borítólapon eltérő változata: ez utóbbi tehát csak fiktív 2. kiadás (6. t.). A 17. és 18. t. valószínűleg fölcserélendő: az *Orpheus nyomában* 1943 szeptemberének elején már megjelent, *La Fontaine meséi* csak karácsonyra. A *Napló-t* (116. t.) ismertettem (*Délmagyarország* 1989. márc. 11.), és méltatta Csibra István is (*Népszabadság* 1989. márc. 15.). Nem közli ugyan a bevezető, hogy Nagy Mariann mikor fejezte be anyaggyűjtését, de a legutolsónak látszó 2017. tétel 1989. május 5-ei; úgy látszik tehát, hogy ezzel a nappal zárul a bibliográfia. Az előbb hiányolt két tétel ezen az időhatáron belül jelent meg.

Csaplár Ferenc könyvét (895. t.) ismertette még Ruzsoly József (*Szegedi Egyetem* 1967. febr. 8.) és Krajkó András (*Délmagyarország* 1967. febr. 26.) is.

A 236. t. annotációjában azt olvassuk, hogy Radnóti Miklósné szerint ez a tanulmány (*A néger kérdéshez*) nem Radnóti írása. Akkor miért szerepel? Mert, ellentétben a Baróti Dezső és Lengyel András vitatta *Nyári levél Párizsból* című írással, erről nem tudjuk meg, hogy ki tartja Radnótiénak.

Az ajánlások szövegét dőlt betűs szedéssel kellett volna kiemelni. „Sik Sándornak ajánlva” — ebből nem derül ki, pontosan hogyan szól az ajánlás (308. t.). Ha másutt fontos, hogy egy kiadvány Enyvári Herbert rajzaival jelent meg, nem mellőzhető, hogy *Az angol irodalom kincsházá-t*, amelynek Radnóti munkatársa volt, Halász Gábor szerkesztette (136.). Megtévésztő, hogy a 741. tételben szereplő vers (*Egy*

hírlapíróra) címfőlvételében a „Gogolák Lajos ellen” annotáció úgy szerepel, mintha a vers alcíme volna. Az annotációt — mint előbb írtam — célszerű külön sorba (esetleg kisebb betűkkel is) szedetni, de ha a címmel azonos sorban szerepel, szögletes (itt ferde) zárójelek közé kell tenni. Azt is elvárnánk, hogy a bibliográfus hivatkozzék forrására: min alapul annotációja. Ez vonatkozik az *Egy verselőre* (745. t.) című vers annotációjára is. Erről Koczás Sándor jegyzete (Radnóti Miklós: *Versék és műfordítások* Bp. 1954. 456.) szól.

A 859. t. naplórészletéről utalni kellett volna a naplóra (116. t.). A 883. tételben az 1830-ra, amelyben a közlő Lengyel András is föl van tüntetve.

Vasvári István úttörő Radnóti-bibliográfiája (894. t.) annyit mindenképpen megérdemelt volna, hogy az előző vagy a bevezetés külön is ejtsen róla néhány szót. Hiányolom *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája* 7. kötetének (1989) Radnóti-bibliográfiájára (319-330.) való utalást is.

Csak a kötet végén, a 397. lapon tudjuk meg, hogy a tételekhez illesztett csillag a kézbe nem vett, másodlagos forrásból származó, hiányos, nem ellenőrizhető adatot jelöli. Bár ez hagyományos jel, eleinte kétségbe vontam, hogy ezt jelentené, hiszen nem csak olyan tételekben találtam, mint az izraeli *Új Kelet*, hanem meglepetésemre a *Magyar Hírlap*, *Magyar Szemle*, *Napkelet*, *Válasz*, *Délmagyarország* vagy a *Pest Megyei Hírlap*. Nem tudom elképzelni, hogy ezeket az OSZK-ban vagy „valahol Magyarországon” ne lehetne megtalálni.

*

A Radnóti-bibliográfia tehát nem vett tudomást a magyar bibliográfiai munka több évtizedes elméleti és módszertani fejlődéséről, korszerű megoldásairól, hanem visszatért a hazai bibliográfiai tevékenység rézkorába. (A vaskorszak az volt, amikor a tételeket formai bontásban — könyvek, folyóirat-közlemények, hírlapi cikkek, ismertetések stb. — és ezen belül címük betűrendjében közölték!)

Ennyi bírálat után kötelességem jót is mondani. A Radnóti-bibliográfia jelentősége abban van, hogy egyáltalán van. Nehézkés kezelése ellenére segíti a kutatást, még kiindulópontként valamelyest a kriti-

kai kiadást is. Napvilágra hozott több mint egy tucatnyi korai Radnóti-verset, zsenjét. Elénk hozta Bibó Istvánnak *A Tündérlak és az Istenhegyi kert* című cikkét 1975-ből (1600. t.), amelyről fia is megfélekedezett, hiszen a Bibó válogatott műveinek harmadik kötetében közölt bibliográfiából hiányzik. (Másik Radnóti-cikke, a *Sem emlék, sem varázslat* elemzése (1686. t.) szerepel a Bibó-bibliográfiában is. A bibliográfiát más szempontból elemző bizonyára értékes tanulságokat tud levonni abból, a Radnóti-kutatás az életmű mely részét vizsgálta ala-

posan, melyet hanyagolt el; mely verseket elemeztek talán túl sokan is, melyeket mellőztek méltánytalanul. Érdekes és nyilván nem véletlen, hogy a *Himnusz a békéről* című verset négyen, a *Két karodban* címűt hatan zenésítették meg. Az utóbbi éppen a Verlaine eszményítette zeneiségével szinte kínálkozott, hogy dallammal párosuljon, az előbbi megzenésítését — kétségtelen önréteke mellett — bizonyára a korszak békepropagandája is ösztönözte.

Péter László

A Textológiai Munkabizottság 1991. május 20-i üléséről

A most kezdődő akadémiai ciklusra újjáalakult Textológiai Munkabizottság megtartotta első ülését a Petőfi Irodalmi Múzeumban, amely bázisintézménye lesz a jövőben is.

Bíró Ferenc elnök szerint a bizottság feladatai nem változtak, de lényegesen módosultak a körülmények és lehetőségek, amelyek között dolgoznia kell. Ez a napirenden is lemérhető volt. Nagy Péter akadémikus levelét az MTA I. Osztályához elsőként a textológusok tárgyalták meg. A megírása óta eltelt csaknem egy év — sajnos — messzemenően igazolta aggodalmait a magyar klasszikusok kiadásának jövőbeli lehetőségeit illetően. A jelenlévők élénk vita után egyetértettek a levélíróval abban, hogy a klasszikus szövegek kiadása és védelme érdekében minden fórumon szót kell emelni. A kiadói viszonyok decentralizációja közepette nincs lehetőség egy új intézmény vagy akár egy központi szövegbank felállítására; a bizottságnak nem irányítania, hanem véleményeznie, tanácsolnia, koordinálnia szükséges, hogy a tudományos és a népszerű szövegkiadás minél szervezesebben épüljön egymásra.

A bizottság munkatervébe ennek értelmében került be az elméleti munka igénye (a szöveg- és nyelvterületenként markánsan különböző szakirodalmának áttekintése, folytatva a *Helikon* 1989/3–4. számának törekvéseit és a nemzetközi kapcsolatok kiépítése révén is), valamint a textológus-képzés megszervezése, az ELTE tantervi reformja keretében. Feltétlenül szükség van a sajtó alá rendezés szerzői jogainak elismertetésére, mert enélkül a kiadók versenyztetése a szövegkiadásban nem képzelhető el, viszont tág tere nyílik a kalózkidadásoknak és révükön a szövegromlásnak.

Az előző ciklusról áthúzódó téma volt Szörényi László *Ars mutilandi hungarica* c. esszéje. A benne felvetett kérdésekről a bizottság rögzítette álláspontját. Eszerint a kritikai kiadásokban és a szöveg gondozott összkiadásokban a teljes írói életmű szerepeltetendő. A személyek, nemzetek, vallások, csoportok, erkölcsi elvek és politikai nézetrendszerek stb. érzékenységét esetleg sértő hányad magyarázata, értelmezése, történelmi kontextusba helyezése ebben az esetben a tudományos apparátus feladata. Szövegválogatás esetén elsődleges szempont az esztétikai érték. Ha — ezen túl — az életmű lényeges és jellemző részéhez az említett okok miatt vitatható szövegek is tartoznak, a sajtó alá rendező a döntés joga és felelőssége. (Ami újabb, közvetett érv lehet szerzői jogainak elismerése mellett...)

A bizottság évi háromszori üléssel tervezti munkarendjét, alkalmanként két-két készülő kritikai kiadás helyzetének, gondjainak áttekintését vállalva. Az induló két új vállalkozásról, *A 18. század költői* c. sorozatról és az OTKA-támogatással szerveződő Kölcsey kritikai kiadásról Bíró Ferenc és Dávidházi Péter adott rövid tájékoztatást; kérve, hogy kb. egy év múlva már érdemben, részletesebben térjenek vissza ezekre a témákra.

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Studium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 118-5881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 138-2440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 342 Ft

Egy szám ára: 57 Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat

H-1389 Budapest, Postafiók 149.

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója.

Szedte az Argumentum Kft.

Budapest, 1991.

Megjelent 10,78 A/5 fv terjedelemben

HU ISSN 0021-1486

Nyomta a Jahn Ferenc Dél-pesti Kórház nyomdatüzeme

Felelős vezető: Hujder Zoltán

Munkaszám: 609/91.

Előfizetési díj egy évre: 342 Ft

Egy szám ára: 57 Ft

SOMMAIRE

<i>Lukácsy, S.</i> : Danses macabres hongroises	111
<i>Debreczeni, A.</i> : Le tour vers la poésie nationale chez Csokonai	138
<i>Veres, A.</i> : Le socialisme utopique de Oszkár Jászi	161

Bulletin

<i>Kapitánffy, I.</i> : Le dictionnaire grec de Janus Pannonius	178
<i>Németh S., K.</i> : Prophétie anglaise de la montée au trône de Thököly	182
<i>Mészáros, A.</i> : Points de vues à l'appréciation de l'importance philosophique de János Erdélyi	185
<i>Andor, Cs.</i> : Qui était la prime amour de Madách?	188
<i>D. Molnár, I.</i> : Personnages transylvains dans le drame sur András Báthori de Józef Korzeniowski	196

Discussion

<i>Fodor, G.</i> : Le premier-né d'un point de vue de recherche littéraire	200
--	-----

Revue

Klasszika és romantika között (Entre classicisme et romantisme) (<i>Nagy, I.</i>)	215
Remény s emlékezet (Espoir et mémoire) (<i>Mezei, M.</i>)	218
Minorita iskoladrámák (Drames scolaires minorites) (<i>Bitskey, I.</i>)	221
Mikes Kelemen: Az idő jól eltöltésének módja (La manière de bien passer le temps) (<i>Baróti, D.</i>)	224
Radnóti Miklós. Bibliographie (<i>Péter, L.</i>)	226

Chronique

